

SZOCIOLÓGIAI
TUDÁSTÁR 9.

Sik Endre

A MIGRÁCIÓ SZOCIOLÓGIÁJA 3.0

Sik Endre

A migráció szociológiája 3.0

SZOCIOLÓGIAI TUDÁSTÁR

9.

A Debreceni Egyetem BTK
Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének sorozata

Sorozatszerkesztő:
CZIBERE IBOLYA

Sik Endre

A migráció szociológiája 3.0

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2022

Szakmai lektor:

SIMONOVITS BORBÁLA

© Sik Endre, 2022

© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022

ISSN 2786-2194

ISBN 978 963 318 947 4

Kiadta: Debreceni Egyetemi Kiadó

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Tipográfia, tördelés, borítóterv: Juhászné Marosi Edit

Nyelvi lektor: Feketéné Balogh Marianna

Tartalom

Bevezetés	7
1. A migráció definiálásának haszontalan és a migrációról való gondolkodásunk beszűkült volta	9
A migráció minimáldefiníciója	10
A migráció sokfélesége	11
A migráció sokféle (és egyre rövidülő) időtávja	14
A migráció kaméleon jellege	15
Hogyan gondolkodunk a migrációról? – a módszertani nacionalizmus	20
2. Az intézményelmélet	27
3. A kumulált okság elmélete	39
4. A hálózat és a társadalmi tőke elmélete	45
5. Diaszpóra és transznacionális migránsközösség	53
A klasszikus zsidó diaszpóra	57
A kvázidiaszpóra néhány jellemzője	59
Diaszpórapolitika és a kvázidiaszpóra intézményei	62
6. A közvetítő kisebbségek elmélete	73
A kínaiak közvetítő kisebbsége a világban	74
A kínai diaszpóra kialakulása Magyarországon a rendszerváltást követően	75
A távol-keleti (kínai és vietnámi) közvetítő kisebbség a kétezres évek végén	80
7. Informális gazdaság, határ és etnikum mint erőforrás	85
Az etnikai erőforrásról	85
Példák a határon átnyúló informális gazdasági ügyletekre	86
A határon átnyúló informális kereskedelem	87

8. Idegenellenesség és a morálispánik-gomb	95
Az idegenellenesség mértékének alakulása Európában	95
Az idegenellenesség mértéke a mai Magyarországon	98
Az idegenellenesség társadalomrajza	104
Az ismeretség hatása az idegenellenességre	108
A morálispánik-gomb	110
9. Újabb adalékok a magyar menekültügy kialakulásához	115
Az ártatlanság korának „előlétele”	115
Az ártatlanság korának szereplői	118
Az osztrák–magyar határnyitás története – a Páneurópai piknik	125
A Páneurópai piknik előtörténete	125
A Páneurópai piknik „mikrotörténelme”	130
Melléklet: Az ártatlanság korának eseménytörténete	136
10. Migráció a világban és az ütközőzónában	143
Munkaerőpiaci migráció a világban	144
A migráció egyéb formái a világban	146
Magyarország helye a nemzetközi migráció rendszerében	151
A rendszerváltás és a migráció	154
Irodalom	157

Bevezetés

A migráció szociológiájának harmadik kötete azt a célt szolgálja, amit még 2001-ben tűztem ki magam elé: oly módon tanítani a migrációval összefüggő szociológiai jelenségeket, hogy az ne váljon specializált migrációs szociológiává. A bevezetőt követő három fejezetben olyan elméleteket elemzek, amelyek a migrációs folyamat fennmaradását magyarázzák: vagyis arra a kérdésre keresik a választ, hogy miért marad fenn a migráció (függetlenül attól, hogy miért indult be a folyamat).¹ A következő három fejezetben olyan – egymáshoz szorosan kötődő – szociológiai megközelítéseket mutatok be, amelyek a migráció sajátos (nem tömeges és nem a munkaerőpiac marginális szegmensei felé vezető) különféle típusainak szociológiai mechanizmusait mutatják be. Végül olyan témákat tárgyalok, amelyek a migráció társadalmi beágyazódásának folyamatait illusztrálják, mint az idegenellenesség, illetve a migráció „történelmei”.

A 0.1. táblázat három oszlopa azt mutatja, hogyan illeszkedik jelen kötet az előző két kötet szerkezetéhez. Látható, hogy a könyvben egyetlen vadonatúj téma jelenik meg (az idegenellenesség), az összes többi téma esetében a korábbi kötetek gondolatmenetét folytatja vagy/és gazdagítja újabb adalékokkal a harmadik kötet. Az irodalomjegyzékben mindig feltüntettem, hogy egy adott

¹ Massey et al. (2012a) műve elején azokat az elméleteket tárgyalja, amelyek a migrációs folyamat megindulását magyarázzák. A neoklasszikus közgazdaságtan a bérek és a foglalkoztatás országok közötti eltéréseire, valamint a migráció költségeire összpontosít; a mozgást általában a jövedelem maximalizálására vonatkozó egyéni döntésekre vezeti vissza. Ezzel szemben a migráció 'új közgazdaságtana' nemcsak a munkaerőpiac, hanem más piacok hatását is figyelembe veszi. Ez az elmélet olyan háztartási döntésnek tekinti a migrációt, amelynek célja a családi jövedelmi kockázatok minimalizálása és/vagy a család termelő tevékenységére nehezedő tőkeketerhektől való megszabadulás. A duális munkaerőpiaci és a világrendszer-elmélet nem a munkaerő mikroszintű döntéseire, vagyis a kínálati oldalra, hanem a kereslet makroszintű (és marxista) magyarázataira koncentrálnak. Az előbbi a migrációt a modern ipari gazdaságok strukturális szükségleteiből vezeti le, az utóbbi pedig a gazdasági globalizáció és a világpiacon természetes következményének tartja.

Az a tény, hogy az elméletek az ok-okozati folyamatok elemzésére ilyen különböző – egyéni, háztartási, országos és nemzetközi – szinteket választanak, nem jelenti eleve azt, hogy azok nem egyeztethetők össze egymással. Teljes mértékben lehetséges például, hogy az egyének a jövedelem maximalizálására törekuszenek, a családok pedig a kockázat minimalizálására, és hogy mindkét döntésre befolyást gyakorolnak az országos és a nemzetközi szinten működő strukturális erők.

elemzéssel az előző kötetek mely fejezeteiben foglalkoztam, így az érdeklődő Olvasó visszakeresheti az öt mélyebben érdeklő témákat.

0.1. táblázat

A három kötet egyesített szerkezete

	A migráció szociológiája 1. kötet (2012)	A migráció szociológiája 2. kötet (2012)	A migráció szociológiája 3. kötet
1 A migráció definiálásának ...		x	x
2 Az intézményelmélet	x		x
3 A kumulált okság elmélete	x	x	x
4 A hálózat és a társadalmi tőke elmélete	x	x	x
5 Diaszpóra ...		x	x
6 A közvetítő kisebbségek elmélete	x		x
7 Informális gazdaság, határ és az etnikai erőforrás	x	x	x
8 Idegenellenesség és a morálispánik-gomb			x
9 Újabb adalékok a magyar menekültügy kialakulásához		x	x
10 Migráció a világban és az ütközőzónában	x		x

* * *

A segítségért és a tanácsokért Éberhardt Gábornak, Frank Violetának, Kenesei Annának, Szijártó Dorottyának és Tóth Juditnak jár köszönet.

1. A migráció definiálásának haszontalan és a migrációról való gondolkodásunk beszűkült volta

Miközben ezt a szöveget írom, szövegszerkesztőm rendre aláhúzza késsel a migráció és a migráns szavakat mint „nem ajánlott”, másként „magyartalan” kifejezést. S valóban, ha a szóra rákeresek a neten, akkor ott – utalva a szó eredeti (latin) jelentésére (költözködés) – elsősorban a madarakkal kapcsolatban használják ezt a fogalmat.

Egy kiváló szociológiai érzékkel megáldott/megvert publicista a 2015. évi menekültválság kapcsán vágott bele egy kis filológiai kutatásba (anarki, 2015), hogy kiderítse, mi az oka a használt fogalmak (bevándorló, menekült, migráns stb.) körül érzékelhető bizonytalankodásnak. Számos szótár áttanulmányozása után arra a következtetésre jutott, hogy a 2011. évi akadémiai nyelvreform előtt a migráns fogalom a mai értelemben nem létezett a köznyelvben.

„A *migráns* fogalom használatát a szaknyelvben az indokolja, hogy az országok között vándorló emberek leírására használatos szavakkal mind volt valami baj... Eleve furcsa, hogy a magyarban a *bevándorlót* folyamatos (egyidejű), a *menekültet* viszont befejezett (előidejű) melléknévi igenév jelöli, és a köznyelvben ezekre az emberekre sem azt nem mondjuk, hogy *menekülő*, sem azt, hogy *bevándorolt*. Pedig egyáltalán nem biztos, hogy az a menekült, aki átlépte a magyar határt, sikeresen meg is menekült, mint ahogy a bevándorló sem feltétlenül jelen időben vándorol, hiszen a köznyelvben így hívjuk azt is, aki már évtizedek óta az országban él.

Bonyolítja a helyzetet, hogy a magyar jog nem ismeri a *bevándorló* fogalmát (korábban volt olyan, hogy *bevándorolt*, de abból *letelepedett* lett), *menekült* meg jogilag létezik ugyan, de ahhoz, hogy valaki hivatalosan is menekültnek számítson, a Genfi egyezmény értelmében mindenféle kritériumoknak kell megfelelnie, és ezeknek nem mindegyik migráns felel meg.²

² Ugyanakkor 2015 óta a bevándorló fogalom már szerepel rendeletekben (pl. 6/2016. (II. 9.) FM rendelet az illegális bevándorlók által okozott mezőgazdasági károk kompenzálására igénybe vehető mezőgazdasági csekély összegű támogatásról) és a Stop Soros törvényben (2018. VI. törvény) a bevándorlás fogalom.

A szaknyelvben tehát úgy áll a helyzet, hogy minden bevándorló és menekült migráns, de nem minden migráns bevándorló vagy menekült, jogi értelemben pedig sem a bevándorló, sem a migráns nem értelmezhető, és a menekült is csak megszorításokkal.” (anarki, 2015)

Miközben a szakma már használta a migráns fogalmat mint a nemzetközi szakirodalomban is létező kategória magyar megfelelőjét, addig a köznyelvben a migráns szó használata akkor vált gyakorivá, amikor éppen politikai csatározások folytak akörül, hogy minek nevezzük az ekkor tömegesen Magyarországra érkezőket. Anarki megállapítása szerint:

„Ebben a pillanatban úgy áll a helyzet, hogy aki szóhasználatában is feltétlenül ki akarja fejezni a szimpátiáját az ide érkező idegenek iránt, a *menekültet* használja, függetlenül attól, hogy jogi értelemben menekültnek számít-e, akiről szó van. Aki semleges, vagy közelebbi információk hiányában precíz igyekszik maradni, az a *migránst*. És aki a kormány által erőltetett hivatalos verziót követné, az is a *migránst*. ... Tényleg rosszul hangzik, ronda kimondva, ronda leírva, de mégiscsak egy ártatlan szó. Nem tehet ő semmiről.” (anarki, 2015)

A kötetben – hasonlóan az előző két kötethez – (1) a migráció/migráns szavak szigorúan szakmai szemmel (tehát érzelemtől és politikai jelentéstől mentesen) olvasandók, illetve (2) nem törekszem ezek tudományoskodó definiálására, hanem megelégszem egy minimáldefinícióval.

A fejezetben először ezt a minimáldefiníciót mutatom be, majd sokféle példával illusztrálom, hogy miért lett volna értelmetlen egy részletes migrációdefiníció. Előbb olyan példákat sorolok elő, amelyek azt mutatják, milyen sokféle migráció létezik, utána pedig olyanokat, amelyek a migráció változékonyságát illusztrálják. Márpedig mit kezdenénk egy olyan definícióval, amely kivételek sokaságát foglalja magában, illetve amelynek elemei között sokirányú átalakulások sokasága mehet végbe. Végezetül azt a gondolkodási módot mutatom be (módszertani nacionalizmus), ami olyan erősen hat a migrációról való gondolkodásra, hogy arról bármilyen finomra hangolt definíció amúgy is leperegne.

A migráció minimáldefiníciója

Tekintsük migrációnak az emberek olyan mozgását, amelynek során (1) átlépi a nemzetállami határokat, s (2) ennek során mind maguk, mind hozzátartozóik szempontjából hosszabb távra és nagyobb mértékben ható változásokat (ami

1. A migráció definiálásának...

lehet gazdasági, kulturális, életmódbeli, politikai, s természetesen ezek halmaza is) okoz(hat)nak.

Következésképpen az általam használt migráció fogalom tágabb, mint az ENSZ és az Eurostat által használt népmozgalmi statisztika fogalma, amely – elmentésben az én időtávra érzéketlen megközelítésemről – csak az egy évnél hosszabb külföldi tartózkodást tekinti migrációnak. A definíció első eleme értelmében ugyanakkor nem tekintem migrációnak a belföldi mozgást, a második elem miatt pedig nem migráció a turizmus.

Vegyük észre azonban, hogy még ezek a nagyon minimális megkötések is kétségesek:

- (1) A legelső olyan társadalomtudományi kutatás, amelyből a migráció törvényei is megszülettek (Ravenstein, 1889) nem vette figyelembe, hogy a migráns átlépett-e a határon, vagy sem, továbbá sok elemzés rámutatott arra, hogy a nemzeti határokon belüli költözés és a nemzetközi migráció szoros kapcsolatban állnak egymással. Egy albán esettanulmány például kimutatta, hogy a belső mozgás és a migráció céljai gyakran azonosak: így például a jobb anyagi helyzet elérése, amelynek elérését sokszor több, egymásra épülő lépéssel valósítanak meg a háztartások. Ennek menete gyakran előbb az elmaradott vidéki régióból a városba, majd onnan külföldre vezet (Vullnetari, 2012).
- (2) A turizmusnak is van olyan változata (kereskedőturizmus, Konsztantinov, 2012), amely migrációnak tekinthető. Ilyenkor az egyén turistának álcázva olyan rendszeres (és irreguláris) jövedelemszerző tevékenységet végez, mely hosszú távon nyújt megélhetést a számára, s ennyiben tevékenysége nem különbözik a csempészettől, ami ugyanakkor ingázó migrációnak tekinthető (Wiegand, 2012). Lásd továbbá a nemzetközi informális kereskedelemről készített esettanulmányokat (Király – Soltész, 2017; Mészáros, 2017; Prykryl – Schwarcz, 2017; Rácz – Bernát, 2017; Ritea, 2017; Sik, 2010a).

A migráció sokfélesége

A migráció definiálásának hasznosságát megkérdőjelezi, hogy (1) nagyon sokféle okból kerülhet sor migrációra, s ezek (2) nagyon eltérő társadalmi összetételű migrációs folyamatokat jelentenek, melyeknek (3) társadalmi és gazdasági hatásai is igen eltérőek lehetnek.

Gyakran feltételezik, hogy a migráció leggyakoribb változatainak fő célja a jövedelemszerzés, ami feltehetően igaz is. Hogy ettől sokféleképpen eltérő migráció is létezik, azt a következő migrációs típusok bemutatásával illusztrálom.

A fogalom, ami ezt a jelenségkört megragadni próbálja, a jóléti vagy élménymigráció. A két jelenség közös vonása, hogy a jövedelemszerzés nem vagy alig, ezzel szemben a jólét növelése, az élmények keresése erősen motiválja a migránst. Éles határ nem is nagyon húzható meg e két jelenség között, hiszen a migráció fő célja mindkét esetben az élet minőségének a fokozása, de míg a jóléti migráció esetében nagyobb szerephez jut az életszínvonal emelése (a kiadások csökkentése, a kiinduló országhoz képest magasabb jövedelmek a célországban), addig az élménymigráció célja az önmegvalósítás, az élmények átélése és a világ megismerése.

Járosi (2006) szerint az élménymigráció, és ennek mintegy első fokozataként a szezonális és cirkuláris jóléti migráció, a jóléti társadalmak megerősödése és az ettől való megcsömörlés korai változatainak tömegessé válásának (diáklázadások és hippimozgalom) idejére, vagyis a 20. század közepére datálható:

„Ezek a migránsok már nem a klasszikus politikai, vallási, világnézeti és gazdasági kényszerből, hanem sokkal inkább valamilyen vidék iránti rajongásból és otthonról való elvagyódás miatt kerekednek fel. A klasszikus migrációtól eltérően nem a veszély vagy fenyegetés volt a migráció legfőbb mozgatója, hanem a valamitől való elszédülés, a valami felé való vonzódás és a valahová elmozdulás vágya.” (Járosi, 2006, 120. oldal)

Magyarországi példával illusztrálva a jóléti migráció alapesetét, a külföldiek által vásárolt lakások különféle jellemzőiből érdemes kiindulnunk (1.1. táblázat).

1.1. táblázat. *A külföldiek által vásárolt lakások jellemzői (2017)*

Állampolgárság országa	A 2017-ben vásárolt lakások száma, darab	Átlagos lakásár, millió forint	A vevők átlagos életkora, év	A Budapesten vásárolt lakások aránya,%
Németország	1079	17,2	55	16,0
Kína	1058	41,4	41	90,9
Románia	1012	11,3	42	21,7
Szlovákia	695	17,5	41	24,3
Ausztria	424	14,9	52	12,0
Egyesült Királyság	248	27,3	51	49,6
Hollandia	240	12,8	55	13,3
Oroszország	228	32,1	46	66,7
Franciaország	211	33,1	44	79,1
Olaszország	199	25,6	46	61,3
Ukrajna	198	16,7	44	33,3
Izrael	189	28,5	48	89,9
Belgium	155	15,8	52	14,8
Svájc	134	20,2	56	12,7
Vietnám	115	32,8	44	95,7

Forrás: <https://www.portfolio.hu/ingatlan/lakas/kiderult-honnan-jonnek-magyarorszagra-a-kulfoldi-lakasvasarlok.293034.html>

1. A migráció definiálásának...

Nyilván a viszonylag fiatal, Budapest-orientált, kiugróan drága lakásokat vásárló kínaiak vagy vietnámiak nem az otthoni jólétet akarják az ittenivel felcserélni, s még kevésbé a hazai élmények megszerzése lehet a célja, hanem a jövedelem-szerzés esélyeinek növelése, a vállalkozás kiterjesztése.

A jóléti migráció legnagyobb eséllyel a gazdag európai országokból jövő, itt olcsó lakást vidéken vásárló idősebbekre jellemző. Ilyenek a svájciak, a németek, a belgák, a hollandok és az osztrákok. A konkrét okok természetesen sokfélék, Járosi (2006) ezeket így foglalja össze:

„A magyar falvakba irányuló mobilitásnak szinte minden esetben egyik oka az ingatlanok alacsony ára, és sok nyugati migráns szeretné, ha aktív keresőkori életszínvonalát magyarországi kivándorlása révén megőrizhetné vagy emelhetné ... Ingatlanvásárlásuknál döntő szempont volt az, hogy olyan vidéken akartak élni, amely ízlésükhöz és világképükhöz illik, azaz, a turizmustól, a tömegtől, a giccstől és a „bővítől” távol esik. Ezért az ingatlanok átalakítását is homogénnek tűnő koncepciók mentén álmodják meg a nyugati beköltözők: a „kifelé” semmilyen harmóniát nem megbontani... A magyarországi falvakban letelepedő nyugati migránsok ezekből az intézményeik által atomjaira hullott későmodern társadalmakból az identitáskeresés motivációjával érkeznek: a megvett ingatlan és környezete az önmegvalósítás eszköze lesz, melyen keresztül életérzések és vágyak tükrözhetők, s az elért életteljesítmény is manifesztálható.” (ibid 124–126. oldal)

A Magyarországra költöző hollandokról született publicisztikák jól illusztrálják azt, hogy ezek az okok az életminőség növelésének egy komplex, de jól megragadható rendszerét mutatják. A Magyarországon élő hollandusokról³ született írásban (Kemkers, é. n.) Csemőről (ahol 2018-ban 250 holland élt), a következő okokat emlegetik (fontossági sorrend nélkül): kiegyensúlyozott (sic!) életritmus, „hihetetlenül alacsony árak”, nincsenek muszlim bevándorlók, természetközelség, a közösség vonzereje, a sertes- és lótarás lehetősége, a „kelet” és a „poszt-kommunista” múlt egzotikuma, az érintetlen környezet, a fényszennyezettség és a zsúfoltság hiánya, a holland nyelvű tömegkommunikációtól való mentesség, a napos órák magas száma, az alacsony bűnözési ráta, és az, hogy nincs elidegenedettség (bármilyen is legyen ez)⁴.

Az élménymigráció egy speciális esete a mágikus migrációs hely felé irányuló migráció. Ez olyan migrációs folyamatokat jelent:

³ A holland közösség által működtetett Facebook-csoport létszáma a könyv írása idején 2000 fő volt (<https://fodel.hu/hol-elnek-hollandok-magyarorszagon/>).

⁴ Csemő mellett szól továbbá a repülőtérrel való könnyű elérhetősége.

„melyek elsősorban kulturális okokra vezethetők vissza, amitől az élmény-migránsok énjük felszabadítását várják el úgy, hogy minden eddigi, a korábbi életükben meglévő társadalmi és kulturális kényszert maguk mögött hagynak. Az elhagyott társadalmat és benne saját sorsukat kaotikusnak élik meg, miközben a mágikusan felmagasztalt új lakóhely a »valódi«, az individuumhoz illő otthon képeként lebeg a szemük előtt.” (Járosi, 2006, 122. oldal)

A jóléti migráció szélsőséges változata, amikor a jóléti társadalomból elmenekül valaki: vagy azért, mert jó oka van arra, hogy eltűnjön onnan, vagy azért mert – deviáns viselkedése okán – nem találja benne a helyét. Teveli (2010) példája a Távols-Kelet, annak is a nagyvilágtól legezártaabb tájai, például a Mekong folyó laoszi és kambodzsai határvidékének egy szigete. Itt a szerencsések párra is találnak, a kevésbé szerencsések élvezik (?) gyökértelenségüket. Az előbbire példa egy volt skóciai bandatag vagy egy leszázalékolt angol motoros kaszkadőr, az utóbbira pedig Mister Oi (Jaj úr), az angliai utcagyerekből pékké lett migráns, aki mindig részeg, a női hormont szedő holland óriás, a félfülű szlovén alkoholista filozófus, volt prostituáltak, drogosok, kiközösítettek, családjukat vesztettek...

A migráció sokféle (és egyre rövidülő) időtávja

A határok fellazulása, a kommunikáció és utazás gyorsabbá és olcsóbbá válása, a nemzetközi jogi keretek elfogadóbbá válása mind gyakoribbá teszik a rövid távú, szezonális, cirkulációs és ingázó migrációt. Ezek a fogalmak mind olyan migrációs formák, amelyek a standard migrációs statisztikából hiányoznak, s amelyeket egy migrációs definíció inkább elrejt, mint megismerni segít – s akkor még nem szóltunk a feketemunka sokféle formájáról, ami teljes mértékben rejtve marad mindenféle statisztika „alatt” (lásd a következő oldalon az ausztriai példákat).

A 2011. évi népszámlálás adatai szerint Szlovákia és Észtország után Magyarországon a legmagasabb (2,1%) a foglalkoztatottak között a nemzetközi ingázók aránya (Egedy, 2017). Ennek mértéke az osztrák határ mentén kiugróan magas (Győr-Moson-Sopron megyéből 16%, Vas megyéből 10%). A nemzetközi ingázás zöme (87%) autóval történik, s a legtöbben 31–60 perc alatt vagy ennél is rövidebb idő alatt (40% és 34%) jutnak el munkahelyükre (Ingázás..., 2015).

A nyugati határszélen ezek a folyamatok beágyazódnak a régebb óta meglévő informális migrációs kapcsolatokba, mint azt a formális és informális munkavállalás vagy az oktatás határon átívelő összekapcsolódásának számos példája illusztrálja (Sik, 2012a):

1. A migráció definiálásának...

Illegalitás kint és itthon

„P.-ban dolgoztam 1996 őszétől 1997. december elsejéig mint kőműves. Most is szeretnék majd kimenni tavasszal, ha jobb idő lesz. Úgy beszéltük meg, hogy majd szólnak, és akkor megyek. Illegálisan dolgozom egy másik magyarral együtt... Továbbra is vállalom a kijárást, elkapni meg úgyse fognak, ez a kis kockázat megéri, mert jól fizetnek. Már alig várom a tavaszt, hogy megint mehessek ki. Ha mégse tudnék kimenni, akkor előbb-utóbb itthon kellene valahova elmennem, egy maszek mellé kőművesnek vagy valami ilyesminek.”

Illegalitás kint, legalitás itthon

„...egy főiskolán, levelező tagozaton tanulok, emellett járok ki egy határ menti faluba dolgozni. Egy »vendéglátó« cégnél vagyok pincér. Csak osztrákokkal dolgozom, egy magyar sincs velem. Teljesen illegálisan vagyok kinn.”

Legális és illegális jövedelmek kombinálása kint

„Én óráberben dolgozom, teljesen legálisan, (...) de elég sokat szoktunk túlórázni. Azt nem számolják be sehova, csak úgy zsebből fizetik.”

Legálisból illegális munkahely

„Először hivatalosan voltam kint, de tavaly megszüntették azt a firmát [munkaadó céget], ahol dolgoztam. Elsőre engem rúgtak ki, azt mondták, kevesebb munkásra van szükség. Aztán átmentem egy bécsi céghez, és itt illegálisan dolgozom.”

Illegálisból legális munkahely, amire családi illegális megoldások fűződnek fel

„1990-től dolgozom kint Ausztriában, egy Bécs környéki településen. Egy magánvállalkozónál vagyok ács. Az első két évben feketén dolgoztam, utána már legálisan. Egyszer-kétszer volt ellenőrzés, de mindig előre szóltak. Amikor még feketén dolgoztam, ilyenkor el kellett bújni, de baj soha nem volt. Kocsival pedig úgy kell megállni egy ház előtt, hogy szorosan a falnak, meg mögénk is áll egy osztrák kocsi, így nem látszik a magyar rendszám (Sik, 2012a, 168–169. oldal)

A migráció kaméleon jellege

Az előző példa bemutatta, hogy miképpen kapcsolódik össze, változik át (a szabályokhoz rugalmasan és gyorsan alkalmazkodva) a formális és az informális migráció az osztrák munkaerőpiacon. Sok példa, nagyon eltérő terepeken, nagyon más migráns csoportok esetében mutatja, hogy a migráció, ha a lehetőségek és a kényszerek együttállása ezt indokolja, könnyen átalakul menekültügyi esetté, miközben folyamatosan a formális és informális lét között egyensúlyoz.

Ebből következik, hogy bárhogy is definiáljuk a migrációt, annak konkrét megjelenési formája gyors alakváltozásokon tud keresztülmenni, megkérdőjelezve a definíció értelmét.

Jó példa erre a nyugat-afrikai migránsok társadalmának gyors alakváltozásai a holland szabályozás változásainak hatására (Jánosy, 2019). A bizonytalan jogi státuszú, illetve jogszerűtlenül Hollandiában tartózkodó nyugat-afrikai, főként ghánai és nigériai bevándorlók rokon, ismerősi, avagy „sorstársi” kapcsolatrendszerüket használják arra, hogy személyazonosító okmányokra, útlevelekre, vízumra, munkavállalási és tartózkodási engedélyre tegyenek szert, és ezek birtokában hosszú távon munkát vállaljanak. A tradicionális társadalmakban fellelhető, az élet minden területét átszövő kapcsolati háló működését arra (is) használják, hogy kölcsön-identitásra, azaz a más nevében, más dokumentumaival való munkavállalás esélyére szert tegyenek. Ezért a szívességért részesedés jár a jövedelemből. Hasonlóan működik az érdekházasságok rendszere is. Továbbá a nyugat-afrikai bevándorlók számára a rokonság fogalma az európai értelmezéshez képest jóval tágabb, egyfajta testvériséget, atyafiságot, földiséget, sorsközösséget és akár kölcsönös, egymást segítő érdekszövetséget jelent. A vérségi rokonságon túl testvérként tekintenek az ugyanazon közösségből, városból, régióból származó társukra, vagy a gyülekezeti fivérükre, vagy egy barátira, akivel kölcsönösen támogatják egymást.

A következő három esettanulmány a kölcsön-identitások rendszerén, illetve a különböző területről érkező bevándorlók közötti házasságok történeteinek keresztül illusztrálja a migráció alakváltozásainak sokszínűségét.

„(1) Jason 1970-ben született egy dél-ghánai kis faluban. Földműves apjának három feleségétől 22 gyermeke volt, a család nincstelenül, mély szegénységben élt. Jasont a legjobban az viselte meg, hogy a közösség a nincstelensége miatt megbélyegezte. Egyetlen célja az volt, hogy kitörjön reménytelen helyzetéből, váljon »valakivé« és tisztességesen eltartsa családját, támogassa rokonait, helytálljon az életben.

A '90-es évek elején elkezdett spórolni, úgy tervezte, hogy Angliában vállal munkát. Az évek során megtakarított pénze azonban nem volt elég ahhoz, hogy hivatalos okmányokkal Európába utazzon. Közben barátnője teherbe esett, így utazása sürgetővé vált, ezért úgy döntött, hogy mint ismerősei közül már sokan, ő is hamis papírokkal, vagy mások eredeti dokumentumait felhasználva próbál szerencsét.

Először Dél-Afrikába szeretett volna utazni, de oda saját útlevelel nem kapott vízumot, ezért először Zimbabweba repült, ahová nem volt szüksége vízumra. Életében először hagyta el az országot. A repülőjegy árát saját megtakarításaiból és ismerőseitől kapott kölcsönből fedezte. Érkezéskor azonban a határőr nem akarta beléptetni, úgy vélte, hogy a Ghánában hivatalosan igényelt útlevele hamis. Hosszú vita és 50 \$ kenőpénz kifizetése után végül engedték beutazni az országba. Harareban 200 \$-ért vásárolt egy lopott malawi útlevelet, ezzel próbált több ghánai társával együtt átjutni a dél-af-

1. A migráció definiálásának...

rikai határon, ahol az elektronikus határellenőrzési rendszer miatt nagy volt a lebukás kockázata, ezért inkább a zöldhatáron át történő bejutás mellett döntöttek. Dél-Afrikában libériai menekültnek vallotta magát, így menekültstátuszhoz jutott, és 6 hónapig álnéven utcai árusként dolgozott. Egy újabb malawi útlevél megvásárlása után, vett egy londoni repülőjegyet, de már a gépre sem jutott fel. A kudarc után új stratégiát kellett kidolgoznia. Most észak-ghánai menekültnek vallotta magát, így újabb 6 hónapig maradhatott Dél-Afrikában, vett egy zimbabwei útlevelet, amellyel Kanadába készült beutazni. Hasonló helyzetben lévő társaitól úgy hallotta, hogy a Kanadába történő bejutás Ázsiából zökkenőmentesebb, ezért először Malajziába repült, de ott már nem tudott felszállni a torontói járatra. Malajziában 7 hónapon át egy ott élő nigériai ismerőse munkavállalási engedélyével egy építkezésen dolgozott, bankszámlát nyitott és már elég jól keresett ahhoz, hogy családját és közben megszületett gyermekét is támogatni tudja. Zimbabwei útlevelével többször utazott Thaiföldre, útlevelébe pecsétet gyűjtött, hogy az hitelesebbnek tűnjön, végül Tajvanon keresztül készült Kanadába utazni. A tajpeji repülőtéren nehézségek árán ugyan, de már beszállt a Vancouverbe induló járatra, de pár perccel a felszállás előtt a határőrök őrizetbe vették feltételezhetően hamis útlevele miatt. Nem volt más választása, csak visszatérni Dél-Afrikába, ahol okirathamisításért 6 hónapra elítélték. Szabadulása után két évig egy hotelben dolgozott recepciósként Johannesburgban. Miután elég pénz gyűjtött újra össze, egy dél-afrikai ismerőse nevében, aki már rég elhagyta az országot, csináltatott magának eredeti személyigazolványt, majd biometrikus útlevelet. Így már rendelkezett hiteles útiokmányokkal, és a bankszámláján elegendő összeggel, de a dél-afrikai nyelvjárások ismerete nélkül nagyon könnyen lebukhatott volna Dél-Afrikában, ezért úgy döntött, hogy Tanzániából repül Európába, Tanzániába pedig Szváziföldön, Mozambikon és Malawin keresztül buszon jutott el. Öt év 4 hónapnyi viszontagságok után 8 név használatával és 11 országon keresztül végre megérkezett Amszterdamba, ahonnan Londonba ment volna tovább, de mivel nem rendelkezett elegendő pénzzel a Nagy-Britanniába történő belépéshez, a határról visszafordították. Egy Dél-Afrikában megismert ghánai lakótársán keresztül jutott vissza Amszterdamba, ahol egy Bijlmerben élő ismerős papírjaival egy építkezésen talált munkát, majd később másik két ismerős papírjait is igénybe véve további két munkahelyen dolgozott egyszerre. Az amszterdami évek alatt 3 használt autót vásárolt, melyeket hazaküldött Ghánába, támogatta a családját és megtakarított 9000 \$-t. 2005-ben egy munkaügyi ellenőrzés során az építkezésen elkapták, s a hatóságok elindították volna a kitoloncolását, de mivel nem rendelkezett saját dokumentumokkal, paradox módon ezt sem tudták egyszerűen kezdeményezni. Jason végül saját elhatározásából úgy döntött, hogy együttműködik a hatóságokkal és hazatér családjához. Míg az odaútja közel 5 évig tartott, a visszaútját 7 óra alatt teljesítette.

Ghánában a megtakarított pénzből és a hazaküldött autókból elindított egy kis használtautó kereskedést, mely az évek során sikeres vállalkozássá nőtte ki magát, feleségül vette menyasszonyát, és további 4 gyermekük született, folyamatosan segíti rokonait, barátait. Acrrában egy 6 hálószobás házat épített családjának, s jelenleg uo-kaöccse orvosi tanulmányait finanszírozza. A közösség felnéz rá, s ő büszke lehet magára, mert beteljesítette az álmát, s vitte valamire az életben, és most már saját nevét és dokumentumait használva akkor utazik Európába, amikor csak kedve tartja.

(2) A kölcsön-identitás, illetve az ebből származó jutalékok rendszerét talán Afua történetén keresztül érthetjük meg legjobban. Afua, a nigériai származású takarítónő 1997-ben férjét követve érkezett Amszterdamba. Kezdetben egy a gyülekezetben megismert ghánai nő, Barbara papírjaival vállalt munkát egy takarítócégnél. Abban állapodtak meg, hogy Barbara leveszi a keresete 25%-át mint »abusat« és a fennmaradó 75%-ot minden hónapban személyesen odaadja Afuának. Az abusa a dokumentumok használatáért a tulajdonosnak járó jutalékot jelenti, mely általában a jövedelem 30%-át teszi ki, de bizonyos esetekben elérheti az 50%-ot is. A dokumentumok használatával a papírokkal nem rendelkező bevándorló keresethez jut, míg a tulajdonos duplán jól jár, hiszen nemcsak a jutalékot kapja meg, de számos más előnyt is élvez, bevallott jövedelme alapján pl. magasabb nyugdíjra is számíthat. Barbara és Afua megállapodása révén tehát mindketten jól jártak, úgy érezték, hogy kölcsönösen segítik, támogatják egymást, egymás nővérei lettek, és együttműködésük Afua tartózkodásának legalizálásáig, azaz 8 évig jól működött. Afua közben már magánházaknál is elkezdett feketén, saját nevén is takarítást vállalni, majd megkereste egy újabb gyülekezeti testvére, hogy dolgozhatna esténként a húga, Miriam papírjaival is egy ételcsomagoló üzemben. Afua hajnalban tehát Barbara néven cégeknél takarított, napközben saját nevén magánházakhoz járt, míg esténként Miriamként szendvicseket csomagolt. Miriammal azonban már nem tudott olyan szoros kapcsolatot kialakítani, mint Barbarával, és a kapcsolatuk végét jelentette, amikor a gyülekezetben azt kezdték pletykálni Miriamról, hogy prostituált. Afua nem volt képes Miriam néven tovább dolgozni, hívóként elátkozottnak érezte magát attól, hogy azonosulni kényszerül egy prostituálttal. Az identitás-kölcsön nem csupán üzleti viszony tehát, sokkal több annál, egyfajta testvériség, amelyben mindkét fél egymás életének részévé válik, kölcsönös függőségi viszonyba kerül. Amikor 8 évvel később Afua megszerzi saját munkavállalási engedélyét, első dolga, hogy ingyen kölcsönadja azt a gyülekezetbe frissen érkezett nigériai lánynak, hogy segítse a beilleszkedését. ...

(3) Suriname, korábbi nevén Holland Guyana, 1975-ben vált függetlenné Hollandiától, az ország hivatalos nyelve jelenleg is a holland, állampolgárai jogosultak voltak a holland állampolgárságra, a Hollandiában történő letelepedésre. Az Amszterdamba érkező suriname-i bevándorlók is főként Bijlmerben telepedtek le. A 18. és 19. században a kávé-, kakaó- és cukornádtermelés miatt, a holland ültetvényesek nagy számú, főként a mai Ghána területéről származó rabszolgát hurcoltak be suriname-i gyarmataikra, és dolgoztattak birtokaikon. Leszármazottjaik megjelenésükben továbbra is hordozták afrikai származásukat, és 1975 után könnyen megszerezhették a holland állampolgárságot, így a '90-es években Hollandiába érkező nyugat-afrikaiak, hasonló megjelenésük miatt, könnyen dolgozhattak az ő nevük alatt. Sokukban Bijlmerbe érkezve erősödött meg az afrikai-identitástudat, egyfajta nosztalgia az afrikai múlt iránt, és szívesen jártak az afrikai közösségekbe, vallási gyülekezetekbe is.

Judith, a suriname-i származású, Hollandiában nevelkedett nő, identitásválsága során kerül a Pünkösdi gyülekezetbe, ahol otthon érzi magát. A ghánai származású lelkes közvetítésével megismerkedik Jackkel, a papírokkal nem rendelkező ghánai bevándorlóval, akivel pár hónapos ismeretség után összeházasodnak, hogy legalizálják Jack hollandiai tartózkodását. Jack és Judith házassága azóta is működik, két gyerme-

1. A migráció definiálásának...

kük született, és jelenleg azt tervezik, hogy Ghánába költöznek, és ott indítanak el egy kisvállalkozást.

A karibi származású Kelly sorsa már nem alakult ilyen szerencsésen. Kisgyermek korában fogadta örökbe egy fehér holland család és egyetlen feketeként nevelkedett egy teljesen fehér közösségben. Első, suriname-i férjével kötött házassága hamar zátonyra fut, férje gyakran bántalmazza, és prostitúcióra is kényszeríti, kapcsolatukból két gyermekük is születik. Válásuk után Kelly nem találja a helyét, kivülállóknak érzi magát hazájában, Hollandiában. A Pünkösdi gyülekezetben talál megértő, befogadó közösségre, mely kialakítja és erősíti benne afrikai-identitását. Ebben az érzelmileg labilis helyzetben a Facebookon keresztül megismerkedik és beleszeret Sambe, egy Accrában élő ghánai férfiiba....

Az Európai Unió 2004-es és 2007-es bővítésével, a volt szocialista országok belépésével új trendek alakulnak ki a nyugat-afrikaiak párválasztásban. 1996–2000 között a nigériaiak 67%-a, míg a ghánaiak 26%-a holland, suriname-i vagy Karib-térségből származó párral kötött házasságot, ez az arány 2011–2015 között már 31%-ra esett vissza a nigériaiak, és 13%-ra a ghánaiak körében. Ezen időszakokban a »nyugatiakkal« kötött házasságok 13%-ról 36%-ra változtak a nigériaiak, míg 3%-ról 9%-ra a ghánaiak körében. Ezen besorolás szerint Görögország, Spanyolország, Közép- és Kelet-Európa is nyugatnak számít. A 2004-es törvényi szabályozás, a szabad mozgás és letelepedés joga ugyanis megkönnyítette az Európai Unió állampolgárainak 3. országból származó házastársai számára az Unión belüli mozgást és szabad letelepedést. Valójában egyszerűbb volt afrikaiként egy kelet-európai házastárs oldalán Hollandiában letelepedni, mint egy holland állampolgár házastársaként. A beszélgetésekből kiderül, hogy az afrikai férfiak sok esetben túl függetlennek, akaratosnak, problémásnak ítélték meg a demokratikus Európában nevelkedett partnereiket, érdekes módon még a suriname-i feleségeket is, akikkel nehezen tudták domináns pozíciójukat kialakítani, azonban az Európa periferiájáról származó nőkkel könnyebb helyzetük volt.” (Jánosz, 2019, 156–159. oldal)

Egy hazai példával zárva a gondolatmenetet: bevett gyakorlat volt 2015 előtt, hogy azok a migránsok, akik informálisan (feltehetőleg zömmel embercsempészek segítségével) keltek át a határon, s akiket a magyar hatóságok elkaptak, rögtön beadták menedékkérelmüket, majd a menekülttáborból – ahol elhelyezték őket, amíg a kérésüket elbírálták – hamar eltűntek, feltehetőleg az eredeti célország felé. Ezt igazolja, hogy a megkezdett menekültügyi eljárások zöme a kérvényező eltűnése miatt igen gyakran befejezetlen maradt.⁵

⁵ Csupán illusztrációként (a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal adataiból válogatva): 2013-ban a „megszüntetések” száma (11 339) sokkal magasabb volt, mint a védelmet kapott (360), az elutasított (4185) és a folyamatban lévő esetek (1886) együttes száma. 2014-ben ugyanezen értékek rendre a következők voltak: 23 406, 483, 4553 és 15 685, vagyis továbbra is a megszűnés száma a legmagasabb. A különbség az, hogy az elhúzódo esetek száma megnőtt.

2015 óta azok, akik célja egy másik országba való eljutás, oly módon „játszanak” a lehetséges migrációs megoldásokkal, hogy előbb illegálisan próbálnak átjutni a határon. Ha ez nem sikerül, akkor minél „nyugatabbra” akarnak menedékkérővé válni, s csak ha ez nem megy, akkor folyamodnak menekültstátuszért Magyarországon. Majd miután elindul a menekültügyi folyamat, megpróbálnak átjutni az immár Schengen-mentes határon. Ennek mértéke jól becsülhető, ha a következő táblázat első oszlopának és a másik három oszlop összegének az egymáshoz való viszonyát nézzük.

1.2. táblázat

A Magyarországra érkezett menedékkérők és a nemzetközi védelemben részesülők száma

Évszám	Időszak	Menedékkérő	Migrációs státusz		
			Menekült	Oltalmazott státuszt kapott	Befogadott
2015.	J-M	33 549	29	96	3
	Á-Jú	33 239	44	68	-
	J-Sz	109 175	35	73	1
	O-D	1 172	38	119	2
2016.	J-M	7 182	39	109	4
	Á-Jú	15 309	48	56	2
	J-Sz	4 386	40	67	1
	O-D	2 555	27	39	-
2017.	J-M	1 290	19	53	7
	Á-Jú	689	27	222	4
	J-Sz	746	29	455	62
	O-D	672	31	380	2
2018.	J-M	294	23	210	12
	Á-Jú	159	30	47	5
	J-Sz	107	11	16	-
	O-D	111	4	8	1
2019.	J-M	144	7	5	2
	Á-Jú	122	3	9	2
	J-Sz	151	5	3	2

Forrás: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_wvvn001.html

Egyetlen időszakot (2017. április–2018. június) leszámítva a védelmet kapók aránya a menedékkérők számának elhanyagolható töredéke. Ez egyben példa arra is, hogy a vándorlás szigorításával nem lesz kevesebb migráns, csak a különböző alkategóriák közötti arányok módosulnak.

Hogyan gondolkodunk a migrációról? – a módszertani nacionalizmus

Zárógondolatként egy rövid összefoglalás következik a migrációról való gondolkodásunk egy sajátosságáról, melynek lényege, hogy bárhog is definiáljuk a migrációt, azt az utca embere hajlamos lesz problémának érezni: olyan jelenségnek, amivel a kormánynak meg kell küzdenie, mert veszélyt jelent a társadalom

1. A migráció definiálásának...

számára. Ez a befelé irányuló migráció esetében a gazdaság, kultúra, identitás stb. fenyegetettségét jelenti (lásd az idegenellenességről szóló 8. fejezetet), a kivándorlás esetében ugyanez igaz. A két folyamat együttes hatásának végső eredménye a gazdasági romlás, a kultúra teljes megsemmisülése, a politikai önállóság elvesztése stb.

Ezt a fajta gondolkodást módszertani nacionalizmusnak nevezzük (Wimmer – Glick Schiller, 2012).⁶ Lényege, hogy a társadalomtudományok úgy írják le a nemzetállamok határain belüli folyamatait, hogy szem elől tévesztik a migráció határokon átnyúló jellemzőit:

„Egy Giddentől kölcsönzött képpel kifejezve: a társadalmi élet hálózatát a nemzeti alapú társadalom konténerébe sűrítették, és mindent levágtak, ami ebből kicsordult, hogy – egy konyhai metaforával éljünk – hasonlóan ahhoz, ahogy a tésztából kivágott palacsinta felvesz egy formát, amint berakják a forró sütőbe. A konténertársadalom egy és csakis egy kultúrát, államigazgatást, gazdaságot és társadalmat foglal magában (...) Szinte egyáltalán nem vizsgálták azt, hogy a konténertársadalom határai miért úgy vannak meghúzva, ahogy vannak, és milyen következmények származnak az elemzés horizontjának ezen módszertani leszűkítéséből – eltávolítva ezzel a leírásból a határokon átívelő összefüggéseket és folyamatokat.” (Wimmer – Glick Schiller, 2012, 6. oldal)

Belátható, hogy ha elfogadjuk a módszertani nacionalizmus paradigmáját, amely egy állam ügyeit nemzeti és nemzetközi kérdésekre osztva tárgyalja, akkor a határokon túlnyúló transznacionális folyamatok, mint például a migráció, de nemzetállam-építés történelme maga is láthatatlan marad.

A módszertani nacionalizmusnak a migráció tanulmányozására gyakorolt hatása megértéséhez a nacionalista gondolkodás konténerelméletéből érdemes kiindulni. A modern nacionalizmus a nép négy különböző fogalmát olvasztja egybe, amelyek külön alakultak ki a kora modern kori Európában. Ezek:

- a nép mint szuverén entitás, amely a politikai hatalmat gyakorolja;
- a nép mint a törvény előtt egyenlő jogokkal rendelkező állampolgárok összessége;
- a nép mint szolidáris csoport, egyfajta kiterjesztett család; és
- a nép mint etnikai közösség, amelyet a közös sors és kultúra egyesít.

⁶ A fogalmat minden bizonnyal a neoklasszikus közgazdaságtanban elfogadott, de a szociológia klasszikusai (például Weber) által is használt módszertani individualizmus fogalom ihlette, ami szerint a társadalmat az egyének döntései és cselekedetei alakítják, s ezért a társadalomtudományi elemzés alapegysége az egyén kell, hogy legyen.

A nép (és nemzet) előbbi négy fogalma egy elvont és felmagasztosult Nép fogalmába olvad egybe, s a demokrácia, az állampolgárság, a társadalmi biztonság és a nemzeti öntudat a nemzetállamok második világháború után kialakult világrendjének alapértékeivé váltak. Mi több, ezek az értékek intézményesedtek, és elvárt lett, hogy e négy intézmény területi érvényessége is azonos legyen. A nemzetállam határai meghatározzák azt is, hogy mi tartozik az államhoz, és mi van azon kívül. A területileg rögzített határokat már a központosított királyságok is létrehozták, de ekkor még nem volt útlevél, határőrség, vámhivatal. Az államhatárok fizikai kijelölése és a nemzeti terület szakralizációja a nemzetállamok kialakulásához kötődnek, mivel a nemzeti tér megvonja az állampolgárság határait, megrajzolja az állampolgárok hazáját, meghúzza a társadalmi rend és zűrzavar közötti határvonalat, és megkülönbözteti a nemzeti szülőföldet és a külföld vadonát. A nacionalisták így fétissé változtatják a nemzeti területet, szentéllé, amely megérdemli, hogy a nép vérével oltalmazzák.

A társadalomtudomány konténermodellje a fentieket képezte le: az állampolgárság, a szuverenitás, a nemzet mint kulturális rendszer és mint szolidáris csoport esetében a határok azonosakká váltak, és mint az ember bőre, egyben tartották a társadalom testét. Ez a biologizáló nézet megfelelt az társadalomtudományi gondolkodásban kiemelt helyet betöltő funkcionális integráció eszméjének, amely a nép négy fogalmát egyetlen nemzettestbe ötvözte.⁷ Ami a nacionalista számára a Nép volt, az a társadalomtudós számára a Társadalom lett.

Ezáltal érthetővé válik, hogy a migráció miért vált társadalmi problémává mind a nacionalisták, mind a világháború utáni társadalomtudósok számára. A nacionalista gondolkodásban és a konténermodellben ugyanis a migráns szükségyszerűen az állam és a társadalom működésének akadályaként jelennek meg:

- Először is tönkreteszik a nép szuverenitása és az állampolgárság izomorfizmusát. A migráns számára az állammal való lojalitás és az ezáltal szavatolt jogokkal jellemzett közösség idegen, és viszont. A migránsról feltételezhető, hogy egy másik államhoz lojális, és amely szuverenitása alá tartozik mindaddig, amíg nem szívódik fel a nemzettestbe az asszimiláció és a honosítás által.
- Másodsorban a bevándorlók tönkreteszik a nép és a nemzet közötti izomorfizmust. Foltként jelennek meg a nemzet tiszta szövetségén. A bevándorlók akadályozzák a nemzetépítés folyamatát, főként ott és akkor, ahol ez a folyamat nem volt sikeres vagy/és még nem fejeződött be.

⁷ Ebből a gondolatmenetből lehet levezetni a szélsőséges nacionalizmusok és a rasszista gondolkodás biologizáló metaforáinak a népszerűségét, amiben a testnedvek (könnny, vér, izzadság) a Népeért való küzdelemet jelenítik meg.

1. A migráció definiálásának...

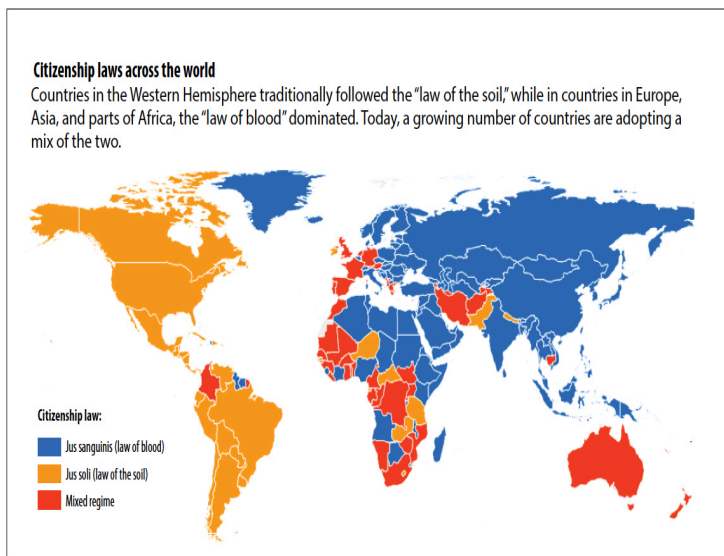
- Harmadrészt a migráns tönkreteszi a nép és a szolidáris csoport izomorfizmusát, mivel „kintről” érkezett a szolidaritás nemzeti terébe. De nem lehet őket teljesen kizárni a szociális rendszerekből, mivel azok történetileg és intézményesen kötődnek a munkavégzéshez, amely céljából a migránst toborozták. Ebből származnak azok a feszültségek, amiket a migráció kutatása gyakran fókuszba állít, mint például a bevándorlás hatása a szociális rendszerekre, a bevándorlók munkanélkülisége, a nyomornegyedek kialakulásának és a gettósodás dinamikája stb.
- Negyedsorban a migráció gyengíti a nemzetállam határainak erejét, és mint a normális viselkedéstől való eltérés, gondok forrásává válik.

„Ez a négy pont megvilágítja, hogy a migrációkutatások annak a világháború utáni korszaknak tartozékai, amikor a nemzetállamok elérték hatalmuk csúcspontját mind a migrációs mozgások, mind az ezekről alkotott társadalomtudományi gondolkodás irányításában, korlátozásában és befolyásolásában. Azzal, hogy a bevándorlókat úgy ábrázolták, mint akik a biztonság potenciális veszélyeztetői, kulturálisan mások, társadalmilag marginálisak és kivételt képeznek a területi elkülönülés szabálya alól, a háború utáni társadalomtudományok tükrözték, és mint a következő részben látni fogjuk, legitimizálták a nemzetállam-építés elképzelését, amely a szuverén állampolgárság, a homogén nemzet, a szolidáris közösség és a területileg meghatározott állam kialakítására irányult.” (ibid 9. oldal)

Márpedig állampolgársághoz a mai világban is általában két módon lehet jutni: a születés helye (vagyis a talaj, jus soli) és a leszármazás (vagyis a vér, jus sanguinis) jogán. Az előbbi az angolszász jogrend, az utóbbi a római jog „folyománya”, s mint a következő térkép mutatja, a világ eltérő részeire jellemző az egyik vagy a másik.

1.1. térkép

*A világ országainak állampolgársági jogrendje**

* Kék – jus sanguinis, sárga – jus soli, vörös – mindkettő.

Forrás: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2019/03/images/032019/imam-lg.jpg>

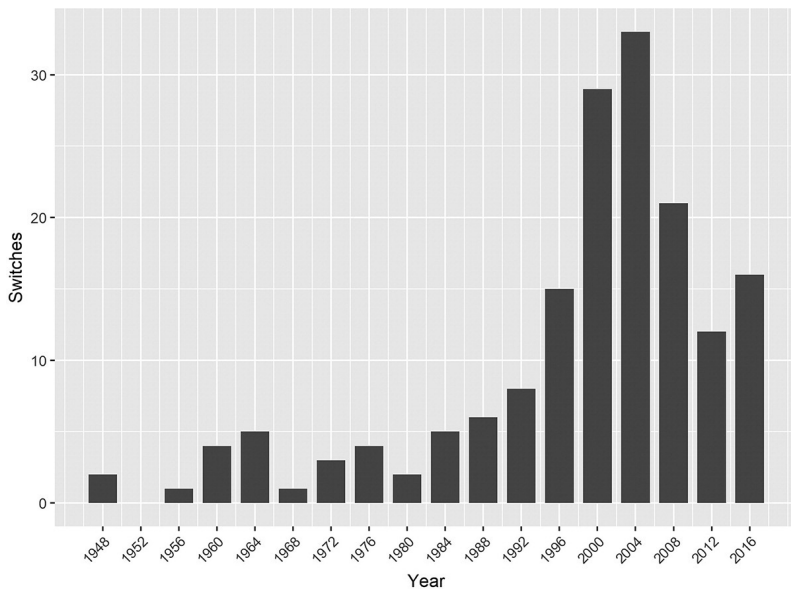
A valóságban azonban nem csupán a fenti két módon lehet állampolgársághoz (akár többhöz is) jutni. Vannak ugyanis olyan különleges képességgel rendelkező emberek, akiket az egyes országok meg akarnak szerezni maguknak, s ehhez az állampolgárság során kívüli és költségmentes előnyeit kínálják. Ilyen helyzetben vannak az élsportolók⁸, akiket az olimpián sok érmet szerezni törekvő nemzetállamok előszeretettel honosítanak.

Egy tanulmány (Jansen-Oonk, Engbersen, 2018) tizenegy ország (olyanok, akik 1948 és 2016 között minden olimpián részt vettek) esetében vizsgálták az olimpiai siker érdekében megvásárolt élsportolók számának (N = 167) alakulását.

⁸ Róluk a kvázidiaszpóra kapcsán (6. fejezet) még lesz szó.

1.3. ábra

Az olimpiához kötődő állampolgárság-váltás száma 1948–2016 között

Az ábrán látható, hogy az állampolgárság ilyen helyzetben történő áruvá válásának gyakorisága már korábban növekedésnek indult, de 1996-ban gyorsult erősen fel, s aztán ugyan csökkent, de nem tért vissza a korábbi alacsony szintre.

2. Az intézményelmélet

Az intézményelmélet a migráció fennmaradását magyarázó elméletek egyike (Massey et al., 2012a, 23–24. oldal). Az intézményelmélet lényege a következő: amikor a migráció megindul, olyan szervezetek jönnek létre, amelyek azokra a feszültségekre reagálnak, melyeknek oka, hogy sok ember szeretne belépni olyan országokba, amelyek azonban csak kisszámú bevándorló vagy munkavállalási vízumot adnak ki. Ez az egyensúlytalanság és azok a korlátok, amelyeket a célországok állítanak fel, hogy kívül tartsák határaikon a potenciális migránsokat, egyrészt állami és nemzetközi szabályozó szervezetek létrejöttét eredményezik, hogy ezt a folyamatot ellenőrizzék, másrészt olyan piaci szereplők jelennek meg, amelyek profitálni akarnak abból, hogy a migránsok át akarnak jutni ezeken a korlátokon. Mivel egy ilyen helyzet a migránsok kiszákmányolását és kiszolgáltatottságát okozza, ezért civil szervezetek jönnek létre, hogy képviseljék a migránsok érdekeit, illetve jogi és szociális segítséget nyújtsanak a legális és illegális migránsoknak.

A fenti folyamat következtében megjelenő valamennyi szervezet önérdeke az, hogy a működőképességükhöz szükséges feltételek hosszú távon fennmaradjanak. Állami, nemzetközi, civil és piaci szervezetek esetében egyaránt igaz, hogy létezésük (hatalmuk, befolyásuk, növekedésük) a migráció létehez és mértékéhez kötődik. Következésképpen, ha olykor csak áttételesen is, de elemi érdekük a migráció folyamatának fennmaradása. Mivel szervezetként önérdekkel, illetve ennek érvényesítésére több-kevesebb hatalommal rendelkeznek, ezért arra fognak törekedni, hogy a migrációs folyamatot – vagy legalább annak látszatát – fenntartsák. Eszköztáruk nagyban függ attól, hogy tevékenységük az állami vagy nemzetközi bürokrácia része-e, vagy sem, s ha nem, akkor nonprofit vagy profitorientált (s ezen belül legálisan vagy illegálisan működő) piaci szervezetek.

Az állami szervezetek elsődleges feladata a migráció szabályok közé szorítása, tehát úgy vélnénk, hogy nem lehet céljuk az irreguláris migráció fenntartása. Ám mivel egyrészt e szervezetek léte (és hatalma) a migráció lététől függ, ezért a migrációs veszély hangsúlyozása nagyon is fontos eleme lehet szervezeti stratégiájuknak. Másrészt e szervezeteken belül is előfordulhat az egyes munkavál-

lalók pozíciójához kötődő, a migráció létéből fakadó járadék, amit szintén érdeklükben áll megőrizni.⁹

A nemzetközi szervezetek (például az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága, UNHCR, <https://www.unhcr.org/>), a Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM, <https://www.iom.int/>), az Európai Határ- és Partvédelmi Ügynökség (FRONTEX, <https://frontex.europa.eu/>) vagy az Európai Menekültügyi Támogatási Hivatal (EASO, <https://easo.europa.eu/>) az állami szervezetek működését segítik, ellenőrzik, illetve koordinálják. Elvben ezek a szervek nem érdekeltek az ellenőrizetlen/reguláció nélküli migráció növelésében, ám mivel az ő hatalmuk és költségvetésük is a migráció tényén és mértékén alapszik, ezért önértékük mégis ezt diktálja. A migrációhoz való ellentmondásos viszonyukat úgy lehet megfogalmazni, hogy nem akarják a migráció növekedését, de ha igazolni tudják az (irregularis) migrációs fenyegetés létét, s ha jól működnek, akkor ezzel ösztönzik a migráció fennmaradását, ezáltal pedig biztosítják a szervezet jövőjét. Jó példa erre az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) és a Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM) „történelme”.

Mindkét intézmény az 1950-es évek elején jött létre, s céljuk is közös volt: a II. világháború során elűldözött, hon- és otthontalanná vált emberek millióinak segítése. Az eredeti terv szerint az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának erre három éve lett volna. Ehhez képest 2018-ban több mint 16 000 főt foglalkoztat, 134 országban van jelen és az első évi 300 000 dolláros költségvetése 2016-ban 6,54 milliárd dollár volt. (<https://www.unhcr.org/history-of-unhcr.html>)

Az IOM születése kori neve (Provisional Intergovernmental Committee for the Movement of Migrants from Europe, PICMME) is a szervezet időlegességét hangsúlyozta. Az IOM 1951-ben jött létre, a UNHCR-rel azonos céllal, de Európára korlátozódó mandátummal. 1950-ben a 11 millióra becsült európai menekült közül kb. egymilliónak nyújtott segítséget a hazajutáshoz. Sikeressége miatt 1952-ben a nevéből kikerült az ideiglenes jelző (Intergovernmental Committee for European Migration, ICEM), majd 1980-ban a területi korlátozás (Intergovernmental Committee for Migration, ICM), s végül 1989-ben a bizottsági státusz szervezetté állandósult (International Organization for Migration, IOM). Így vált egy háborús menekültek utaztatásával foglalkozó logisztikai szervezet a világ migránsainak minden gondját vállalra vevő mamutszervezetté, amelyben 10 000 ember dolgozik a világ több mint 150 országában. (<https://www.iom.int/iom-history>)

Hasonló a civil szervezetek helyzete is: kétfrontos harcot folytatnak a migráció öt szabályozó állami szervezetekkel és a migrációból profitáló cégekkel szem-

⁹ Gondoljunk a vízumszotgatásra Ukrajnában, a magyar–ukrán határon újra meg újra megjelenő tömeges vesztegetési ügyekre, vagy a határon túli magyar szervezetek szerepére előbb a magyar-igazolványok, utóbb a magyar állampolgársági ügyek intézésében.

2. Az intézményelmélet

ben, de tevékenykedésükkel (különösen, ha jól dolgoznak) elősegítik a migráció fennmaradását, de legalábbis befolyásolják a migránsok döntését, hogy milyen utat válasszanak a migráció során. Noha nem támogatják a migrációt, a létük alapja az a nemzetközi vagy állami támogatás, illetve egyéni adakozás, ami a migráció folyamatából fakadó tevékenységükhöz kötődik, s ezért érdekük ennek fennmaradása. Ez okozza azt, hogy könnyen támadhatóvá válnak a migráció-ellenes szervezetek és politikai szereplők számára.

Végül a profitorientált szervezetek sokasága húz hasznot a migráció különféle formáiból. Akár legális, akár illegális szervezetekről van szó, céljuk azonos: a profit maximalizálása. Ennek megfelelően azonos a céljuk is: növelni a piaci részesedést a migránsok által nyújtott fizetőképes keresletben, s eközben alacsonyan tartani a működési költségeket. A különbség annyi, hogy a fenti célok eléréséhez a legalitás, illetve annak hiánya miatt eltérő technikák állnak rendelkezésükre.

A legális profitorientált szervezetek (mint például a letelepedési, tartózkodási engedélyek megszerzésére specializálódó ügyvédi irodák, a fordítóirodák, a munkaközvetítő vagy fejedásczégek stb.) piaci részesedésük növelése érdekében reklámoznak és más standard piaci technikákat alkalmaznak.

Az illegális szervezetek két csoportba sorolhatók: embercsempészek és emberkereskedők.¹⁰ A kétfajta illegális migrációs szervezettípus hasonlóságait és lényeges különbségeit a következő táblázat foglalja össze:

2.1. táblázat

Az embercsempészet és -kereskedelem legfontosabb jellemzői

Embercsempészet	Emberkereskedelem
Csempész és ügyfél között „szerződés” (arról, hogy segít átjutni az államhatáron)	Az „ügyfél” a kereskedő tulajdona, áru
A profit valamilyen szolgáltatásból származik (szállítás, dokumentumokkal való ellátás, védelem, „tárolás” (ellátással?))	A profit a kényszer, a kizsákmányolás, az „ügyfél” kiszolgáltatott helyzetéből fakad
Nemzetközi hálózatba ágyazott helyi szereplők laza hálózata	Egymásba fonódó globális hálózatok
Kereslethez/kínálatához rugalmas alkalmazkodás	Tőkeerős szereplők oligopóliuma

A 2.1. ábrán látható, a piaci árak mind az embercsempészetet, mind az emberkereskedelmet széles körben és gyorsan megismerhetők (különösen,

¹⁰ Ez utóbbihoz kapcsolódik a szervkereskedelem vagy a prostitúciós hálózatok „anyagellátásának” nemzetközi hálózata.

ha tekintetbe vesszük, hogy ez a forrás – sőt azok is, amelyekből ez a szervezet a tudását meríti – már a piaci árak összegyűjtésének idejét is magában foglalja).

2.1. ábra

Példák az embercsempészet és emberkereskedelem áaira

Embercsempészet

Afganisztánból - [\\$25,000 to London / \\$700 to Iran](#)

Kínából - [\\$50,000 to USA / \\$41,800 to UK](#)

Kubából - [\\$10,000 to USA](#)

Koszovóból az EU-ba (Magyarországon keresztül) max. Eur 1000

Emberkereskedelem

Kisgyerek Nigériában [\\$2,650](#), Kínában [\\$7,800](#) Indonéziában [\\$160 to \\$250](#)

Tinédzser lány Irakban [\\$5,000 \(ha szűz\), \\$2,500 \(ha nem\)](#)

Nő Pakisztánban [\\$342](#), moldovai nő Moszkvában [\\$2,685](#)

<http://www.havocscope.com/black-market-prices/human-smuggling-fees/>

A nyugat-balkáni embercsempész-útvonal magyarországi szakaszának története a koszovóiak EU-ba irányuló irreguláris és jobbára embercsempészekén keresztül szerveződő migrációjával kezdődött még 2014-ben. Ehhez a következő kényszerek és lehetőségek egyidejű megléte kellett:

- sokan legyenek olyanok, akik el akarják hagyni Koszovót;
- legyen fizetőképes kereslet;
- a célországok erősen védjék a határokat, hogy nagy legyen a kockázat, melyeknek legyőzésére szükség legyen a csempészekre.

Koszovó esetében a kényszerítő elemet az ország bizonytalan jelene és sok jóval nem kecsegtető jövője szolgáltatta. A lehetőséget részben az jelentette, hogy Szerbia megszüntette a határellenőrzést Koszovó és Szerbia között, részben pedig az EU-ban élő diaszpóra és rokonság aktivizálódott, ami szervezést és az utazás költségének hitelezését jelentette.

A fentiek azt eredményezték, hogy hirtelen megnőtt a szerb–magyar határ illegális átlépése iránti kereslet. Ez kezdetben valószínűleg helyi érdekű csempészet volt csupán, aminek előzménye a korábban virágzó ukrán–román–magyar–szerb régióban működő benzinkereskedelem lehetett.¹¹ Ennek során sok hely-

¹¹ Lásd a már korábban hivatkozott esettanulmányokat (Király – Soltész, 2017; Mészáros, 2017; Prykryl – Schwarcz, 2017; Rác – Bernát, 2017; Ritea, 2017; Sik, 2010b).

2. Az intézményelmélet

beli megszerezte az embercsempészethez szükséges tudást, ugyanakkor a nemzetközi embercsempész szervezetek is felfedezték az ebben a határszakaszban rejlő lehetőségeket, s elkezdtek pénzeket beletenni. Ennek a felélenkülő embercsempész-üzletnek hamar leáldozott volna, mert részben Németország és Ausztria megszigorította a határellenőrzést, részben a koszovóiakat sikerült meggyőzni, hogy ily módon nem fognak tudni letelepedni az EU-ban. Eközben azonban a helyi embercsempészek kapcsolatba kerültek a nemzetközi hálózatokkal, s mivel az ázsiai és közel-keleti háborúk menekülői számára az addigra már jól bejáratott balkáni szárazföldi út sokkal biztonságosabb, mint a Földközi-tengeren keresztül vezető utak, továbbá a kiinduló területek és az EU közötti távolság is rövidebb, illetve kevesebb és kisebb kockázatú határátlépéssel jár, mint az Észak-Afrikán keresztüli, ezért fajlagosan kisebb haszonért, de sokkal több migránst lehetett ezen az úton csempészni, ami növelte a profitot.

A következő esettanulmányok olyan embercsempészeti megoldásokat mutatnak be, amelyek életszerűvé teszik a fenti elemzést. A példák zöme a 2015. évi menekültválság eseményeihez kapcsolódik. Az első esettanulmány egy pakisztáni fiú története (Joobs, 2015):

„100 eurót maga spórolt össze, anyjától és nagyszüleitől pedig 200-200 eurót kapott az útra. Fesil jól beszél angolul, de azt mondta: aki nem beszél nyelveket, az az embercsempészekre szorul, így viszont jóval magasabbak a költségek, akár 1500 euróra is szükség lehet, míg eljut valaki Európába. Az út Iránon, Törökországon, Görögországon, Macedónián, Szerbián keresztül vezetett Magyarországra. A Google Maps szerint ez több mint 7000 kilométer.

Fesil Törökországban meg tudott fizetni egy taxist, aki nagyobb távolságra vitte el. Görögországban egy ideig egy ismerőse virágkereskedésében dolgozott, és tudott keresni egy kis pénzt. Alexandropoulinál hajóra szállt, majd onnan nagyrészt vonattal jutott tovább, de az út nem kis részét gyalog tette meg. Útközben mindig igyekezett tájékozódni, hogyan fogadják a menekülteket az egyes országokban. Volt, hogy egy menekülttársa iPhone-ján böngészte a BBC-t, de a vasútállomásokon angol nyelvű újságokat is olvasott. Neki csak egy régi telefonja volt, amivel nem tudott netezni, és a pénze is csak nagyon rövid hívásokra volt elég, így a családjával ez idő alatt alig tudta tartani a kapcsolatot.

Az egyik legnehezebb kihívás a menekültek hétköznapjaiban a vécéhasználat és a tisztálkodás megoldása. Fesilt otthon arra nevelték, hogy rendszeren tisztálkodjon: naponta zuhanyozott, mindig tiszta ruhát vett föl, és napi háromszor evett. A Bécsbe tartó vonaton azt mondta: utoljára egy héttel korábban tudott fürdeni Szerbiában egy tóban. A másik nagy probléma, hogy ilyenkor az ember csak nagyon nehezen talál vécét. Macedóniában és Szerbiában általában 2 eurót kértek a vécéhasználatért, ami nagyon vitte a pénzt, de Fesil külön kiemelte, hogy Magyarországon szerencsére lehet találni ingyenes nyilvános vécéket.

Az út során nagyrészt parkokban, erdőkben aludt, a pénzét ilyenkor mindig a zoknijába dugta. Annyi pénze volt, hogy naponta egy-egy szendvicset vegyen. Ezt általában este ette meg, mellé vizet ivott. Az evést már csak ezért sem erőteltte nagyon, mert akkor megint több gondja lett volna a végével... a hátizsákjában négy póló, két pár cipő, két nadrág, izzadság elleni deó, fogkefe és fájdalomcsillapító volt. Mivel az otthonról hozott hátizsákja Görögországban szétszakadt, 15 euróért egy újat kellett vennie. A ruháját ilyen körülmények között nehéz tisztán tartani, mosni pedig nem nagyon mert nyilvános helyen, mert az elég feltűnő.

Erőszakot Iránban, Macedóniában és Szerbiában tapasztalt, ahol a rendőrök gyakran ok nélkül is megütik a menekülteket. Görögországban elsősorban a származása és a bőrszíne miatt gyalázták, Törökországban pedig valaki ki akarta rabolni és ezért ütötte meg. Elmondása szerint sok embert kiraboltak a szerb–magyar határon is, de neki ott szerencséje volt.

Az út során nagyon ritkán kapott a hatóságoktól vagy civilektől adományokat. Magyarországon három szendvicset, két félliteres ásványvizet és egyszerhasználatos borotvát adtak nekik, Szerbiában egy szappant és egy csomag papír zsebkendőt... Magyarországra egyébként zuhógó esőben érkezett egy nagyobb csoporttal a zöldhatáron át. Örökre megmaradt benne, hogy az erdőben látott egy családot, akik egy bőrig ázott két hónapos csecsemőt is vittek magukkal. ... Útközben több menekülttel is összebarátkozott, de őket Magyarországon szem elől tévesztette, mert a magyarok különböző táborokba szórták szét a zöldhatáron érkezőket. Mint mondta: a határon jobb csoportban átmenni, mert ilyenkor az emberek legalább tudják segíteni egymást. Egy-egy országon belül azonban ő jobban szeretett egyedül utazni, így ugyanis könnyebb volt kikerülni a rendőröket, a rablókat és a médiát.

Egy férfi azt mondta: van egy ismerőse Németországban, aki segít neki munkát találni. Őt egy szenegáli menekülttársa mobiljáról sikerült elérnie Facebookon, és azt a választ kapta, hogy várják Németországban. Azt mondta, Németországban bármilyen munkát elvállal. Ha elég pénzt keres, Fesil szeretne visszatérni Pakisztánba, és megnősülni. Abban bízik, hogy anyja megfelelő feleséget talál neki otthon..."

A következő esettanulmány Izmirben, az embercsempészet törökországi központjában játszódik (Földes, 2015):

„2015 őszére menekültek tízezrei lepték el a török kikötővárost, Izmirt. Innen már csak néhány tengeri kilométert kell leküzdeni Európáig (meg persze a török és a görög parti őrséget, a viharokat és az embercsempészek trükkjeit).

Egy olyan városnegyedben, ahol a lakók jó része már szír migráns, felesleges a titokzatoskodás. Ilyen tömegű emberrel a rendőrség sem tud mit kezdeni, láthatóan anynyi volt az elvárás, hogy balhé ne legyen, amúgy mindenki úgy szervezi az útját, ahogy tudja.

A környék burjánzó csempésznegyeddé változott. Grotesz volt, ahogy a boltok is alkalmazkodtak a kereslethez: a cipőbolt mentőmellényt árult, a trafik átalakult vízhatlan

tasakok szaküzletévé, és ha van autósoktatás, akkor ott biztos hajózási alapismereteket tanítanak.

A legjellemzőbb mégis a folyamatos nyüzsgés volt. Las Vegasban lehetnek ilyenek a hotelek. Nem volt pihenőidő, az emberek napi 24 órában indultak a szerencsésük után. Ajtók csapódtak reggel hatkor vagy hajnali kettőkor, kisgyerekeket vonszoló családok trappoltak a lépcsőházban. Lehetetlen volt pihenni, de mintha erre rajtam kívül senkinek nem is lett volna igénye.

Egy csapat fiú rohant el mellettünk az utcán, hátukon ugráltak a hátizsákok és a fekete nejlonok, amelyekben a mentőmellényeket vitték. Egyikük rohanás közben is beszélt a füléhez szorított telefonba. ... »Most kaptak hívást a csempészüktől. Indul a hajójuk, rohanniuk kell a találkozási ponthoz« – adott megfejtést a helyzetre tolmácsunk az elkapott szavak alapján.”

Az embercsempész vállalkozás sokféle feladat ellátását feltételezi (Kanjo, 2017), amelyek mindegyike speciális tudást igényel, miközben – a lebukás veszélyének minimalizálása érdekében – a vállalkozásnak olyan hálózatként kell felépülnie, amelyben az egyes vállalkozások alig ismerik a többiekét, illetve a vállalkozás egészét. Továbbá a jó hírnevük érdekében is fontos a sikeres működés, hiszen nagy a verseny: egy elégedett migráns megannyi másik menekülőnek adhatja át a csempészek kontaktjait, növelve ezzel az ügyfélkört.¹² Nem meglepő tehát, hogy legtöbbször egy-egy tranzitországba érkezve már több kontakttal is rendelkeznek a migránsok, amit útjuk során kaptak rokonoktól, barátoktól, utastársaitól.

Nagy előnyt jelent, ha a csempészek anyanyelvi toborzókat tudnak alkalmazni, akik ki tudják válogatni a fizetőképesnek tűnő ügyfeleket. Növeli a kereslet hatékony elérésének esélyét, ha az érdekeltek számára jól ismert a hely, ahol az üzletszerzés folyik (pl. egy tranzitországbeli menekülttábor is), de manapság már az online tér szerepe a domináns: a csempészek szervezetei gyakran hirdetik magukat a kiinduló országok internetes felületein.

A vizsgált alanyok kivétel nélkül arról számoltak be, hogy a szervezetekkel való összeköttetés igen egyszerű. Az otthon élő családtagok, barátok, ismerősök révén könnyű volt hozzáférniük a különböző kontaktokhoz. Ketten már az indulás tervezésekor több telefonszámmal rendelkeztek, melyek közül néhány a különböző tranzitországok területén tevékenykedő bűnszervezetekhez kapcsolódtak.

A csempészek árait jelentősen befolyásolja az út távolsága, a szállított utasok száma és szociodemográfiai jellemzői (nem és életkor), illetve az utazás módja, azaz milyen közlekedési eszközökkel, mely útvonalon valósult az meg. Továbbá hatnak még olyan nehezebben behatárolható közreműködő tényezők is, mint a

¹² Erre szolgál a garanciális csempészési forma, ami azt jelenti, hogy a csempész addig kísérletezik a határon való átjuttatással, amíg nem sikerül.

piac mérete, a csempészek által vállalt kockázat mértéke, illetve a csempészés körülményeit megnehezítő esetleges komplikációk (határőrzés szigora, határőrök megvesztegethetősége stb.).

A csempészek az irreguláris migránsok kiszolgáltatottságát minden módon kihasználják, minden lehetséges további szolgáltatásért igyekeznek a lehető legmagasabb áron pénzt kérni. Ez (a bűnözői szlengben „csontozás”-nak nevezett tevékenység) érvényes ételre, itálra, gyógyszerre, a telefon akkumulátorának feltöltésére stb.

A fizetés módját tekintve vagy az alanynak van elegendő pénze az út finanszírozására, vagy egy rokon segíti ki. Esetleg hitelekkel is lehet fedezni az út költségeit, s ezt néhány esetben az adott csempészcsoporttól is lehet igényelni, amennyiben azok alkalmasnak látják az alanyt egy ilyen befektetéshez. Azok a migránsok azonban, akiknek nincsen elegendő pénze az út gördülékeny megtételére, akár heteket, hónapokat is vesztegelhetnek egy-egy köztes állomáson, amíg a célországba nem jutnak. Ilyenkor bármilyen munkát (illegális foglalkoztatás, bűnözés, civil vagy egyházi szervezetek számára önkéntesség stb.) vállalva igyekeznek megélni, s ha lehet, akkor a további útjukat fedező pénzt összegyűjteni, majd ugyanígy haladnak tovább állomásról állomásra.

A végleges úticél elérése a korábban bemutatott három alany esetében (2.2. táblázat) is megszakításokkal valósult meg. Bizonyos tranzitországokban volt, hogy heteket töltöttek, de Törökországban például mindhárman hónapokig dolgoztak, mire összegyűjtötték a továbbinduláshoz szükséges összeget:

„Törökországban tudtam valamennyit dolgozni, abból össze tudtam gyűjteni annyi pénzt, amennyiből átjutottam Görögországba. (...) Évekkel a háború előtt vettem anyukámnak ajándékba ékszereket, amikor felhívtam, hogy nincsen pénzem, a szüleim mindet eladták, hogy elküldjék nekem a pénzt. Szerbiában az utcán aludtam, mert vártam a pénzre, hogy megjöjjön.” (Munir)

„Dolgoztam előtte, de miután a félretett pénzem elfogyott az ideutazás alatt, a családom besegített nekem.” (Tareq)

„A családom segített nekem persze, de volt autóm, amit eladtam még Szíriában. Törökországban albérletre, ételre elment nagyon sok pénzem az alatt a két hónap alatt. (...) Görögországban már kaptam a családomtól pénzt, hogy Ausztriába jöjjenek.” (Halim)

2.2. táblázat*Három szíriai menekülő útvonala és az egyes helyeken eltöltött idő hossza¹³*

Tareq	Szíria	Algéria 2 év	Török- ország 2 hónap	Görög- ország 2 hét	Macedó- nia <1 nap	Szerbia 4 nap	Magyar- ország <1 nap	Ausztria
Halim	Szíria	Libanon <1 nap	Török- ország 2 hónap	Görög- ország 2 hónap	Macedó- nia 2 nap	Szerbia 2 nap	Magyar- ország <1 nap	Ausztria
Munir	Szíria	Jordánia 1 év	Török- ország 1 év	Görög- ország n.a.	Macedó- nia <1 nap	Szerbia 3 nap	Magyar- ország 2 nap	Ausztria

A három szíriai fiú története további betekintést jelentenek a csempészes mindennapjaiba:

„Ismerősön keresztül kerültünk kapcsolatba egy szerb embercsempész-bandával. Csak Viberen beszéltünk velük, és csak ők hívtak minket. Előre kellett fizetnünk. Üzenetben kaptuk meg azt a címet, ahol átadtuk az összeget a szervezet egy tagjának. Három óra múlva jött egy újabb üzenet, ismét csupán címmel és időponttal. Ez már az indulás címe és időpontja volt. Ott egy ember felszedett minket. 4–5 óra alatt elértünk a határhoz, ahol kiraktak minket, és azt mondta a férfi, hogy innentől menjünk tovább az autópálya mentén, és majd ott vár minket valaki, aki átvisz minket a határon. Kiszólt egy ember, a fák közül, hogy »Just follow me!«. (...) Gyalogoltunk vele három-négy órát, aztán megálltunk. Jött egy újabb ember, ócska furgonnal. Ő vitt minket át Ausztriába. (...) Öt óra volt az út, mire megérkeztünk. Nem tudtuk hol vagyunk, a sofőr nem mondta el, csak továbbhajtott. (...) Ez tényleg olyan volt, mintha a maffiával üzletelnél.” (Tareq)

„Estéknként kellett átjutni a határokon. Magyarország felé haladva egész éjszaka ébren voltunk, nagyon sok volt a rendőr / határőr, mozogni is alig lehetett, óvatosnak, halknak, ébernek kellett lennünk, követnünk kellett a csempész pontos utasításait. (...) Volt társa, aki előre ment, és telefonált neki, hogy minden oké, tiszta az út, mehetek, vagy hogy várj, jön a rendőrség.” (Halim)

„Előfordult, hogy azoknak, akikkel éppen együtt utaztam, mindenkinek több száma volt a saját ismerősei révén. ... A Facebookon is vannak ilyen csoportok, ahova csak kiírja az ember, hogy szüksége lenne egy számra, és jönnek is a kommentekben az elérhetőségek.” (Tareq)

¹³ Mindhárom menekült 26–30 év közötti, Damaszkusból és Homszból jöttek, középosztálybeli származásúak, akik eredetileg tanulók vagy érettségizett vállalkozók voltak.

„Magyarországra érve megkértem egy taxist, hogy vigyen Budapestre. (...) Elvitt aztán engem egy olyan kávézóba, ami valami központi helye volt az embercsempészek és menekültek találkozásának, (...) így találtam csempészt, aki elvitt Ausztriába.” (Munir)

„Odajött hozzám egy alig 12 éves fiú, aki tudott angolul, hogy segíthet-e nekem, mire lenne szükségem. Azt hittem, csak viccel, amikor azt mondta, hogy majd ő segít továbbjutni. A 12 éves intézett nekünk kocsit, fuvart, pénzért cserébe, (...) és eljutottunk a fővárosba a szükséges papírok nélkül.” (Tareq)

„Kaptam az utcán csak úgy valakitől egy számot, ahol nem hivatalosan adnak ki szobákat, de tele volt. Az a szállásadó adott egy másik ugyanilyen kontaktot, az is tele volt.” (Tareq)

„Az egész út során, amikor szükségem volt embercsempészre, akkor mindig ők jöttek valahogy oda hozzám. Amikor nem kellett épp, akkor is sokan ajánlották fel, hogy szívesen »segítenének«. Mindig azt kérdezik: hova akarsz menni, és mennyit tudsz fizetni? (...) Ezek az emberek vagy angolul beszélnek, vagy arabul meg a többi (menekült) nyelveken. Ha nem mondasz elég nagy számot nekik, nem segítenek. (...) Üzlet ez.” (Halim)

„A csónakokhoz vezettek minket (a csempészek – megj.), körülbelül hajnali háromkor szálltunk vízre. Gumicsónakot kaptunk a csempészekről, amibe végül 15-en ültünk bele. Az átkelés közben megállt a csónak, rossz volt a motorja, négy óráig a tenger közepén voltunk. Megpróbáltuk hívni a görögországi Vöröskeresztet, de nem sikerült. Ezután próbáltunk fényt csinálni, amivel csak lehet, hogy láthatóak legyünk. A két ország »vízhatárai« között hánykolódtunk, imádkoztunk, hogy Görögország felé sodródjunk. Elkezdett süllyedni a hajó. Megpróbáltunk nyugodtak és mozdulatlanok maradni, mert az legalább nem rontja a helyzetet. Négy óra után a görög parti őrség megérkezett, megmenekültünk.” (Tareq)

„Amikor Törökországból mentem Görögországba, akkor az embercsempész azt mondta, hogy nincs emberük, aki vezesse a csónakot, ezért magunk közül válasszunk valakit. Édesapámnak korábban volt valami motorcsónak félesége, de én nem tanultam meg tőle, hogyan kell vezetni, csak láttam párszor, ahogyan ő csinálja. Engem választottak ezért kormányosnak, ami számomra az egyik legmegrázóbb élmény volt, mert 48 másik ember élete múlt rajtam, de én sem voltam biztos benne, hogy tudom-e, mit csinálók.” (Munir)¹⁴

¹⁴ A csónakok korlátozott terhelhetősége miatt, illetve az út kockázatait ismerve a csempész szervezetek tagjai közül nem tart senki a menekülőkkel, így kormányost maguk közül kell kijelölniük. Sok esetben – a profitmaximalizálást szem előtt tartva – a csónakok tankjait alig, vagy csak éppen annyira töltik meg, amennyire minimálisan szükség van ahhoz, hogy a görög és olasz parti őrség hajói az érkezők megmentését megkísérelhessék.

„Akkor éltem át az egyik legerősebb félelmet, amikor Szerbiában elszakadtam a barátaittól. Le volt merülve a telefonom, így nem is találtam embercsempészt és egyedül gyalogoltam órákon át az erdőben, hogy átjussak Magyarországra. Nem voltam biztos a helyes útvonalban, csak követtem az emberi nyomokat, például szemetet, ruhadarabokat stb. (...) Magyarországnak rossz híre van (...), félttem, hogy ha elkapnak a rendőrök, vagy ha a hivatalos szervekhez fordulok, fizikailag bántalmaznak, vagy visszaküldenek Szerbiába, ahol szintén nem biztonságos.” (Munir)

„Amikor fizettem az embercsempésznek, az garancia volt: tudta az utat, tudott mindent, tudta, hogy a rendőrök mikor jönnek. (...)” (Halim)

Összefoglalóan az embercsempészet esetében a vállalkozás a következő funkciók együtteséből tevődik össze:

- a befektetők a kezdő tőkét adják;
- a szervezők vagy a csempészek és a befektetők közötti kapcsolatokat ápolják, vagy a csempészetet irányítják, ellenőrzik;
- a toborzók az indulási helyeken megfelelő helyismerettel, nyelvtudással, a szabályozás és a földrajzi viszonyok ismeretében agitálják a fizetőképessnek látszó embereket;
- a „sétáltatók” a határon juttatják át az embereket;
- az utaztatók vagy fuvarosok (szállítók) keresztülszállítják az embereket a tranzitországokon;
- a szálláshelyek gazdái, a „pihentetők” „tárolják” az embereket, amíg egy megfelelő nagyságú csoport össze nem áll;
- a védelmet biztosítók autós csempészés esetében az „előfutók” („figyelők”) az embereket szállító kocsik előtt haladnak, s jelzik, ha lebukási veszély van. Fontos továbbá a szervezet egészének védelmet biztosító egység, melynek feladata, hogy a hálózatot fenyegető rendőrségi vagy versenytársi támadásokat kivédje.

3. A kumulált okság elmélete

A kumulált okság elméletét két tanulmány (Massey et al., 2012a és 2012b) alapján foglalom össze. Az elmélet lényege, hogy minden migráció módosítja azt a társadalmi összefüggésrendszert, amelyben a migrációra vonatkozó döntés megszületik, méghozzá általában úgy, hogy növeli a migrációs folyamat fennmaradásának valószínűségét. Ilyen tényezők például a migráció kiinduló pontján a jövedelem és a földbirtokok egyenlőtlen eloszlása, a migrációs kultúra átalakulása, a célországban a migráció okozta munkaerőpiaci és lakáspiaci folyamatok, illetve a lakosság és a hatóságok migrációhoz való viszonyának változása.

E hatások kumulálódása azt eredményezi, hogy ha egyszer megindul a migráció, akkor nem áll többé le, legfeljebb formáját változtatja (ingázásból letelepedés, diaszpóra kialakulása és megerősödése stb.).

A migráció tehetetlenségi ereje megnő azáltal, hogy egyre újabb migrációs folyamatok indulnak be. Ez arra vezethető vissza, hogy a családok vagy/és az egyes személyek migrációs döntései oly módon hatnak a közösségen belüli hálózatokra, egyenlőtlenségekre, a migráció percepciójára, és alakítják át a gazdasági struktúrát mind a kiinduló, mind a célországban, hogy az újabb migráció bekövetkezésének esélye megnő.

Miközben a migráció egyre elterjedtebbé válik, demográfiai, társadalmi és gazdasági bázisa is szélesedik. Egy longitudinális panelvizsgálat (ethnosurvey)¹⁵ segítségével végzett mexikói kutatás bizonyítja, hogy a migráció társadalmi összetétele változik annak függvényében, hogy mióta és mennyien migráltak, és ebben nagy szerepet játszik a migráns hálózatok megerősödése.

A kumulált okság elméletének empirikus kutatása igazolta azokat a szociológiai megállapításokat, melyek szerint (1) a migráció önfenntartó folyamat, ami az érintett populáció egyre újabb csoportjaira terjed ki, illetve (2) miközben egyre

¹⁵ Az ethnosurvey leglényegesebb elemei a következők: a kibocsátó ország Mexikó, ahol első menetben antropológiai feltárást végeznek 19 közösségben (külön hangsúllyal a migráció előtörténetén), majd mintavétellel kiválasztanak 100-100 háztartást, akik valamennyi tagjával interjút készítenek. Ezeket a személyeket aztán éveken át újra meginterjúvolják, ha kell a célországban (USA) is, sőt, az itt letelepedett utód-háztartásokkal is készülnek interjúk.

jobban elterjed, demográfiai, társadalmi és gazdasági bázisa egyre szélesedik, s (3) idővel egyre jobban függetlenedik azoktól a feltételektől, amelyek eredetileg kiváltották.

Tekintet nélkül a migrációt kiváltó okokra, az első migrációs hullám számára a migráció gazdasági és pszichológiai értelemben egyaránt magas költségekkel és nagy kockázatokkal jár. Ezeknek a migránsoknak kevés, vagy semmilyen tudásuk nincs a befogadó országban fennálló körülményekről, és tájékozatlanok az adott ország kultúráját, nyelvét és bevett szokásait illetően. A legtöbb esetben maguk viselik az utazással járó kiadásokat, és vállalják a munkalehetőség felkutatásával járó költségeket is (ideértve a kiutazás és a munkakeresés idején meg nem keresett jövedelmet is). A hely- és nyelvismeret hiánya miatt – hiszen nincsenek ismereteik az adott országban uralkodó bérszínvonalról, a munkahelyi szokásokról, a jogi szabályozásról és a társadalmi elvárásokról – könnyen kiszákmányolhatók.

Mivel ezekkel a kockázatokkal a migránsok első generációja is tisztában van, ezért jellemzően az alsó-középső rétegből kerülnek ki az első migránsok, mivel ők rendelkeznek elegendő forrással ahhoz, hogy vállalni tudják az utazással járó költségeket és kockázatokat. Ugyanakkor annyira nem megy jól a soruk, hogy ne találják vonzóznak a külföldi munkavállalást.

A migráció kiinduló közegében jellemzően szegény, patriarchális (a mexikóiak esetében továbbá macho¹⁶ értékrendű és vallásos) egyének közül kerülnek ki az első migránsok, akik ezért általában munkaképes koruk teljében lévő házaspár vagy fiatal férfiak, akik a migrációtól várják a gazdasági és a családon, illetve korcsoporton belüli vezető szerepük megőrzésének lehetőségét. Az első migrációs hullám során a férfiak dominanciáját támogatja az is, hogy a vidékiek és a munkás/paraszt közegekből származó családok körében jellemzően a férfiakat tekintik alkalmasnak a migrációs kockázatok vállalására, s egyben azt is feltételezik, hogy a célországban ők hamarabb jutnak munkához, ami jobban fizetett lesz, mint a női munka. Amennyiben tehát egy család egyik tagja külföldön vállal munkát a jövedelemszerzés maximalizálásának céljából, logikusnak tűnik, hogy ez a férfi háztartásfő vagy egy idősebb fiúgyermek legyen.

Az első hullám migránsai arra vállalkoznak, hogy családot és barátot hátrahagyva magányosan vagy egy kis csoport részeként vágjanak neki az ismeretlen országnak a munkavállalás reményében. A legtöbb migráns kezdetben csupán a pénzkeresés céljával érkezik: a lehető legrövidebb idő alatt szeretne a lehető legtöbbet keresni annak érdekében, hogy a migráció költségeit visszakapja,

¹⁶ A Magyar Értelmező Szótár szerint a macsó kifejezés a spanyol macho (hím, kan) szóból származik, jelentése: vonzóan férfias megjelenésű (fiatal) férfi, férfiasságára büszke (azt külsőségeiben is hangsúlyozó), agresszív viselkedésű, önző férfi. A közép- és dél-amerikai, a Földközi-tenger menti, de a grúz vagy a roma/cigány kultúrára is érvényes ez a megállapítás.

3. A kumulált okság elmélete

megkeresse az előre meghatározott célösszeget, és aztán mihamarabb hazatérhessen (lásd a duális munkaerőpiac elméletében bemutatott cél-pénzkereső magatartást (Massey et al., 2012a, 14–18. oldal).

A kibocsátó közösség azonban soha nem lesz már a régi, ha egyszer akár egy ember is kipróbálta a külföldi munkavállalást, majd ezután visszatért eredeti lakhelyére. Minden egyes migráció visszafordíthatatlan változásokat indít el az egyéni motivációban, a társadalmi struktúrában és a kulturális értékekben, és ezek a változások módosítják a további migrációs döntések kontextusát. Idővel ezek felgyülemlenek, és olyan feltételeket alakítanak ki, amelyek még inkább valószínűsítik a migrációt.

A migráció változásokat idéz elő az egyéni ízlésben és motivációban, ami a migránsok érdeklődését a pusztán pénzkereset felől a tartós migráció felé fordítja. A migrációt eredetileg kiváltó igények kielégülésével újabb igények keletkeznek. A magas bérek és az általuk elérhető anyagi javak új elképzeléseket szülnek arról, hogy mi is a jólét, és ez új elvárásokat és mobilitási ambíciókat teremt. A magas bérek és a megváltozott fogyasztói szokások következtében a migránsok új életstílust sajátítanak el, és már nem találják vonzóknak a kibocsátó közösség kínálta gazdasági lehetőségeket.

A migrációval szerzett személyes élettapasztalatok egyre inkább lehetővé teszik az új igények kielégítését. A külföldet egyszer már megjárt migráns megismeri a célország foglalkoztatási lehetőségeit, munkaerőpiaci feltételeit és az ottani életmódot. Ezeket az ismereteket arra fordítja, hogy ismét kivándoroljon, de ezúttal kevesebb költséggel és kockázattal (ha már egyszer az ember megtapasztalta, hogy a migráció olyan ismert és megbízható társadalmi-gazdasági erőforrássá válik, amely újra és újra hasznosítható az új igények és elvárások kielégítésére).

A Mexikóban végzett kutatások meggyőzően bizonyítják, hogy ha valaki egyszer már emigrált az Egyesült Államokba, akkor nagy a valószínűsége annak, hogy ezt újból megtegye. Minél többször vándorol valaki, annál nagyobb valószínűséggel folytatja ezt a gyakorlatot, és ez a tendencia rendkívül tartósnak bizonyul még a megszorító bevándorlási intézkedések ellenére is.

Mivel az első migránsok jellemzően pusztán egy célösszeget szeretnének megkeresni, ezek az emberek első útjaik során és általában a migráció kezdeti szakaszában készek arra, hogy spártai körülmények között éljenek: bérkaszárnnyakra emlékeztető épületekben alszanak, közösen bérelnek lakást, felváltva használnak egy ágyat. Sok túlórárt vállalnak, és ritkán szórakoznak. Van, amikor két nyolcórás műszakot is vállalnak egyazon napon. A keresetek meghatározó része megtakarítások vagy pénzküldemények formájában visszakerül a kibocsátó országba. A kivándorlók inkább a kibocsátó közösséghez tartozóknak és nem a befogadó társadalom tagjának látják magukat.

Ahogy azonban hosszabbodik a kint-tartózkodások időtartama és a megtett utak száma, e növekedéssel arányosan egyre nagyobb lesz a családtagok felől érkező nyomás, hogy ők is részt vehessenek a migrációban. A rokoni körből jellemzően a munkaképes korú nőtlen fiúgyermekek kísérik el elsőként a nős migránsokat, mivel az apa után az ő esetükben a legnagyobb a kereseti potenciál, és az ő kivándorlásuk van összhangban a kibocsátó társadalomban uralkodó nemi szerepekkel. Idővel azonban valószínűleg a hajadon leánygyermek, a feleségek és a fiatalabb gyermekek is elkísérik az apát. Hosszabb távon a távolabbi rokonok – unokaöcsök, unokahúgok és unokatestvérek – is csatlakoznak a már tapasztalt migránsokhoz. Ahogy egyre több fiatal férfi kapcsolódik be a migrációs folyamatba, megkezdődik a baráti és rokoni kapcsolatokon alapuló csoportos migráció. Következésképpen folyamatosan szélesedik a migráció demográfiai bázisa, és csökken a vándorlásban résztvevők átlagéletkora.

A migráció azonban nem csak az egyének szintjén indít el olyan változásokat, amelyek erősítik a további vándorlás bekövetkezésének valószínűségét. A társadalom szerkezetében is olyan átalakulások kezdődnek, amelyek növelik a migráció kiterjedtségét a közösségben. A migrációból korábban kimaradók a korábban migrálók kapcsolatait veszik igénybe a munkahely és a segítség megszerzéshez, nagymértékben csökkentve általa a mobilitással járó költségeiket és kockázatukat a korábbi migránsokhoz képest. Tehát minden újabb migráns csökkenti a vándorlással járó költségeket és kockázatokat a barátok és rokonok részére, s ezáltal vonzóbbá és egyre könnyebben megvalósíthatóvá teszi a migrációt e csoport számára. A költségek és a kockázatok csökkenése újabb embereket ösztönöz arra, hogy belekezdjenek a vándorlásba, ami tovább bővíti a külföldi kapcsolatokkal rendelkező helyi lakosok körét, és így tovább.

Ahogy a migránsok újból és újból útra kelnek, egyre több külföldi tapasztalatot és tudást halmoznak fel, ez pedig a többiek számára egyre értékesebbé teszi őket. Ahogy a célországgal kapcsolatos információk felhalmozódnak a kibocsátó ország lakosaiban, úgy csökkennek a migrációval járó költségek, és lesz pozitív a migráció költség–haszon számítás eredménye a népesség egyre szélesebb körének számára. Eközben a vándorlással járó kockázatok is folyamatosan csökkennek, amelynek következtében egyre több háztartás számára válik a migráció megvalósíthatóvá. Mindebből következik, hogy a migráció idővel egyre kevésbé szelektív és egyre jobban reprezentálja a közösség egészét.

A migráció emellett megváltoztatja a döntéshozatal kulturális kontextusát, a migráció a tisztán gazdasági okokon túl is egyre vonzóbbá válik. A migránsok életmódjában olyan változások mutatkoznak, amelyeket a kibocsátó közösségből egyre többen kívánnak maguknak. Noha ez a vonzerő részben anyagi – a migránsok jobban hozzáférnek a fogyasztási javakhoz, és a tulajdonvásárlás lehetőségére is megnyílik előttük –, a migráns életmód önmagában is felértékelődik.

3. A kumulált okság elmélete

Egy idő után a külföldi munkavállalás a helyi elvárások részévé válik: minden fiatal ki akarja próbálni a migrációs életet, és a közösség is elfogadja. Sőt, a fiatal férfiak számára a migráció a felnőtté válás bizonyítékává válik, mintegy ily módon igazolják rátermettségüket, ambíciójukat és férfiasságukat. Továbbá, ahogy a nők egyre inkább integrálódnak a posztindusztriális társadalomba, mintegy kikényszerítik a nemek közötti nagyobb egyenjogúságot, így ők is részesei akarnak lenni a migráció folyamatának.

Idővel és az oda-vissza mozgás kiterjedésével a származási és a célközösségek egyre inkább olyan társadalmi és földrajzi tereket hoznak létre, amelyek az emberek, a pénz, a javak és az információ folyamatos határon átnyúló áramlását jelentik. Ezen körforgás kialakulásával a valaha az egyes társadalmakat egymástól megkülönböztető szokások és értékek átalakulnak, létrejön egy „migráns kultúra”, amely különbözik mind a kibocsátó, mind a befogadó nemzet kultúrájától.

Ahogy a migráció egyre inkább magától értetődővé válik, drámai változások mennek végbe a származási hely demográfiai összetételében és társadalmi-gazdasági szerkezetében. Sok helyütt a nők, a gyermekek és az idősebb emberek jelenléte válik meghatározóvá a megcsappant népességben, és ez csak arra a pár hétre vagy hónapra változik meg, amikor az elvándorlók az egyházi és állami ünnepekre hazatérnek. A földművelés és a hagyományos gazdálkodási tevékenységek veszítenek jelentőségükből, a kibocsátó közösség egyre inkább a pihenés és a kikapcsolódás színterévé válik. A migránsok olyan módon kezdenek beruházni a helyi infrastruktúrába, ami által otthoni életminőségük javul, illetve ami által jól láthatóan felmutathatják társadalmi státuszukat (pl. templom és futballcsapat), és ahol politikai követeléseikkel és hatalmukkal élhetnek.

A célországban az első migránsok ott jelennek meg, ahol nem kell nyelvtudás, képzettség. A következő hullám – mint a láncmigráció második láncszeme – az első hullám migránsainak példáját követi, mivel a migráció ily módon jár a lehető legkevesebb költséggel és kockázattal, és a siker esélye így a legnagyobb. A vállalkozók és munkásokat toborzók is rendszerint egy-egy ígéretesnek tűnő migráns munkást használnak közvetítőként arra, hogy baráti és rokoni köreiből további munkaerőt toborozzanak. A befogadó országban szerzett tapasztalatok bővülésével azonban, és ahogy egyre többen válnak a folyamat részeseivé, mindig vannak olyan vendégmunkások, akik szükségszerűen jobb munkalehetőséget keresnek. Ennek következtében diverzifikálódik a külföldi céltelepülések, foglalkozások és stratégiák köre.

A migrációs folyamat előrehaladásával azonban a kibocsátó közösség valamely munkavállalója jellemzően olyan felelős pozícióba kerül, amelyen keresztül munkavállalási, lakhatási lehetőségeket és egyéb erőforrásokat tud biztosítani származási településének lakói számára. Ilyen helyzetben lehet egy művezető,

egy szakszervezeti képviselő, egy főpincér, egy munkaközvetítő, egy cégtulajdonos.

Ahogy a migránsok egyre több időt töltenek külföldön, ahogy egyre több nő és gyermek csatlakozik a migránsokhoz, ahogy egyre erősödnek a meghatározott helyeken meghatározott munkaadókhöz fűződő kapcsolatok, a migránsok és családjaik egyre növekvő számban telepednek le a befogadó társadalomban. A letelepedők informális kapcsolatokat alakítanak ki az ott élőkkel, és formális kapcsolatokat építenek a befogadó ország intézményeivel, például a bankokkal, a kormányzatokkal és az iskolákkal. Fokozatosan elsajátítják a befogadó ország nyelvét, és regisztrált állandó lakosokká válnak, kialakulnak a hosszú távra és tartósan letelepedő migránsok közösségei. Ezek a közösségek lehorgonyozzák a migráns hálózatokat, és tovább csökkentik a migrációval járó költségeket és kockázatokat azáltal, hogy biztonságos és ismerős környezetet teremtenek az újonnan érkezők számára. Ezen a környezeten belül az új migránsok lakhatási és munkalehetőséget találnak, és megismerik a fogadó társadalom mindennapjait szabályozó norma- és értékrendet.

Amint a migránsok a már kialakult közösség részévé válnak a befogadó országban, szokásaikat a helyi viszonyokhoz igazítják: gyermekeiket iskolába küldik, megtanulják a befogadó ország nyelvének legalább egy minimumát, igénybe veszik a pénzügyi intézményeket és a társadalmi szolgáltatásokat. A befogadó helyi közösség ennek hatására hozzászokik az újfajta ételekhez, szórakozási lehetőségekhez és kultúrához, ami a migránsok számára lehetővé teszi otthoni szokásaik megőrzését az új viszonyok között is.

Eközben ugyanakkor a migránsok nagyobb száma, illetve adott szomszédságokra koncentrálódó és folytonos jelenléte a befogadó ország egyes társadalmi csoportjaiban, politikai szereplőiben idegenellenes reakciókat erősít fel, ami visszahat a további migrációs stratégiákra.

4. A hálózat és a társadalmi tőke elmélete

Kezdjük egy közhellyel: az emberek közötti személyes kapcsolatok alkotta hálózatnak nagy szerepe van a migráció folyamatában. A kijelentés igazát megerősítheti mindenki, aki már élt, dolgozott külföldön, sőt még az is, aki csak játszott ennek gondolatával. Hogy ne kelljen az Olvasónak csupán saját tapasztalataira hagyatkoznia, nézzük a következő példát a hálózat „működésére” a migráció során:

Ábel, a félárva csíkcsecsói gyerek egy véletlen folytán (apja lakodalmán jelen van „egy nadrágos ember, (...) aki Amerikából jött vala látogatóba, s pénzes ember hírében állott”, s akit egy féltékeny legény megöl, ráhagyja a visszaútra szóló hajójegyét) elhatározza, hogy Amerikába megy. Apja előbb nem engedné, de lassan beletörődik, hogy nincs mivel visszatartania (családja nincs, állásra esélye sincs). Városi csavargása során megismert jótevője (egy fogász, akinél alkalmi jövedelme és szállása lett egy időre) küldött neki „egy írást, amely valami idegen nyelven szól”, s ami a katolikus pap magyarázata szerint újságírói igazolvány volt. A pap „sereg jó tanáccsal szolgált nekem (...) télire ne induljak neki annak a nagy útnak”. Tavaszig a papnál szolgált, s a pap minden este tanította előbb magyarra és történelemre, majd száz-száz szót bemagoltatta vele németül és angolul. A pap nem csupán neki adta kofferjét, benne némi ruhaneművel, de szállást is szerzett neki New Yorkban élő testvérénél.

Mikor kitavaszkodott, Ábel elbúcsúzott apjától, és akit a legjobban szeretett, Bolha kutyájától, és felült a danzigi kikötőbe vivő vonatra. Előbb egy száz mészárossal barátkozott, de mikor a határ után kiütközött belőle a némettudat (mint ahogy Ábelben felerősödött a székelytudat: „olyanok, mint a magyarok, csak jobbak”), a barátságának hamar vége szakadt. Ez azonban nem akadályozta meg őket abban, hogy egy hatfős társaság részeként tolmácsoljanak egymásnak, közösen helyet szerezzenek az ideiglenes szálláson, hogy aztán többé ne lássák egymást.

Ábel akkor ijedt meg először, amikor átjutott a vámon: „fogtam erősen a Kelemen pap kufferét a két kezemmel, s arra kértem az istent, hogy rendeljen a lelkemnek valami csolnakót, amelyen partra tudnék vergődni a viharos veszélyben”. Rájön, hogy míg eddig anyanyelvén sok mindent el tudott érni („addigélé szépen tudtam fortélyoskodni az engedelmes és játszi szavak segítségével, s nemegyszer olyan kedvezésekben is ré-

szesültem, amiben más nem részesedett”), most ezen legértékesebb emberi tőkéje elveszett, az a húsz dollárja, ami eddig egy vagyonnak tűnt, itt egy hétre sem elég.

Útban a pap rokonához megismerkedik egy magyar emberrel, aki a helyi magyar bevándorlókat mind ismeri (maga már 16 éve él New Yorkban). A pap rokona befogadja, munkát is szerez neki, tanáccsal látja el, hogyan kell viselkedni (például nem szabad megbámulni az embereket a vonaton, nem kell papír a munkához, mindenre mondja azt, hogy tudja, aztán lesse el másoktól, mi a feladat, illetve hogy a munkaidő alatt egyszer, pont délben, lehet ebédelni stb.), és még munkaruhát is vesz neki. A két ismerős – keresztapaságot fogadva – el is kíséri első néhány munkahelyére, és tolmácsolnak neki, és ha elveszti az állását, elszerzik új munkahelyre.

Ábel sok városi munkahely és egy vidéki kaland után egy ördögűzés utáni feléledésben lévő négerrel megtudja az élet értelmét („azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne”), mire ízben hazamegy, még a 16 éve ott élő magyart is magával viszi. (Tamási Áron: *Ábel Amerikában* című könyve alapján íródott „esettanulmány”) (Sik, 2012b, 133–134. oldal)

A migrációs folyamatok fennmaradását magyarázó elméletek egyike – amely azonban az összes többi elméletben is többé-kevésbé rejtetten megbújik – a hálózatelmélet. Ennek klasszikus változata a láncmigráció teóriája volt, amely szerint a migráns hálózatok olyan láncolatokat alkotnak, amelyek a migránsok, korábbi migránsok és a nem-migránsok között szövődnek a származási és a célsországban, a rokonsági, barátsági kötelékeken és a kibocsátó, eredeti közösséghez fűződő szálakon keresztül (Tilly, 2012; Portes – Sensenbrenner, 2012).

Egy, az 1900-as évek elején született, Amerikába szakadt lengyel paraszток és az otthon maradtak közötti, levelezés szépen dokumentálja a láncmigráció létét és „működését” (Thomas és Znanieski, 2002). A levélsorozatokról olyan, manapság transznacionálisnak nevezhető folyamatokat ismerhetünk meg, mint az otthoni család óceánon átnyúló befolyása a migráns viselkedésére, kapcsolataira stb., illetve a migráns befolyása az „otthoni” folyamatokra (a hazaküldött pénzek felhasználása által) és/vagy a láncban mögötte állók migrációjára (időzítés, utazás módja stb.). Ennek bizonyítására találmra kiválasztottam két esetet a közel 500 oldalas második kötet huszonnyolc levélsorozatából, és „hálózat-elemzői” szemmel próbáltam elmélyedni bennük.

A Kozłowski-sorozat Lengyelországban íródott leveleiből (Thomas és Znaniecki, 2002: 209–235.) kiderül, hogy Franciszkát, a szegény özvegyasszonyt felettébb izgatja, hogy a vele perben álló suszterné „leveleket írál Amerikába (...) ismerősökön keresztül rosszindulatú pletykákat küld rólam” (uo.: 216.). Kéri a gyerekeit, hogy az őt csak munkával, gonddal, kiadással terhelő föld eladását beszéljék meg egymással, és írják meg, hogy mit csináljon. „De az lenne a legjobb, kedves Antos fiam, ha magad foglalkoznál ezzel... intézd úgy, hogy eladhassuk, és hogy engem és Franekot [vele élő fia] Ameri-

4. A hálózat és a társadalmi tőke elmélete

kába vitethess" (uo.: 217–218.). Figyelmezteti fiát otthon élő testvérének tett ígéretére: „Ha jól gazdálkods, küldök neked egy kis segítséget. Most meg egy meztírábas [bélyeg nélküli] levelet sem küldesz neki.” Később Franek azt kéri, hogy „szánjátok meg, és legalább anyánkat vigyétek ki, hadd legyen neki legalább néhány könnyebb órája” (uo.: 222.). De aztán a mama inkább férjhez ment.

A Raczkowski-sorozat Amerikában íródott leveleiből (uo.: 375–438.) megtudjuk, hogy a báty szeretné öccsét Amerikában tudni. „Négy hónapja nincs munkám... (...) Ha húsvétig nem javul a helyzet, hazatérünk, ha pedig megjavul, és kapok munkát, akkor azonnal küldök neked hajójegyet, és idejössz” (uo.: 382.). Egyszersmind kéri öccsét, hogy derítse ki, mi történt a rokonság egy másik részével, mert nem válaszolnak a leveleire. Aztán a testvér mégis a bátyja után megy, noha annak sincs „munkája karácsony óta, és nem tud munkát szerezni, mert minden gyár leállt. (...) Most a bátyámnak nincs sok öröme az életben, mert ötven vannak, és én vagyok a hatodik, és mindez kiadással jár. És tudjátok, hogy mikor elmentem otthonról, sem ruháim, sem ingeim nem voltak. Úgyhogy amikor megérkeztem hozzájuk, a sógornőm és a bátyám rögtön a saját ruháikból adtak nekem, és mindhárman bementünk a városba, és vettünk egy öltönyt a munkába járáshoz és egy másikat ünnepnapra” (uo.: 383.) (Sik, 2012b, 136–137. oldal).

A rugalmas, de nagy tehetetlenségű hálózatok fokozzák a nemzetközi mozgás valószínűségét, mert csökkentik a költözködés költségét és kockázatát, és növelik a migráció várható hozamát. A hálózati kapcsolatok a társadalmi tőke egyik formájává válnak, amelyre támaszkodhatnak azok az emberek, akik külföldi foglalkoztatási lehetőséget kívánnak szerezni. A már említett Tilly (2012) és Portes – Sensenbrenner (2012) tanulmányok ugyanakkor azt is bemutatták, hogy a hálózat használata a migráció során sok rejtett költséggel is járhat, melyek eredménye az is lehet, hogy a „túl sok” társadalmi tőke rontja a migránsok esélyét a munkaerőpiacon, vállalkozóként, illetve a társadalmi helyzet javításában. A hálózat lehet a patriarchális kizsákmányolás táptalaja, jelenthet béklyót, ketrecet, mint ahogy egy hálózatalapú erős közösség kizárhat másokat az általa elfoglalt munkaerőpiaci szegmensből, és melegágya lehet az idegenellenesség-érzetnek, a vallási vagy az etnikai fundamentalizmusnak, illetve az etnocentrizmusnak.

A hálózatok szerepét a migránsok patriarchális kizsákmányolásában egy San Franciscó-i kínaiakról szóló elemzés szemlélteti a legszebben.

„A városon belüli város, melyet a szolidaritás és a bizalom hoz létre, egyedülálló gazdasági lehetőséget kínál a bevándorlók számára, de gyakran annak árán, hogy a közösségben erőszakot alkalmaznak velük szemben, és korlátozzák a külvilághoz fűződő kapcsolataikat. (...) Néhány évvel ezelőtt San Franciscóban a kínai negyed még olyan szoros közösség volt, melyben minden hatalom a családi klánok és a kínai Hat Vállalat kezében összpontosult. Ezek a hatalmas társaságok irányították a közösség üzleti és

társadalmi életét, fenntartva normákon alapuló rendjét, és biztosították, hogy vállalkozói hozzáférjenek a közösségi erőforrásokhoz. Ennek ára azonban az volt, hogy korlátozták a tagok cselekvési szabadságát és külvilággal való kapcsolatait. (...) A klánok követeléseinek az adta az erejét, hogy ők ellenőrizték a földeket és az üzleti lehetőségeket a kínai negyedben, és készek voltak kizárni mindazokat, akik megsértették a normatív konszenzust valamilyen »haladó« álláspont átvételével (...): »bármely fiataalt, aki változtatni szeretne, rögtön kommunistának kiált ki nem csupán a Hold Család Szövetség, hanem az összes családi szövetség és a Hat Vállalat. Rögtön lecsapnak rá. Minden módszert igénybe vesznek, hogy elűzzék. A régi kínai negyedben nem tisztelnek egyetlen tudóst vagy intelligens embert sem. Mindenben a kínai, kwantungi szokásokhoz ragaszkodnak. Annak ellenére, hogy egész más társadalomban és korban élünk.«” (Portes – Sensenbrenner, 2012, 119. oldal)

A rokonok által kikényszerített ingyenmunka számtalan példáját olvashatjuk a migráns kisvállalkozói szociológiai irodalmában. Tanulságos példa a hálózat negatív hatására az ellene migrációval való védekezés, ami azt jelenti, hogy a vállalkozó szellemű, kitörni igyekvő háztartástag migrálással védekezik a rokoni kiszákmányolás ellen. Példa erre annak a rokonai elől Torontóba menekülő romának az esete (Hajnal, 2012), aki a nevét is megváltoztatta, hogy ne találják meg a rokonai, elkerülendő, hogy hitelezni legyen kénytelen nekik.

A migránsok közötti kapcsolatok béklyózó hatását nagyszerűen mutatja a munkaerőpiaci szabadságot erősen korlátozó kínai vagy koreai zárt közösség, amelynek „hazáig” nyúló diaszporikus kapcsolatai nagyon kis mozgásteret hagynak az egyének, továbbá a másodgenerációs chicagói vagy New York-i, Puerto Ricó-i vagy haiti fiatalok körében, akik számára a társadalmi kitörés a kortárs csoportból való kiközösítéssel, elmagányosodással jár:

„Minden sikertörténet gyengíti a csoportmorált, ha a csoportmorál azokon a korlátozott lehetőségeken alapul, amelyeket elnyomó társadalmi rend kínál az egyének felemelkedésére.

Ezt a konfliktust élték át azok a (...) haiti-amerikai kamaszok, akiknek választaniuk kellett, hogy megfeleljenek szüleik elvárásainak, akik azt szeretnék, hogy a tanulás révén érjenek el sikereket, vagy inkább követik a belvárosi ifjúsági kultúra értékrendjét, amely szerint tanulással nem lehet sikeres emberré válni. Az amerikai kultúrába való beilleszkedés során e bevándorló gyerekeknek gyakran fel kell adniuk azt az álmot, hogy az egyéni teljesítmény révén váljanak amerikaiakká. Nagyszerűen ragadja meg ezt a folyamatot a »wannabe« kifejezés, mely a belvárosi ifjúsági kultúra egyik legújabb hozzájárulása az amerikai szókincshez. A kifejezés használatával figurázzák ki azokat az egyéneket, akik megpróbálnak kiemelkedni jelenlegi helyzetükből, és társadalmi nyomást gyakorolnak rájuk, hogy maradjanak meg jelenlegi helyükön.

4. A hálózat és a társadalmi tőke elmélete

Egy Bronxban tevékenykedő Puerto Ricó-i kábítószer-kereskedők között végzett etnográfiai kutatás felhívja a figyelmet a »turnover« (»áttért«) kifejezésre, mely a másodgenerációs Puerto Ricó-i fiatalok körében a »wannabe« megfelelője:

»Ha egy Puerto Ricó-i bekerül az üzleti negyedbe, és jó munkát szerez, rögtön fodrászhoz rohan, és kontaktlencsét nyom a szemébe. Így nem lóg ki a sorból. És sokan ezt teszik! Jó néhányat láttam! Nézd csak azt az épületet! Akik ott laknak, mind áttértek. Olyan emberek, akik fehérek szeretnének lenni. Ha spanyolul szólnál hozzájuk, rögtön bepörögnének. Példaként vegyünk valakit, legyen a neve Pedro! Pedro úgy mutatkozna be – mondja a fehér kiejtést utánozva –, hogy 'Peter vagyok'. És hogy a fenébe lett belőled Peter, Pedro?« (Portes – Sensenbrenner, 20012, 120–121.)

A migráció rendszerelmélete nem más, mint a hálózatelmélet egy sajátos változata. Ebben nem egyének, hanem országok, régiók alkotnak rugalmas, de nagy tehetetlenségi erejű csoportokat. Ezekben a rendszerekben a világ egyéb részeihez képest intenzívebb az áru, a tőke és az emberek mozgása (Salt, 2012). Belátható, hogy ezek a migrációs rendszerek átfednek az egyének közötti hálózatok területi szerkezetével, mint azt például a magyar települések közötti kapcsolati hálózat és a települések közötti mobilitási rendszer összefüggése mutatja (Németh – Lőrincz, 2019) Az elemzés során egyfelől egy adott település migrációra való és kapcsolati nyitottságának összefüggését vizsgálja, másfelől azt, hogy a migráció iránya egybeesik-e a kapcsolatok rendszerének területi rendszerével.

Egy másik tanulmány (Bauer et al., 2002) azt mutatja, hogy a hálózat migrációt növelő önfenntartó ereje kétféleképpen képes hatni, van az ún. hálózati és a nyájhatás (ami a korábbi évek migrációjának imitációja). Míg a hálózati hatás naprakész információval segíti a migrációt tervezőket, addig a nyájhatás „lejáró szavatosságú” információt is bőven tartalmazhat. Ezek miatt a migráció akkor is folytatódik, amikor a „későn jövők” már nem részesednek azokból az előnyökből, amelyekből a korábban érkezőknek bőven jutott.

Palloni és szerzőtársai (2001) azt bizonyították, hogy a társadalmi tőke növeli a migráció bekövetkezésének valószínűségét. A modellben az idősebb testvérek és a háztartásfő korábbi migrációjának a fiatalabb testvér migrációs potenciáljára gyakorolt hatását vizsgálják: igaz-e a feltételezés, miszerint akiknek a családjában vannak olyanok, akik korábban vagy az adott pillanatban migránsok (voltak), azok olyan kapcsolati tőkére tesznek szert ezáltal, ami a fiatalabb testvérek migrációjának esélyét növeli.

A tanulmány igazolja,¹⁷ hogy a családon belüli migrációs burok erősen hat a migráció valószínűségére. Négy típusba sorolják a háztartásokat, amellyel kontrollálják a migráció bekövetkezésének esélyét és annak időzítését befolyásoló legfontosabb hatásokat (4.1. táblázat). A négy típuson belül ezután elkülönítik azokat, akiknek van, s akiknek nincs kapcsolati tőkéje (ami az adott megközelítésben azt jelenti, hogy van-e vagy sem idősebb migráns testvér).

4.1. táblázat

A fiatalabb testvér migrációjának valószínűsége négy ideáltípus esetében

Nincs/van kapcsolati tőke	Típus			
	(1)	(2)	(3)	(4)
Nincs kapcsolati tőke				
Az első migrációig eltelt idő (15+ év)	6,8	1,9	12,6	2,6
A migránsok aránya 30 éves korban (%)	76	100	55	98
Életkor az első migráció idején (év)	20,2	15,6	26,6	16,0
Van kapcsolati tőke				
Az első migrációig eltelt idő (15+ év)	3,1	0,9	6,5	1,8
A migránsok aránya 30 éves korban (%)	95	100	76	99
Életkor az első migráció idején (év)	16,7	15,0	20,0	15,5

Típusok: (1) és (2) = mindkét testvér, valamint a háztartásfő iskolázatlan és képzetlen férfi, vagyon nincs. Ezen belül az (1) típusban a háztartásfő nem migráns, és a közösségre sem jellemző a migráció, a (2) típusban a háztartásfő migráns, és magas a közösségben a migránsok aránya. A (3) és (4) típusban a testvérek és a háztartásfő iskolázottak és képzettek, vagyon van. A (3) és (4) típus közötti eltérés ugyanaz, mint az (1) és (2) típus között.

Forrás: Palloni et al., 2001: 1278.

A kapcsolati tőke hatását a következők igazolják:

- minden más változó kontrollja után az idősebb testvér migrációja erősen csökkenti a fiatalabb testvér első migrálásáig (15 éves kora óta) eltelt időt;
- ahol az apa is migráns, és a közösség is hajlamos migrációra, ott gyakorlatilag lehetetlen nem migrálni [(2) és (4) típus], de azért egy idősebb migráns testvér még ilyenkor is előbbre hozza a migrálás idejét;

¹⁷ Az alkalmazott módszer lényege, hogy a testvérek migrációs élettörténeteit migrációs eseményekre bontják. Csak olyan háztartásokat vizsgálnak, ahol legalább két testvér van (a fiatalabb legalább 15 éves, az idősebb testvér legfeljebb 50 éves).

4. A hálózat és a társadalmi tőke elmélete

- ahol magasabb végzettség és/vagy vagyon formájában több a rendelkezésre álló emberi és pénztőke, ott kisebb a migráció kényszere ahhoz képest, ahol ezek szűkében vannak [(3) és (1) típus], de a kapcsolati tőke hatása ekkor is érvényesül.

Az én megközelítésemben az egyéneket körülvevő hálózatokon belül elkülöníthető egy migrációs burok mint az egyént körülvevő hálózat funkcionális alrendszere, amelyről feltételezhetjük, hogy meghatározó szerepe van a migrációs döntés meghozatalában, a migráció előkészítésében, kivitelezésében és – bármilyen legyen is a cél – sikerességében (Sik, 2012b, 133–158.). Ez a migrációs burok nem csupán a korábban már migráltakat, hanem a migrációt tervezőket is magában foglalja.

A migrációs burok tehát a hálózat egyes részeinek a migráció sikere érdekében mozgósított, illetve az ennek érdekében tett tudatos beruházás eredményeképpen létrehozott kapcsolatok összessége. Egy egyénközpontú migrációs burok a következő módon írható le: A teljes hálózatot tekintjük a migrációs burok azonosításához szükséges keretnek. Ezután megkeressük azokat a hálózati pontokat, amelyek felől a migrációval kapcsolatban hatás érte az egyént. Ez a hatás lehet biztatás vagy lebeszélés, segítség vagy akadály, sikeres vagy sikertelen hatás egyaránt, a lényeg, hogy az adott hálózati elem hatással volt az egyén migrációs viselkedésére. Ezen pontok halmaza tekinthető a migrációs burok általános részhalmazának. Ezután beazonosítjuk azokat a hálózati elemeket, akik maguk is migráltak (de legalábbis tervezték azt). Ez a hálózati rész lenne a migrációs burok migrációs-specifikus részhalmaza, amelyről azt feltételezzük, hogy nagymértékben átfed az előző lépésben kijelölt általános migrációs burokkal.

Egy kutatás során (Koltai et al., 2020) azt vizsgáltuk, hogyan befolyásolja a migrációs döntéseket az egyén kapcsolati hálózata.¹⁸ Abból indultunk ki, hogy a migráció gyakran stratégiai döntések sorozata, amelyek nem érthetők meg az egyént körülvevő kapcsolatrendszer vizsgálata nélkül. A kapcsolati tőke megközelítés szerint (1) az egyén ezeket a kapcsolatrendszereket azzal a szándékkal hozza létre, hogy számára az később előnyt jelenthessen, illetve (2) az egyén beleszülethet olyan kapcsolatrendszerekbe, amelyeket később, időlegesen tőkévé tud konvertálni. Az első esetben tehát arról van szó, hogy az egyén más embereket keres abból a célból, hogy sikeres legyen a migrációja, a második esetben pedig a meglévő hálózatából választja ki azokat az embereket, akiknek a segítségével meg tudja valósítani a tervezett migrációt.

¹⁸ Az elemzést a releváns almintán, azaz a nyugdíjasok és a nem-magyarországi születésűek kizárásával, az aktív korú népesség körében végeztük.

A migrációs burok a migráns hálózatának azon része, amelynek mindhárom általunk elemzett migrációs potenciál formában, azaz a rövid, a hosszú és a halmozott migrációs tervekben egyaránt a legnagyobb szerepe van (Sik, 2018). Ez a tökefajta azt a személyi hálózatot foglalja magában, akik a kérdezett háztartásából már külföldön dolgoznak vagy ingáznak. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a kérdezett közeli családtagjai közül néhányan már külföldön dolgoznak, és ez segíti mind stratégiai, mind gyakorlati szempontból az egyént a migrációs döntés meghozatalában. Nem nehéz belátni, hogy ha valakinek a testvére, gyereke, vagy egyéb közeli családtagja letelepedett valahol, és beágyazódott a helyi munkaerőpiacra, jó esetben a helyi közösségbe is, megtanulta az ország nyelvét, és kiismeri ott magát, akkor segíteni tud albérletet és/vagy munkát találni. Vagy ha esetleg olyan közeli családtagja vagy barátja van a kérdezettnek, aki már saját vállalkozást épített külföldön, és abba bekapcsolódhat az illető, akkor számára már jelentősen kevesebb kockázattal jár meghozni a migrációs döntést.

A halmozott migrációs potenciálban a migrációs burok mellett a hálózat két másik része is hat kisebb mértékben a migrációs potenciálra: az egyik az erős kapcsolatok negatív percepciója, vagyis, ha a kérdezett túlzott elvárásokat, nyomást érzékel a családtagjai, rokonai vagy barátai részéről, illetve ha gyakran veszekednek vele, az növeli a migrációs tervek meghozatalának esélyét. A másik az olyan erős kapcsolat, amelynek mentén a kérdezett valakihez segítségért fordulhat, ha lelki, magánéleti problémája van, vagy valamilyen más dologban van segítségre szüksége (pl. munkakeresésben). Az ilyen kapcsolatok csökkentik a hosszabb távú migrációs terveket.

Ugyanakkor az egyén gyenge kapcsolata, amelyeknek a hazai munkaerőpiacon történő munkakeresés során kulcsszerepük van az információhoz jutásban, a külföldi munkakeresés esetében nem játszanak fontos szerepet.

5. Diaszpóra és transznacionális migránsközösség

Mind a diaszpóra, mind a transznacionális migránsközösség olyan migráns csoport, amely

- a szülőföldről több irányba és folytonosan mozog (vagy ha éppen nem mozog, akkor is állandóan fel van készülve az újabb mozgásra);
- ápolja a szülőföld emlékét, ábrándképét vagy mítoszát; az ősök földjére úgy tekint, mint ahova vissza fog térni, ha eljön az idő;
- elkötelezett a szülőföld iránt, ez a csoport identitásának fontos eleme, ami-re szolidaritása épül,
- a szülőfölddel és a diaszpóra többi részével folyamatosan ápolat kapcsolatrendszere az etnikai erőforrás lényeges eszköze.

Ám míg a klasszikus diaszpórára különösen jellemző a kényszer miatt végbe ment szétszórás, a társutas magatartás, az anyaország emlékének/mítoszának őrzése, a vágyakozás a hazatérésre, s ezek eredményeként egy hagyományait erősen őrző, zárt és szolidáris csoport léte, addig a globális világ transznacionális migránsközössége esetében a diaszpóra fenti jellemzői kevésbé hatnak, annál fontosabb az anyaországgal fenntartott folyamatos kapcsolat, és az erre épülő kollektív identitás.¹⁹

A klasszikus (XI–XIII. századi földközi-tengeri és indiai-óceáni) zsidó diaszpóra világa az elveszett anyaországhoz fűződő kapcsolatok által orientált közösségként, s a többi diaszpórák közösség összességéként létezett, amely a szétszór-

¹⁹ Kiváló példa a transznacionális migránsközösség működésére az a sokrétű szerep, ami a kelet-európai rendszerváltás során jól megfigyelhető volt. Így például

- a rendszerváltás váratlansága a káderhiánytól szenvedő pártok egyik megoldása volt – különösen olyan pozíciókba, amelyek a szocializmusban ismeretlenek voltak – a diaszpóra volt;
- az arisztokrácia és monarchista pártok megjelenése minden posztoszocialista országban, talán az ideológiai vákuum betöltéséhez;
- az usztasa és csetnik diaszpóra hatása a Jugoszlávia szétesését követő etnikai háborúskodás fokozódásában;
- tőkeerős vállalkozók megjelenése a diaszpórából a privatizáció során, illetve közvetítőként a multinacionális befektetők számára;
- etnikai alapú bűnszervezetek megerősödése (embercsempészetben, prostituálásban stb.).

ródott zsidó csoportok közötti kapcsolatokat nemcsak a kultúra, a vérségi kötelék, az üzleti kapcsolatok azonossága által tartotta fenn, hanem ebben a diaszpóra vallási központjai (Babilon, Palesztina, Egyiptom) iránti lojalitás is szerephez jutott. A zsidó tudat gyakran magában foglalta a többszöri újra-szétészterelés élményét, ami hozzájárult ahhoz, hogy a Földközi-tenger medencéje körül kialakuló középkori zsidó diaszpóra egy sokközpontú hálózatként működjön. A klasszikus diaszpóra – még ha hagynák is, aminek kicsi az esélye – nehezen integrálódik a befogadó társadalomba, hiszen lényege szerint erősen ragaszkodik identitásához. Ennek fenntartására vallási és kulturális ceremóniák, a hagyományok (nyelv, öltözködés, viselkedési kódex stb.), s ezek szervezett (templom, iskola) formái, szolgálnak. Ezek mind a különállást, a csoporthatárok őrzését segítik elő.

A következő esettanulmány (Avineri, 2008) azt mutatja, hogy a XVIII. század fejletlen infrastruktúrája és a zavaros politikai viszonyok között milyen erővel tudott fellépni az európai zsidó diaszpóra hálózata.

A történet 1744. december 18-án veszi kezdetét, amikor Mária Terézia rendeletet hozott, mely szerint a zsidóknak 1745 februárja előtt el kell hagyniuk Prágát, a korabeli európai zsidó diaszpóra régi és talán leggazdagabb, de biztosan egyik legfontosabb központját, majd júniusig el kell tűnniük Csehországból, s nem telepedhetnek le sehol a Habsburg Birodalom örökös tartományainak területén. A rendelet aláírásának másnapján ...

„...a zsidó közösség két párhuzamos lépésre szánja el magát: *Jeremiás siralmainak* könnyfakasztó stílusában felszólítják a közösség tagjait, hogy böjtöljenek, imádkozzanak és könyörögjenek Isten kegyelméért, s ezzel egy időben körlevelet intéznek számos zsidó közösséghez, a közbenjárásukat kérve. ... A körlevél nyolc eredeti példányát a bécsi, frankfurti, amszterdami, londoni és velencei közösségeknek szánták, valamint Wolf Wertheimernek, kora legjelentősebb udvari zsidójának²⁰ Augsburgba, és Bendit Gumperznek Nijmegenbe... A bécsi zsidó közösség vezetői mindjárt a levél kézhez vétele után összegyűltek nem hivatalos vezetőjük, d’Aguilar báró házában: lévén az ő helyzetük is bizonytalan (hivatalosan nem létezett zsidó közösség Bécsben), tisztában voltak vele, hogy minden tiltakozás hiábavaló az uralkodónál, ha nem áll mögötte külső beavatkozás és nyomás, amit meg is üzentek távoli hittársaiknak.

A prágai körlevél legtöbb címzettje az utasításnak megfelelően másolatokat készített, és továbbította őket: a bécsi Benjamin Wolf a mantuai közösség részére, Wolf Wertheimer pedig, aki a legtöbb másolatot készítette, küldött egyet-egyét Münchenben élő

²⁰ „A kora újkori nyugat-európai udvarokban a 16–7. századtól gyakran találunk olyan befolyásos zsidó családokat, amelyek komoly jelentőségre tettek szert az egyes államok gazdaságpolitikájának irányításában, összefoglalóan ezeket a családokat szokás udvari zsidóknak (Hofjuden) nevezni. Rendszeresen nyújtottak anyagi segítséget és tanácsokat mind katolikus, mind protestáns uralkodói, hercegi udvarokban, a német területektől Portugáliáig.” (Vadas, 2013)

5. Diaszpóra és transznacionális migránsközösség

fiának, továbbá félunokaöccsének, Hirsch Oppenheimnek Hildesheimbe, aztán a veje-
nek, Meir Katznak, a hannoveri fejedelemség rabbijának, valamint sógorának, Eliahu
Oppenheimnek Hamburgba, Baruch Gumperznek, Szilézia rabbijának, végül Feibush
Breslauernek, a londoni askenázi közösség rabbijának. ...

Január elejére – csupán két héttel a rendelet aláírása után – több tucat zsidó kö-
zösség tudott Európa-szerte a prágaiakat fenyegető óriási veszélyről, és szerteágazó
levelezés indult meg, melynek során információt cseréltek, értesítették egymást új el-
gondolásaikról, a sikerekről és a kudarcokról. A hamburgiak például azt üzenték az
amszterdami spanyol–portugál testvérközösségnek, hogy elengedhetetlen az együttes
cselekvés, mivel ha »az egyik tagot csapás éri, a test minden porcikája szenved«, kü-
lönösen ha az érintett tag Prága, a zsidó metropolisz (*ir va-em be-Israel*)...

Január közepére, alig egy hónappal a rendelet hatályba lépése után a bécsi udvar-
nál többek között a következők könyörögtek kegyelemért a prágai zsidók érdekében:
Anglia és Dánia királya, az Egyesült Tartományok törvényhozása, Braunschweig herce-
ge, a mainzi érsek-választófejedelem, a velencei szenátus, Hamburg birodalmi város
tanácsa, Szászország udvari tanácsa, a velencei pápai nuncius, sőt Mária Terézia any-
ja is.

A zsidó közösségek és elöljárók által a rendelet visszavonásáért tett lépések egyér-
telműen bizonyítják, hogy milyen gyorsan és hatékonyan sikerült mozgósítaniuk társai-
kat. Zord időjárási viszonyok és a Közép-Európát feldúló háború közepette, kormánygé-
pezet vagy politikai hatalom híján is számos zsidó elöljáró volt képes megmozgatni
uralkodók és intézmények egész sorát, akik leveleikben nyomást gyakoroltak a Habs-
burg-udvarra. A világi és egyházi méltóságokhoz fűződő kapcsolatok egész hálózata,
saját hatékony futáraik és hírvivőik révén egy maroknyi zsidó közösségi vezető és pénz-
ember kevesebb mint két hét alatt elérte, hogy a prágaiak ügye napirendre kerüljön
Európa néhány vezető uralkodójának és hatalmasságának diplomáciai ügymenetében.
Tudták, hogyan közeledjenek azokhoz, akikhez el kívántak jutni, érveikben bölcsen hi-
vatkoztak mind királyi (és keresztény) könyörületességre, államérdekre és merkantilista
érvekre, mindezzel bizonyítva, hogy milyen behatóan ismerték az európai udvarokban
és királyi dinasztiákban folyó politikát."

A diaszpórahálózat önvédelmi akciója sikeres volt: a császárnő hamar felfüg-
gesztette a rendelet végrehajtását, majd – egyéb politikai változásokkal is össze-
függésben – májusban érvénytelenítette azt.

A társutas magatartás (*sojourner mentality*) a diaszpóra lét „terméke”. Ez a
feszültségteli, egyéni és közösségi identitást egyaránt erősen formáló értékrend
három forrásból táplálkozik:

- az elhagyott (elvesztett) országhoz való erős érzelmi töltésű viszonyból (fo-
lyamatos emlékezés, annak tervezése, hogy visszamegy, ám tudja, hogy
valójában soha nem tér oda vissza, amit részben maga előtt is eltagad,
részben túlkompenzál, de ami a befogadó országban való létét érzelmileg
átmenetiként teszi csak elképzelhetővé);

- a befogadó országhoz és ennek többségi társadalmához fűződő ambivalens viszonyból (idegen, de letelepedett, a lojalitása feltételes, amiből gazdasági haszna származik neki és a többségi társadalomnak is, de ami folytonosan újratermeli a kölcsönös gyanakvást stb.);
- a kisebbségi és a migráns lét immanens sajátjaiból (erős és személyes kapcsolatokat ápoló, bezártságra hajlamos közösség, [túl]fejlett mi-tudat, gazdasági elszigeteltség, kulturális [vallási, etnikai, gazdasági] önvédelem [vagy ennek ellentéte, az asszimilálódás], a könnyen likviddé tehető beruházások dominanciája stb.)

A társutas magatartás azt eredményezi, hogy az egyén és a közösség folytonosan úton van, de soha nem érkezik meg sehová. S hogy a társutas magatartás szocializációja nem csupán a klasszikus diaszpóra történelmi változatában volt igaz, arra a következő történet szolgál példaként:

„Az, hogy megszülettem, nagyrészt a szerencsének köszönhető. Édesapám a Don-nyarhoz került munkaszolgálatosként, a négyszáz főnyi munkácsi alakulattól ketten jöttek haza, kétezer kilométert gyalogoltak. Amikor édesanyám visszatért Auschwitzból, édesapám már otthon volt. Összeházasodtak, s én voltam az első zsidó gyerek Munkácson, aki a háború után született. Nálunk az volt a szokás, hogy a zsidó családok, amint lehetett, azonnal zeneiskolába írták a gyerekeiket. Én már négyéves koromban kaptam egy zongorát, azon játszogattam otthon, ... Hatéves koromban a mamám úgy érezte, hogy van affinitásom a zenéhez, mondta a papámnak: Jenő, a gyerekeknek kell venni egy zongorát! Egy rozoga orosz Ukrajna pianinót kaptam. A munkácsi zeneiskolában egy Spitzer nevű igazgató fogadott, zongorázni akartam. De a Spitzer bácsi félig komolyan, félig viccesen azt mondta, hogy: »*Játsszon a gyerek inkább hegedűn, azzal könnyebb menekülni!*«, ezért hétéves koromban elkezdtem hegedülni tanulni.” (Zipernovszky, 2015)

A transznacionális migránsközösség diaszpóratudatára is jellemző, hogy belülről és kívülről is fenntartják. Kívülről a diszkrimináció és a kirekesztettség élményéből táplálkozik, belülről az olyan történelmi/kulturális/politikai erőkkal való azonosuláson keresztül, amit a közösség (újra)teremt, például afrikai vagy kínai identitást, illetve ennek a befogadó nemzethez való tartozást támogató kevérekét.

A transznacionális migránsközösség történelmi/politikai/gazdasági tekintetben is nagyon sokféle formában létezik a mai világban. E közösségek a gyors és olcsó utazási lehetőségek, illetve az egy időben több helyen való jelenlétet is biztosító infokommunikációs technológiák miatt, amihez idomul egy migrációt toleráló nemzetközi jogrend is, nagyon sokféle formát ölthetnek: lehetnek nemzetközi vállalkozások, lásd az otavali kereskedelmi diaszpórát (Kyle, 2012), az

informális gazdaság határokon átnyúló változatai (lásd a kötet 7. fejezetét), lehetnek a diaszpórapolitika politikai/kulturális termékei (lásd fejezet további részeit).

Ebben a fejezetben előbb a klasszikus zsidó diaszpóra kialakulásának néhány szociológiai vonását vázolom fel, majd összefoglalom a kvázi diaszpóra kutatásának néhány újabb eredményét. Végül a transznacionális migráns közösség „működésének” néhány szociológiai sajátosságát ecsetelem.

A klasszikus zsidó diaszpóra

Az ideáltipikus zsidó diaszpóra létrejöttének elemzése során az alapkérdés az, hogy mitől lett a zsidó diaszpóra foglalkozási összetétele annyira eltérő a befogadó országok népességének foglalkozási szerkezetétől.

A leggyakoribb magyarázat az, hogy a zsidók a helyi tilalmak miatt (például mert nem birtokolhattak földet, illetve csak [egyres] városokban telepedhettek le) rákényszerültek arra, hogy olyan foglalkozásokat válasszanak, amelyekre nem vonatkoztak a tiltások. A zsidók kisszámú foglalkozásba való beszorulása irányába hatott az is, hogy a céhek szabályai kizárták a zsidókat a céhek által szabályozott foglalkozásokból, illetve hogy a zsidóknak (mint másoknak is, akik nem birtokolták a földet) különadót és bérleti díjat kellett fizetni a föld használatáért, ha gazdálkodni akartak. Mindezt mérlegelve a zsidók úgy döntöttek, anyagilag jobban megéri inkább olyan szakmákat választani, mint a kereskedelem, a pénzügyi és orvosi szakmák, illetve egyes kézműves tevékenységek, ahol nem voltak korlátozások.

De létezik egy olyan magyarázat is, hogy a zsidók azért nem foglalkoztak mezőgazdasággal, mert a városi élet és a meghatározott foglalkozásokra való „szakosodás” volt a legalkalmasabb a hagyományok őrzésére, a zárt közösségek fenntartására. Vannak, akik azt feltételezik, hogy a zsidók foglalkozásváltása a mezőgazdaságból a kézműipar, a kereskedelem és a finanszírozás felé már nagyon korán, a 8–9. században megindult, elsősorban Mezopotámiában és a muszlim birodalomban. Egyes történészek szerint történelmi véletlen, hogy a zsidó diaszpóra városállamokban erősödött meg, s ezért ennek működési rendjéhez alkalmazkodott.

Botticini és Eckstein (2007) szerint eredetileg a zsidók foglalkozási váltása egy vallási és oktatási reform következménye volt, aminek hatására széles körben elterjedt az írástudás. Valamikor a 3. és a 8. század között – vagyis a jeruzsálemi templom második lerombolása (Kr. e. 70) után – a zsidó diaszpórában végbement vallási szokások átalakultak. Az egyik vallási irányzat (farizeusok) rabbijai elhagyták Jeruzsálemet, és új vallási központokat alakítottak ki, ahol a Tóra olvasása és tanulmányozása volt az elsődleges cél, Istent pedig már nem-

csak imával, hanem a szent szövegek tanulásával és magyarázásával dicsőítettek. Értelemszerűen az egyre kiterjedtebb diaszpórában széles körben elterjedtek a zsinagógák mint a Tóra tanulásának és olvasásának központjai. A farizeusok elvárták, hogy a zsidó férfiak képesek legyenek a Tóra olvasására, hiszen csak így teljesíthetik a rájuk rótt feladatot: továbbadni a tudást fiaiknak, vagyis őrizni a diaszpóra egységét. Áldozatok helyett a 6-7 éves fiúk oktatását tették kötelezővé, ami a Tóra olvasását is magában foglalta.

Mivel azonban az oktatás költségeinek fedezésére a földművelésből élő zsidók közül sokan nem voltak képesek, ezért sokat kitértek. A megmaradó, kisebb létszámú, de jómódú zsidóság a városokba migrált, s kereskedelembe vagy más, a folyamatos tanulást finanszírozni képes tevékenységbe kezdett. Összességében ezek a változások azt eredményezték, hogy a zsidók többet fektettek a gyermekeik oktatásába, mint a nem zsidó gazdálkodók, ami viszont csak úgy térülhetett meg, ha gyermekeiket a kereskedői és egyéb jövedelmező szakmák felé indították el.

Kulcsfontosságú szerepe volt ebben a folyamatban a Talmudnak, ami nem egy szent könyv, mint a Biblia, sokkal inkább az ókori zsidó iskolákban elhangzott vallásjogi viták összefoglalása. A könyvben több nézőpont is felsorakozik az egyes témákkal kapcsolatban és gyakran találkozhatunk fontos történelmi, társadalmi és tudományos ismeretekkel, példázatokkal is. A Talmud bebiflázásának és az ezt kísérő vitának köszönhetően az írni-olvasni tudó zsidók képessé váltak tudományos, vallási, filozófiai kérdések mellett és ellen érvelni, ami a kritikai gondolkodás és látásmód kialakulását segítette. Belátható, hogy a tanulásban és vitázásban szerzett gyakorlat az írás- és olvasni tudás mellett hasznos képesség egy vállalkozó, s különösen egy kereskedő, számára az alkudozás során. A héber nyelv ismerete alkalmas volt a távoli országokban élő zsidók közötti kapcsolatok tartására, egyszersmind a nem-zsidókkal szemben mint titkos nyelv is „működött”, továbbá, hogy akik megtanultak írni és olvasni egy nyelven, azok számára könnyebb lehetett egy második nyelv elsajátítása is.

A vallási szövegek olvasása képessé tette a zsidókat bármilyen más dokumentum (üzleti levelek, szerződések) írására, és a számolás megtanulását is megkönnyítette. Azonban nem csak a kereskedők tudták hasznosítani az oktatásból szerzett előnyeiket, hiszen az iparosok, kézművesek – ötvösök, kovácsok, cipőkészítők stb. – is jobban tudtak ily módon méretet venni, megrendeléseket nyilvántartani, tervrajzot készíteni, üzletet kötni. Az írni-olvasni tudás a távolsági kapcsolattartást is elősegítette egymással (levelezés a másik országban élő zsidó rokonokkal, barátokkal), ami a kapcsolati tőke ápolását is elősegítette.

S mivel a muszlim, arab uralom alatt rengeteg új város alakult, melyek adminisztrációs központok voltak, ezért megnőtt az igény a városi, képzett, kvalifikált szakemberek iránt, így az írni-olvasni tudó zsidó számára lehetővé vált a társa-

dalmi felemelkedés, a kereskedők és iparosok pedig élhettek a növekvő fizetőképes kereslet adta lehetőségekkel.

A kvázidiaszpóra néhány jellemzője

A kvázidiaszpóra fogalmával kapcsolatban két kérdésre kerestem választ (Sik, 2012c, 107–120. oldal):

- Használható-e a diaszpóra fogalma a határon túli magyarság Magyarországhoz való viszonyának jellemzésére?
- Alkalmazható-e a diaszpórafogalom a határon túlról Magyarországra települő magyarságnak a határon túli magyar társadalomhoz való viszonyának jellemzésére?

Úgy vélem, az első kérdésre ma is érvényes az akkor adott válasz – használható, de be kell vezetni a kvázidiaszpóra fogalmát, mivel a csoport nem migráció eredményeképpen jött létre, mégis a határon túli és Kárpát-medencei magyarság Magyarországhoz mint anyaországhoz viszonyul. Ezt az álláspontot alátámasztani látszik például, hogy:

- a magyar állami jelképek (a magyar zászló, a himnusz, az állami ünnepek tisztelete) ugyanolyan fontos az erdélyi magyarok számára, mint a román államiság a román erdélyiek számára;
- Magyarország az itt élő erdélyiek számára „itthon”, az erdélyi „otthon” mellett, s ez a kettős otthontudat sok év után sem tűnik el;
- Magyarország (csökkenő mértékben ugyan, de még ma is) „hazai” terep az erdélyi magyarság számára.

A második kérdés esetében egyértelmű válasz adható: szociológiai jellemzőit tekintve ez a csoport diaszpóra. Méghozzá egy olyan „közel-transznacionális”²¹ migránsközösség, amely részben a befogadó közeghez való kulturális-nyelvi hasonlatossága, részben a kiinduló közeg és a befogadó közeg egymáshoz való sajátos történelmi-politikai-gazdasági kapcsolódása, illetve regionális közelsége miatt számos sajátossággal jellemezhető. Ilyen például a magyar diaszpórapolitika rájuk szabott különleges törekvései, intézményei és szabályai, illetve az etnikai erőforrás meghatározó szerepe az informális gazdaságban (feketemunka) és az informális kereskedelemben (csempészetben).

²¹ A fogalom a politológiából ismert „közel-külföld” fogalom parafrázisa. Ez a fogalom azokat az országokat jelöli, amelyek a Szovjetunióból szakadtak ki, de földrajzi közelségük, történelmük és a jelentős létszámú orosz kisebbségek miatt az orosz politika számára különösen fontosak, s ezért más-ként tekintenek rájuk, mint a külföldi országokra általában.

A fejezet további részében olyan kutatások eredményeit mutatom be, amelyek azt sejtetik, hogy a határon túli magyar közösség valóban rendelkezik a kvázidiaszpóra szociológiai jellemzőivel.

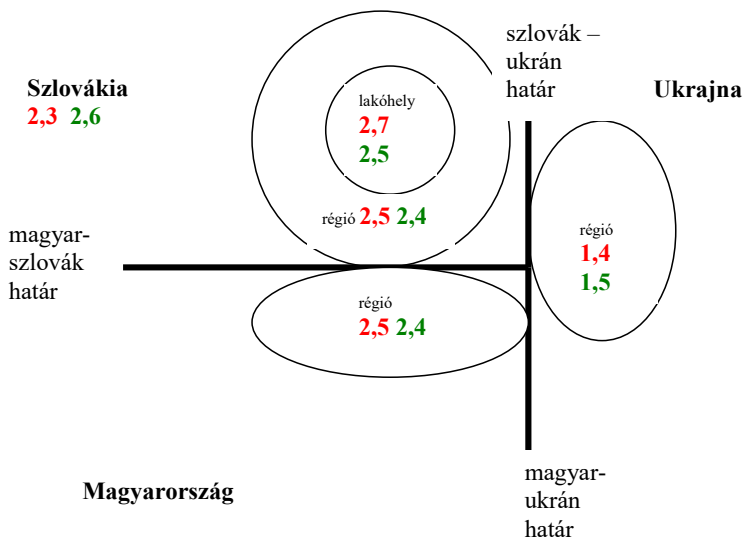
Egy tanulmány, amely az identitásnak az állam-, illetve kultúrnemzeti²² alapjait hasonlította össze a magyar, a szlovák és az ukrán határ mentén élő többségi és magyar kisebbségi csoportok körében (Örkény – Székelyi, 2015) azt találta, hogy míg a Szlovákiában és Ukrajnában élő többségi népesség számára az államnemzeti kritériumok a fontosak (vagyis szerintük a magyar kisebbség nem tartozik Magyarországhoz), addig az ukrainai magyarok számára (kevésbé a szlovákiai magyarok esetében) a kultúrnemzeti szempontok fontosabbak az államnemzeti identitásnál, tehát erősebb a kötődésük az anyaországhoz, mint Ukrajnához (illetve Szlovákiához).

Az érzelmi kötődés irányait vizsgálva a Szlovákiában élő magyarok és szlovákok között alig van eltérés: elsősorban a lakóhelyükhöz, és (majdnem ugyanolyan erősen) az országon belüli és a magyarországi határ menti régióhoz kötődnek, és szinte semmi nem fűzi őket a határ ukrainai oldalán fekvő régiókhoz (5.1 ábra). A szlovákiai szlovákok körében a magyar kisebbségnél erősebb a Szlovákia iránti kötődés.

²² Az államnemzeti felfogás szerint a nemzet része az, aki az országban él és annak állampolgára, a kultúrnemzeti nézet szerint ezzel szemben az tartozik a nemzetbe, aki származása, nyelve és identitása alapján oda sorolja magát.

5.1. ábra

A Szlovákiában élők* érzelmikötődés-térképe a többségi és a kisebbségi társadalomban

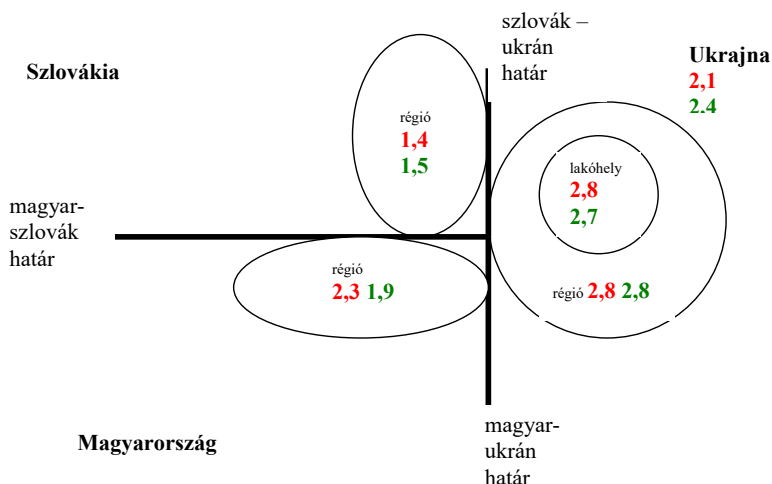

* A piros szín a Szlovákiában élő magyarok kötődésének átlagos mértékét, a zöld a szlovákokét jelöli. Átlagértékek, 3 fokú skála

Az Ukrajnában élők számára az ország sokkal gyengébb kötődést jelent, mint a lakóhely és a régió (5.2. ábra). Az itt élő magyarok erősebben kötődnek a magyarországi régióhoz, mint Ukrajnához, ami jól fejezi ki e csoport kvázidiaszpórikus értékrendjét.

5.2. ábra

Az Ukrajnában élők érzelmikötődés-térképe a többségi és a kisebbségi társadalomban*

* A piros szín az Ukrajnában élő magyarok kötődésének átlagos mértékét, a zöld az ukrainiakét jelöli. Átlagértékek, 3 fokú skála

Forrás: Örkény – Székelyi, 2015., 333., 335–337., 341., 348. oldal

Diaszpórapolitika és a kvázidiaszpóra intézményei

A következő példák azt illusztrálják, hogy a kvázidiaszpóra jellemző gondolkodás különösen akkor erős, ha a kisebbséget a határ nehezített átjárhatósága korlátozza, illetve az „otthoni” politikai/gazdasági/kulturális közeg által nyújtott lehetőségek nagyon elmaradnak az „ittthonitól”.

A kvázidiaszpóra tudat ereje nagymértékben függ az „ittthoni” (ahol található a diaszpóra) és az „otthoni” („a kvázi-anyaország”) ország diaszpórapolitikájától is. A vizsgált hármashatár ukrainai-magyar régiójában ez az „otthon” és az „itt-hon” elkülönülésének erős szétválasztását jelenti. Ez természetesen nem magyar sajátosság (Brubaker, 2006), hiszen ilyen hatások jellemzik a legnagyobb számú kvázidiaszpórát (a „közel-külföldre” szakadt oroszokét, akik létszáma kb. 25 millió főre becsülhető), de ilyen a közel 2 millió albán helyzete Szerbiában, Montenegróban és Macedóniában, akiknek az erőteljes diaszpórapolitikát folytató Albániához és Koszovóhoz való viszonya egyaránt erős. S akkor ott vannak még a szerbek Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában, a törökök Bulgá-

5. Diaszpóra és transznacionális migránsközösség

riában, az örmények Azerbajdzsánban, különösen Hegyi Karabahban, az üzbégek Tádzsikisztánban és a tádzsikok Üzbegisztánban, végül a lengyelek Litvániában és más szovjet utódállamokban.

Ezek a kvázidiaszpórák ráadásul mindig két, egymással szemben álló nacionalizmussal kell, hogy szembenézzenek: az „ittthoni” „nemzetiesítő” nacionalizmussal és az „otthoni” „anyaországi”-nacionalizmussal. Mindebben természetesen fontos szerephez jutnak a kvázidiaszpóra intézményei, melyek sokféle lehetnek, szervezetek, mint például az egyház, az iskola, a civil szervezetek, illetve olyan kevésbé megragadható intézmények, mint a nyelv és a kultúra.

Az egyház szerepe a kvázidiaszpóra identitásának alakításában Kárpátalján különösen erős, mivel itt a többségi társadalom vallása eltérő, továbbá mert a domináns (református) egyház is a kvázi-diaszpóra szerves része. Jól tetten érhető ez Sütő (2015) esettanulmányában. A megkérdezett lelkészek a határ mindkét oldalán egyetértenek abban, hogy az egyháznak kohéziós szerepe van, összetartja az országhatáron belül és ezen kívül élő magyarságot, erősíti nemzet-tudatukat. A lelkészek „testvérként” utalnak a határ különböző oldalain élő közösségekre:

„az egyházak már a rendszerváltás előtt is mindent megtettek, hogy ápolják a kapcsolatokat a határon túl élő magyar testvérekkel. Az egyes gyülekezetek között nyilván a rendszerváltás után erősödött fel inkább. Létrejötték testvértelepülési kapcsolatokat” (...) „összetart az anyanyelv, a keresztyén, azon belül a református hit, a közös múlt, a történelem” (...) „A határon túli emberek magyarságtudata sokkal erősebb, mint az anyaországban élőké.” (Sütő, 2015, 124. oldal)

A kvázidiaszpóra kárpátaljai működését segíti a Kárpát-medencei református egyházak politikai „határok felettsége” is:

„Az egységes Magyar Református Egyház újraalapításának gondolata egy közös Református Egyházi Alaptörvény megalkotása révén a Generális Konvent 2005. július 7–8-i debreceni ülésén merült fel. A magyar református egyház határon átvívelő jellegét bizonyítandó 2009. május 22-én Debrecenben az Alkotmány elfogadásával megalakult az egységes Magyar Református Egyház a magyarországi református egyházkerületek, az erdélyi, a királyhágó-melléki, délvidéki és kárpátaljai magyar református egyházrészek egyesítésével. A zsinat ülésén az egyes egyházrészek alkotmányjogi egységét mondták ki.” (Herendi, 2015., 373. oldal)

A kvázidiaszpórát erősíti az is, ha az iskola ebbe az irányba hat „ittthon”. Jól fogalmazza ezt meg a következő esettanulmány (Sik D. – Szécsi, 2015).

„A határ nyitott-zárt volta, a régióban élő családok feldolgozatlan és kibeszéletlen traumái, a „politikai csörték” a három ország vezetői között mind kihatnak arra a tényre, hogy a régióban élő fiatalok sokkal inkább kényszerként élik meg az államnyelv tanulását, mintsem lehetőségként és viszont. A nyelvtanuláshoz, nyelvhez való viszony erőteljesen mutatja a fiatalok véleményét a három határ által szétszabdalt régióról. Az a tény, hogy egymás nyelvét nem hajlandók a régióban élő fiatalok megtanulni, kifejezi azokat az elnyomott indulatokat, amelyek a régióban tapasztalhatók, függetlenül attól, hogy a határ éles, mint Magyarország és Ukrajna között, vagy laza/átjárható, mint Szlovákia és Magyarország között. Ezek a háritási mechanizmusok teret engedhetnek az olyan utópikus és/vagy bűnbakképző ideológiáknak, amelyeknek szélsőséges politikai tettekben is megnyilvánuló hatása lehet.” (Sik D. – Szécsi, 2015, 154–155. oldal)

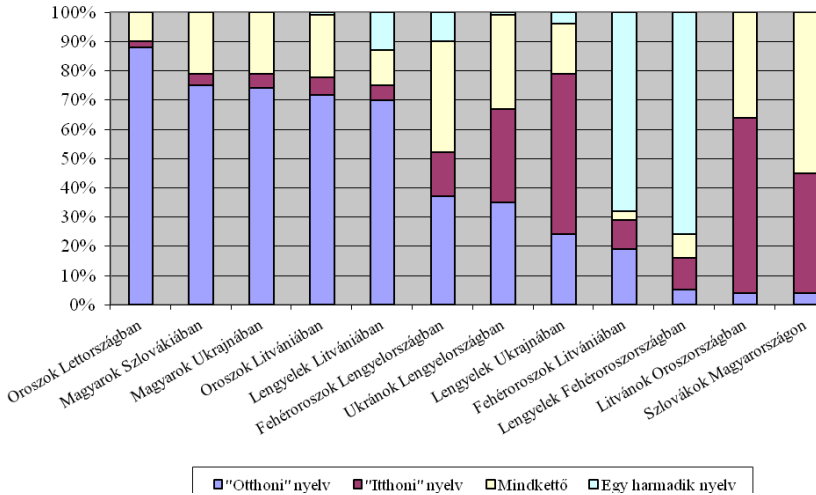
Az iskola szerepe a család iskoláztatási stratégiájának részeként működik, s mindkettőre erősen hat az „ittthoni” és az „otthoni” diaszpórapolitika.

„Az a fontos, hogy megtanuljon a gyerek ukránul, az a fontos, hogy a gyerek megtanulja azt, hogy egy olyan országban, ahol ő a kisebbség része, neki sokkal többet kell teljesíteni és sokkal felelősségteljesebben kell élni, mint egy átlagos magyarországi gyerekek... Tehát, amikor az embernek anyagi és társadalmi érdekei ellenére kell magyarnak lenni, és vállalja, akkor az az ember már tiszteletet érdemel. Nagyon sok ilyen sors van itt is... Én sokszor gondolkodom azon, hogy magyar meg magyar között hogy lehetnek ekkora különbségek. Sokszor gondolkodom azon, hogy egy gyökérről származunk, mégis különbözőek vagyunk. Mi az, ami összeköt bennünket? Kárpátalján azt szokták mondani, hogy a kárpátaljai népnek olyan vércsoportja van, amit még az orvosok sem ismernek, s ez az, ami bennünk egy, ami összeköt bennünket. Ez nagyon furcsa így... Én úgy érzem, hogy sehol sem lennék igazán az, aki vagyok, csak itt és csak magyarul.” (Herendi, 2015, 371. oldal)

A kvázidiaszpóra identitásának fontos alkotóeleme a **nyelv**. Elsősorban az otthoni nyelvhasználat tükrözi a kvázidiaszpóra létét vagy hiányát. Mint a 5.3. ábrán látható, a legtöbb kisebbség – a kvázidiaszpórára jellemzően – az „otthoni” nyelven beszél otthon. Ez jellemző a szlovákiai és az ukrainai magyarokra is. Két kisebbség esetében (lengyelek Ukrajnában, litvánok Oroszországban, pontosabban a kaliningrádi régióban) az „ittthoni” nyelv használata dominál, ami az asszimiláltság jele. Egy harmadik nyelven (nyilván oroszul) beszélnek a fehéroroszok Litvániában és a lengyelek Fehéroroszországban. A két- vagy többnyelvűség a magyarországi szlovákok, a lengyelországi fehéroroszok és ukránok, illetve az oroszországi litvánok körében jellemző.

5.3. ábra

Az „otthoni”, „ittthoni” és az egyéb nyelv használata otthon (%)

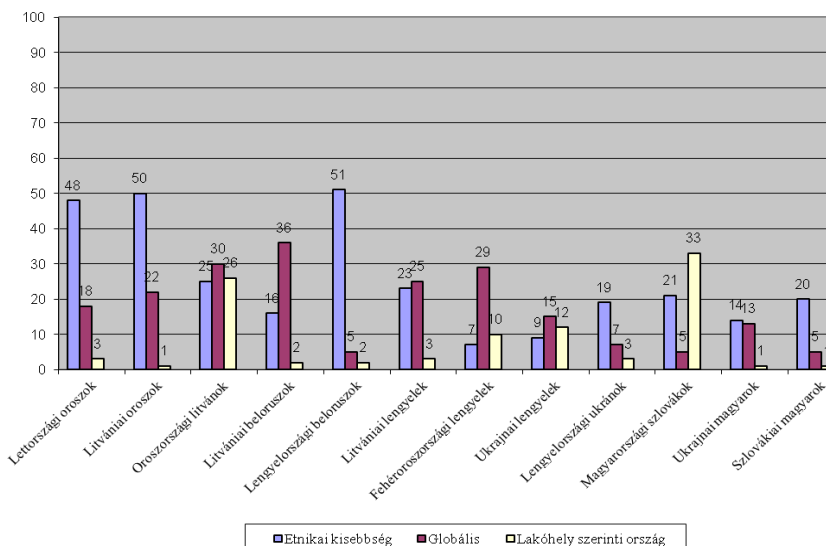

Forrás: Sik – Szeitl, 2015.

A kvázidiaszpóra identitás a kultúrában például a zenei preferenciák alakulásában is megnyilvánul (Nurse – Sik, 2012). Az „otthoni” (vagyis a kvázidiaszpóra kisebbségi zenéje), az „ittthoni” (vagyis a lakóhely országának zenéje), illetve a globális zene kedveltsége szignifikáns különbséget mutat az egyes etnikai kisebbségek között (5.4. ábra). Az „otthoni” zene kedveltsége az „ittthonihoz” képest a lettországi és a litvániai etnikai orosz kisebbség, a lengyelországi beloruszok és ukránok, illetve két magyar kvázidiaszpóra esetében a legmagasabb. A magyarországi szlovákok mutatják a legegységesebb preferenciát az „ittthoni”, vagyis a magyar zene iránt.

5.4. ábra

Az „otthoni”, a globális és az „itthoni” zenét kedvelők aránya
(%, azok között, akik egyféle zenét kedvelnek)

Forrás: Nurse – Sik, 2012.

A diaszpórapolitika kvázidiaszpóra építő/erősítő hatása természetesen nem csupán a határmenti régióban érvényesül. Olyan jogi, kulturális, politikai és gazdasági intézkedések, amelyeknek kitüntetett szereplője a diaszpóra, fokozni tudják a kötődést a „kvázi-anyaországhoz”. Ez ösztönözheti az „otthon” felé irányuló migrációt (pl. a határátlépés könnyítése, az utazási vagy az oktatási kedvezmények). A könnyített állampolgársági eljárásról feltételezhető, hogy növeli a migráció esélyét, amennyiben csökkenti az útlevel/vízum megszerzésének nehézségeit és költségeit.

Erre jó példa az ukrainai nyugdíjak (Tóth, 2019) lecserélése a kb. négyszer magasabb magyar nyugdíjakra. Ehhez látszólag át kell telepedni Magyarországra, s itt „életvitelszerűen kell tartózkodni”, ám valójában elég az igazolás megszerzéséhez szükséges minimális időt Magyarországon tölteni, vagyis meg lehet valósítani a hollandok által az 1. fejezetben bemutatott jóléti migráció egyik elemét: a kvázimigrálással megszerzett „itthoni” magas jövedelmet, „otthon” lehet jól elkölteni. Ezt a kvázimigrációs stratégiát 2006 óta egyre többen alkalmazzák: míg 2006-ban csupán 423, 2016-ban már 9288 ukrainai állampolgárnak volt magyar nyugdíja.

Egy második állampolgárság megszerzése paradox módon akár csökkentheti is (legalább átmenetileg) a migráció valószínűségét. Ezt a gondolatmenetet fejti ki egy elemzés (Harpaz, 2016), amelyben a kiegészítő állampolgárság fogalmának bevezetésével operál a szerző. Érvélete a következő: a félperiféria országokban, ahol erre valamilyen etnikai, történelmi vagy jogi okból²³ lehetőség nyílik, könnyen (lényegében automatikusan) lehet megszerezni egy „jobb ország”²⁴ állampolgárságát, ott az állampolgárok társadalmi helyzetük javítása érdekében ezt jó eséllyel meg is teszik. Ezzel azt remélik, hogy a globális munkaerőpiacon jobb pozícióhoz jutnak vagy/és vészhelyzet esetén menedéket nyerhetnek az adott országban, valamint az állampolgársággal járó „jó” útlevelel²⁵ könnyebben utazhatnak külföldre, mint az eredeti (legtöbbször vízumköteles) útlevelel. A szerző hangsúlyozza, hogy ezek az emberek kettős állampolgárrá válva nem terveznek letelepedni az adott országban, csak a kettős állampolgársággal járó előnyökre és lehetőségekre vágyanak, amit társadalmi státuszuk javítására, valamint vészhelyzet esetére tartogatnak.

A szerző egy koordináta-rendszert hoz létre, amely alapján a világ országait három csoportba sorolja. Az első csoportba a jó útlevelel (sok országba lehet vele vízummentesen eljutni) és jó minőségű állampolgársággal (az állampolgárság erősen körülbástyázott jogokat biztosít polgárainak) rendelkező országok tartoznak. Ezek az észak-amerikai országok és az Európai Unió régi tagországai, valamint Ausztrália, Új-Zéland és egy ázsiai ország, Japán. A „középkategóriás országok” gyengébb útlevelel és állampolgársággal rendelkeznek. Ide elsősorban a kelet-, közép- és dél-európai országok, a latin-amerikai országok többsége és néhány ázsiai, illetve afrikai ország tartozik. A harmadik csoportot a gyenge útlevelel és állampolgársággal rendelkező államok alkotják. Idetartozik a legtöbb afrikai és ázsiai ország, valamint néhány latin-amerikai és európai ország is (5.5. ábra).

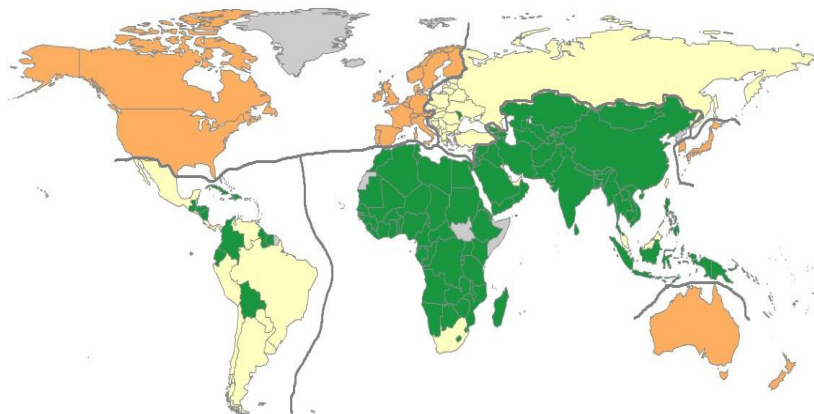
²³ Ilyenek a történelmi gyökerek (pl. izraeliek európai ősei), az etnikai összetartozás (pl. a kvázidiaszpórák Kelet-Európában), a születés során szerzett jog (pl. mexikóiak az USA-ban), továbbá a „klasszikus” megoldások mint pl. a házassággal, a befektetéssel, a helyben lakással szerzett második állampolgárság (Ladancsik, 2019).

²⁴ A szerző egy mérőszámot dolgozott ki (Citizenship Quality Indexet, CQI) az állampolgárságok értékének összehasonlításához. Ennek során három tényezőt vett figyelembe: a biztonságot, a lehetőségeket és a jogokat. A biztonság alatt az adott állam stabilitását érti, ide elsősorban a politikai elnyomás mértéke és a polgárháborúk gyakorisága tartozik. A lehetőségek alatt a szerző az állam azon képességét vizsgálja, hogy az adott állam milyen szinten képes biztosítani a polgárai jólétét. A harmadik pont a jogok területe, ami alatt a szerző az alapvető demokratikus jogokat érti.

²⁵ Az országok útleveleinek a minőségét az fejezi ki, hogy hány országba lehet onnan vízum nélkül utazni. Minél több helyre lehet utazni egy útlevelel vízummentesen, annál nagyobb értékűnek számít az útlevelel. A lista szerint az angol, a finn és a svéd útlevelek a legjobbak, őket követi az amerikai útlevelel. A magyar útlevelel a rangsorban a 11. A leggyengébbek a kínai, afgán és iráni útlevelek. Minél kevesebb polgár használja az útlevelel kivándorlásra, annál több országba utazhat. A kivándorlási hajlam tehát fordítottan arányos az útlevelel erősségével.

5.5. ábra

A világ országai az ország és az útlevel „értéke szerint”

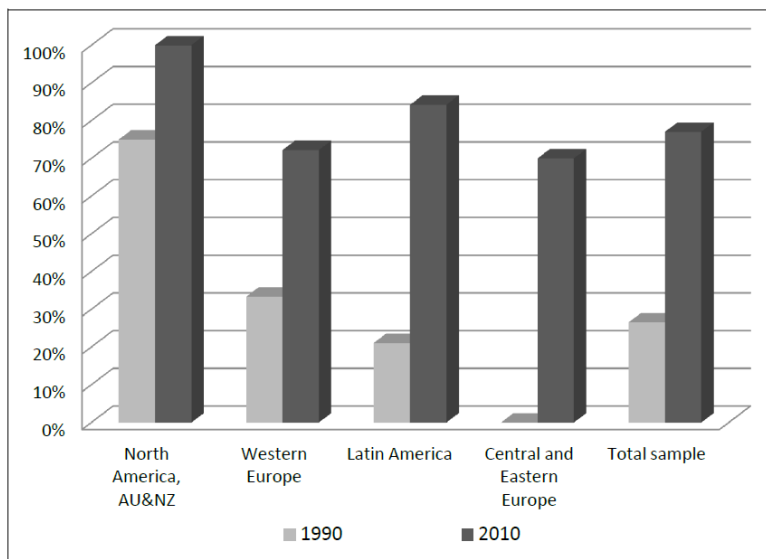
Forrás: Harpaz, 2019, 26. oldal

Az ábrán a zöld az alacsony, a barna a magas értéket elérő országokat jelöli. Az előbbieket számára nem kivitelezhető a kiegészítő állampolgárságon keresztül vezető társadalmistátusz-növelési stratégia, az utóbbiakban pedig ez felesleges lenne. A sárga azon „közepes” értékű országokat jelöli, ahol a kiegészítő állampolgárság a leginkább felértékelődő stratégiája mind az embereknek, mind az országnak.

A 5.6. ábrán látható, hogy a kettős állampolgárságot alkalmazó diaszpórapolitika húsz év alatt nagyon elterjedt lett az egész világban, s ezen belül a rendszerváltás során lényegében valamennyi közép- és kelet-európai ország alkalmazni kezdte ezt a jogi megoldást.

5.6. ábra

A kettős állampolgárságot elfogadó országtípusok aránya régióként (1990–2010)

Forrás: Harpaz, 2019, 4. oldal Az öt országtípus magyar megfelelője a következő (balról jobbra haladva): Észak-Amerika, Ausztrália és Új-Zéland, Nyugat-Európa, Dél-Amerika, Közép- és Kelet-Európa, illetve a teljes minta.

Végül néhány különleges példával illusztrálom a diaszpórahelyzet okozta konfliktusokat és ezek megjelenését az egyén önmeghatározásában. A példák különlegessége abban áll, hogy a „normál” állampolgárság kereteiből kilépni képes emberek, élsportolók eseteit mutatom be, akik vagy az „otthoni” és az „ittthoni” állampolgárság között egyensúlyozva kell, hogy egyszerre találják meg képességeik maximális kihasználásának és identitásuk megélésének a lehetőségét, vagy állampolgárságot váltanak.

Az első eset – egy székely jégchokis történetén keresztül – azt demonstrálja, hogy ha nem is konfliktusmentesen, de van megoldás a karrier és az identitás összeütközésének kezelésére.

„...a Csikszeredában rendezett, magyarok elleni jégkorongmeccs előtt a házigazdák játékosai a román helyett – a közönséggel együtt – a magyar, majd a székely himnusz énekelték tele torokból. A helyzet kétségkívül abszurd: a keleti szomszéd nemzeti csapatának huszonhatos keretében huszonnégyen erdélyi magyarok. (...) A szervezők úgy döntöttek: a hokiban bevett szokással ellentétben ezúttal nemcsak a meccs végén, a győztes együttes tiszteletére hangzik fel a himnusz, hanem mint minden más sportágban, már a mérkőzés előtt mindkét orszáé. Miután a nézők illedelmes csendben végighallgatták a román nemzeti dalt, a magyart végigénekelték. Persze velünk együtt. Aztán még rákezdünk a székely himnusra is. Az történt csupán, ami Csíkban vagy Gyergyón mindennapos.

– *A mezükön mégiscsak az áll: Romania...*

– A mi hazánk Székelyföld, a mi himnuszunk úgy kezdődik: Ki tudja, merre, merre visz a végzet... és úgy folytatódik: Maroknyi székely, porlik, mint a szikla... Én magam amúgy kettős állampolgár vagyok, és kényszerűségből játszom Románia csapatában. A távlati terveim között az szerepel, hogy magyar válogatott leszek, ám erre az érvényben lévő szabályok szerint a legkorábban négy év múlva lesz lehetőségem.

– *Fordítsunk a dolgon: ha egy tisztas, a sportágat amúgy nem különösebben ismerő bukaresti családapa pénteken bekapcsolta a televíziót, azt látta, hogy az országát képviselő hokisok egy romániai városban az ellenfél himnusát éneklék. Ön szerint mire gondolhatott?*

– Nem vitás, a helyzet feloldhatatlanul súlyos. De nem mi tettük azzá, nekünk tiszta a lelkiismeretünk.

– *Nem tud románul?*

– Csak nagyon keveset értek a nyelvből. De ez nem csoda, mert a gyerekkorom jó részét Magyarországon töltöttem. A székelyföldiek egyébként nagyjából úgy vannak a kötelező románnyelv-oktatással, mint ahogyan a rendszerváltás előtt a magyarok viszonyultak az oroszhoz. Púp a hátukon.

– *Mielőtt megkerestem, arra gondoltam, kényes a téma, és nehéz lesz szóra bírni. Ehhez képest...*

– Tudom, különösnek hathat, hogy mi itt mindannyian így gondolkodunk. A helyzet megértéséhez Erdélyben kell élni. Mindenesetre örülök, hogy kiadhattam magamból mindezt, mert büszke vagyok a székelységemre, a magyarságomra. És arra is, hogy sportoló vagyok, csapatjátékos. Aki mindig nyerni akar, álljon bármilyen felirat a dreszszén.” http://nol.hu/sport/20111221-nem_maroknyi_szekely-1292388

A Himnusz éneklése – ami, mint korábban láttuk a kvázidiaszpóra identitás kifejezésének egy fontos alkalmá – az egyik legjobb magyar kézilabdázónő esetében is a történet központi momentuma. Ő Ausztriában volt profi, s megkínálták osztrák állampolgársággal, amit – magyar állampolgárságát megőrizve – fel is vett. Aztán bekövetkezett a „lehetetlen helyzet”, az osztrák válogatott kapitányaként játszott a magyar válogatott ellen, s felálltak a himnuszok eléneklésére:

5. Diaszpóra és transznacionális migránsközösség

„A legvégén már énekeltem mind a kettőt. Kettős állampolgár vagyok, itt nőtem föl, mindenfajta identitásom ideköt, engem Ausztriában is magyar játékosként dicsértek. Nagy ajándéka az életemnek, akár a személyiségemben, akár a lehetőségeimben, hogy két ilyen országot kaptam. És milyen az élet? Utolsó tétmeccsemet az osztrák válogatottban Magyarországon, a magyar válogatott ellen játszottam. Senkinek nem mondtam, de én tudtam, hogy ez lesz az utolsó. És szólt a magyar Himnusz, én meg belül énekeltem az osztrák válogatott csapatkapitányaként. Aztán az osztrákot is, belül. A magyar válogatott nyert, mert sokkal jobb volt, én pedig nagyon rosszul védtem, mert ezt a rengeteg érzelmet nem tudtam kezelni.” (https://magyarnarancs.hu/sport/ott_volt_a_papir_rajta_a_celom_-_racz_marianne_sokszoros_osztrak_es_magyar_valogatott_kezilabdazo-72533)

Egy másik példában nem csupán a kettős állampolgárság megszerzése, de a migráció is része az élsportolói stratégiának, ami azonban nem szünteti meg kvázi diaszpóra-tudatot.

„A Hargitán tanult meg síelni. Romániát képviselte a világversenyeken 2010-ig, de két éve Budapestre költözött, felvette a magyar állampolgárságot. ... Minden idők legjobb magyar eredményét érte el Szocsiban...

Magyar Narancs: Mennyi időt töltesz Magyarországon?

Miklós Edit: Legtöbbször csak átutazóban, mert ha van egy kis szabadidőm, inkább a szüleimhez járok haza Csíkszeredára. Karácsony óta Ausztriában edzek, nyáron pedig Svájcban szoktam.

MN: 2011 óta magyar színekben versenyzel. Miért döntöttél így?

ME: Lépni akartam, váltani. Magyar vagyok, Magyarországra költöztem, logikus lépés volt, hogy magyar színekben versenyzem tovább. De amikor a rajtban állok, magamnak versenyzek, nem az országnak. A célban, ha jó eredményt érek el, persze számít, hogy ezt Magyarországnak érem el és nem Romániának, de elsősorban magamnak akarok bizonyítani, miközben jól érzem magam. Persze az sem mellékes, hogy a Magyar Sí Szövetségtől sokkal több elismerést, bizalmat és támogatást kapok, mint amennyit a románától kaptam. Jobban megbecsülik az eredményeimet, és megnyugtató, hogy mögöttem állnak.

MN: Nincs honvágyad?

ME: A szezon eleje mindig nehéz, amikor el kell indulni. Utána beleszokik az ember az edzésekre, versenyekre. Két-három havonta kicsit haza tudok menni, akkor teljesen feltöltődöm, a szezon végén viszont már az otthoni életemhez kell visszaszoknom. Fel-nőttként könnyebb, már nem igénylem annyira, hogy találkozzam a haverokkal, elmenjek szórakozni.” <https://magyarnarancs.hu/sport/a-harmadik-legyen-az-isten-igaza-83241>

6. A közvetítő kisebbségek elmélete

A diaszpóra/transznacionális migránsközösségek körében létezik egy ritka migránstípus, amelynek a létrejöttéhez szükséges feltételek nagyon sajátosak: a közvetítő kisebbség.

A közvetítő kisebbségek általános elmélete (Turner – Bonacich, 2012) azt feltételezi, hogy (a) a migránsok csoportján belül erős etnikai alapú közösségképződés megy végbe, (b) a befogadó társadalom ellenséges a migránsokkal szemben, és (c) a migránsok tevékenysége a közvetítő jellegű gazdasági szerepek szűk körére koncentrálódik.²⁶ Az elmélet azt állítja, hogy a fenti három tényező közötti kétirányú és pozitív kölcsönhatások léteznek, amelyek hatására a közvetítő kisebbségi helyzet jó eséllyel kialakul és fennmarad mindaddig, amíg erős külső hatás meg nem törli ezt a nagy tehetetlenségű körforgást (6.1. ábra).

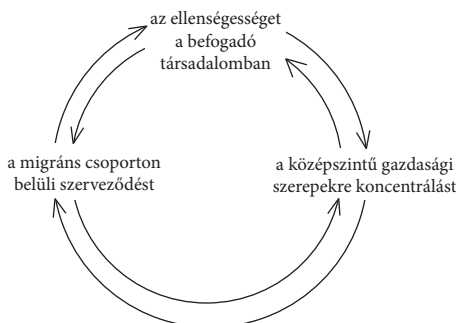
A tanulmány ezután bemutatja, milyen külső előfeltételei vannak a fenti modell kialakulásának, vagyis melyek azok a kulturális (a migránsok sajátosságai), kontextuális (a befogadó társadalom jellemvonásai) és szituatív (annak az adott helyzetnek a speciális jellemzői, amikor a migrációra sor kerül) hatások, amelyek a három pillér létrejöttének esélyét növelik.

Ebben a fejezetben néhány olyan kérdést vizsgálok, amelyek további adalékokkal szolgálnak a közvetítő kisebbség elméletének megismeréséhez. Felvezetésként bemutatok egy esettanulmányt (Levinszon, 2007) egy közvetítő kisebbség kialakulásáról. A történet a peresztrojka időszakában a Szovjetunióban zajlott le, s a létrejövő közvetítő kisebbség (a „kaukázusi illetőségű személyek”) története a 19. századi zsidóság oroszországi történetének modernizált változatának tekinthető. Mindkét esetben egy olyan kisebbség válik a gyűlölet tárgyává,

²⁶ Az elmélet egyik első változatában (Bonacich, 1973) a szerző három, nagyon eltérő korból és helyről példával illusztrálja állítását: (1) 1909-ben az ön- (és patriarchális/családi)kizsákmányolás erejét mutatja, hogy a San Franciscó-i japán mosodások körében a heti munkaidő a „fehér” és a francia (sic!) mosodásokénál sokkal hosszabb volt, (2) 1938-ban, a connecticuti Stanford városában a helyi kereskedelemben a zsidó dominancia csak a divatos és drága, továbbá külső (főleg nagybani) kereskedelmi kapcsolatokat feltételező javak (mint a férfi és női felsőruházat vagy az ékszerészet) volt jelen, (3) 1962-ben az országban élő kínaiak 84%-a kereskedelemben dolgozott (míg a teljes népesség 6,5%-a volt itt foglalkoztatva csupán).

6.1. ábra

A három pillér és a közöttük lévő kölcsönhatások modellje

Forrás: Turner – Bonacich, 2012, 78. oldal

amelynek tagjai jellegzetes külsővel és jól felismerhető beszédmóddal (akcentussal) rendelkeznek, amit a többség a maga számára idegen értékrenddel azonosít. Mint egykor a zsidók, ők is idegenek a többség számára, a saját zenéjüket hallgatják, a saját ünnepeiket ülik meg, őrzik sajátos munka- és üzleti moráljukat és vallásukat.

Ráadásul mind a „kaukázusiak”, mind a zsidók „igyekeznek együtt maradni”, „segítik egymást”, egymáshoz közel laknak és koncentrálnak bizonyos foglalkozásokban, elsősorban a kereskedelemben. És végül ezek a vállalkozásaik általában sikeresebbek üzleti téren, mint a többségé, amely ennek következtében a kisebbség klienseinek és munkásainak helyzetében találja magát. Ezt a folyamatot felerősítette, hogy ebben az időszakban a Szovjetunióban a kolhoz piacok (vagyis a szovjet állam által viszonylag lazán ellenőrzött mezőgazdasági szövetkezetek szabadterei piakai) voltak a zöldség- és gyümölcskereskedelem legfontosabb beszerzési helyei, s az általános hiány miatt magas profitot lehetett elérni az (egyébként lenézett és megvetett) kiskereskedelmi tevékenységgel, ami a „kaukázusiak” monopóliuma volt.

A kínaiak közvetítő kisebbsége a világban

A kínai diaszpóra elterjedtségét és erejét mi sem bizonyítja jobban, mint az a mondás, hogy „egy kínai bárhol él is, sosem lehet kisebbségben”, ami arra utal, hogy a világméretű kínai diaszpóra részeként mindig a többséghez tartozik.²⁷

²⁷ Ahogy egy kínai mondás ezt megfogalmazza: „Bárhol élhetek a világon, csak legyen a közelben egy repülőterem!”

Hogy ez milyen erőt jelent, azt közvetetten bizonyítják azok az elemzések, amelyek a nemzetközi kereskedelem szerkezetét az egyes országokban élő kisebbségek létszámának bevonásával vizsgálják, melyekből kiderül, hogy ahol relatíve nagyobb a kínai diaszpóra aránya, ott a kínai kereskedők előnyös helyzetben vannak, például a kapcsolatok etnikai alapú befolyásolása által.

A kínai diaszpóra ugyanakkor csak speciális esetekben jelenik meg közvetítő kisebbségi formában. A következő példák segítségével ennek jellemzőit mutatom be, előbb a távol-keleti/kínai²⁸ etnikai zárványok kialakulását, illetve működésének sajátosságait a rendszerváltást követően Magyarországon, majd a kínai informális kereskedelmi diaszpóra létrejöttét a Távol-Keleten a Szovjetunió szét-esése utáni időszakban.

A kínai diaszpóra kialakulása Magyarországon a rendszerváltást követően

A történet központi eleme az a szituációs hatás, melynek lényege egy véletlen és időleges egybeesés két migrációt érintő szabályozás között.

Miközben Kínában a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején korlátozottan lehetővé, és sokak számára kívánatosná vált a migráció (Nyíri, 1996a, 1996b), aminek egyrészt az volt az oka, hogy a Tienanmen téri, 1989. június 4-i leszámolás komoly aggodalommal töltötte el a kialakulófélben lévő vállalkozásokat, amelyek menekülési útvonalat kerestek tőkéjük és családjuk számára, másrészt pedig az, hogy a kínai gazdaság 1989 és 1991 közti recessziója az állami vállalatok alkalmazottait is sújtotta, akik közül sokan váltak kereskedő-turistává. Eközben Magyarországon 1989-ben feloldották a kínai turistákra vonatkozó vízumkényszert, s csak 1992-ben vezették be újra.²⁹

E két szabályozási hatás egybeesése okozhatta, hogy Magyarország egy időre felértékelődött a kínai migránsok számára. Másrészt kontextuális hatásnak tekinthető, hogy a kínai migránsok a rendszerváltás során olyan gazdasági környezetre találtak Magyarországon, ahol a többségi társadalom által működtetett kiskereskedelem elégtelenül működött részben a korlátozott import, részben a KGST elmaradott szemlélete miatt, ugyanakkor rendelkezésre állt egy jól bejáratott informális piacrendszer infrastruktúrája és kultúrája. Ez ismét egy szituációs hatásnak tekinthető, aminek lényege abban állt, hogy a kgst(lengyel)-piac léte a

²⁸ Az elemzés során gyakran használom a „távol-keleti” jelzőt olyankor, amikor a megállapítások szempontjából nincs jelentősége, hogy kínai vagy vietnámi kereskedőről van szó.

²⁹ A Belügyminisztérium adatai szerint a Magyarországra belépő kínai állampolgárok száma a nyolcvanas évek közepén regisztrált szinte zérusról 1990-ben 11 621-re, 1991-ben pedig 27 330-ra ugrott (Nyíri, 1996a).

kínaiak számára a kilencvenes évek elején kész infrastruktúrát, kedvező gazdasági környezetet és fogadókész piaci kultúrát jelentett, hiszen (Sik, 2010b):

- A KGST a tömegfogyasztó szemszögéből nézve az olcsó és rossz vagy átlagos minőségű, de használható-fogyasztható tömegterméket állított elő nagy, de sohasem elégséges mennyiségben.
- Ezek a javak azonban nem könnyen jutottak el a többi KGST-ország fogyasztóihoz, mert az államosított mamut-KGST-kereskedelemnek nem érte meg az olcsó fogyasztási cikkekkel való kiskereskedelem.
- Ugyanakkor mivel az egyes KGST-országokban eltérőek voltak az árak, ezért az adott országban olcsóbb cikkek egy másik KGST-országban értékesíteni haszonnal kecsegtetett, feltéve, hogy ennek a tevékenységnek a költségei alacsonyak voltak.
- Márpedig a tranzakciós költségei alacsonyak voltak a KGST-n belül: olcsó volt a közlekedés, és a vámok megvesztegetése sem volt veszélyes vagy drága, mivel a fizetés minden határőrizeti szervezet esetében alacsony volt.
- Míg „Nyugatra” (illetve a Szovjetunióba és Jugoszláviába) sokáig alig volt mód utazni, s később is adminisztratív és pénzügyi korlátokkal volt ez csak lehetséges, addig a többi KGST-ország között az utazást alig akadályozták ilyen megkötések.
- A KGST-országok valutái egymás között átválthatók voltak, ami könnyűvé tette a KGST-országok közötti áruvásárlást és az utazások során a valutatranszfereket.
- A divat- és luxusjavak esetében minden, ami külföldi volt, egyszersmind keresett is volt, mert a szűk hazai választékhoz képest „más” volt.
- A hatóságok többé-kevésbé és ideig-óráig tolerálták a turistakereskedelmet és a kgst-piacokat, mert ez segítette alacsonyan tartani az árakat, s ezáltal növelte a nép jólétét, s ezen keresztül a politikai stabilitást.

A kínai diaszpóra sikerét elősegítette egy kulturális hatás is, amennyiben a kínai migránsok transznacionális kapcsolati tőkéje és kultúrája lehetővé tette, hogy a piaci igények kielégítésére gyorsan és rugalmasan mobilizáljanak tőkét, árut és munkaerőt, annál is inkább, mert a megfelelő kapcsolatokkal rendelkező kínai vállalkozókat a kínai gazdaság kgst-jellegű áruval (tehát olcsó, nagytömegű, használható, de nem tetszetős fogyasztási cikkekkel) látta el.

A kilencvenes évek elején a legtöbb Magyarországon élő távol-keleti kereskedő Kínában gyártott olcsó ruhaneműk és cipők importjával, kis- és nagykereskedelmével foglalkozott. Könnyítette ezt, hogy a magyarországi kínai kereskedők kapcsolatai a kínai állammal (mint az igen jól szervezett diaszpórapolitika központjával) jók voltak. Ezek mentén olyan üzletek voltak köthetők, amelyek azáltal

6. A közvetítő kisebbségek elmélete

is segítették a profit maximalizálását, hogy olcsóvá tették a nagytömegű áru szállítást, amihez bizományban, sőt olykor hitellel és hivatalos papírokkal lehetett hozzájutni.

A migránsok felismerték, hogy a magyar gazdaság bizonyos szegmenseiben áruhiány volt, s ebben a piaci résben találtak helyet olcsó tömegtermékeknek. Ezek a termékek eleinte az úgynevezett lengyel vagy KGST-piacokon jelentek meg, majd nem sokkal később létrehozták a sajátjaikat (Józsefvárosi, Fáy utcai, Kőbányai piacok), ahol nem a kiskereskedelmi tevékenység, hanem a nagykereskedelmi import-export adta a fő profilt.

A közvetítő kisebbségek egyik fontos jellemzője, a háztartás és a vállalkozás egybemosódása nagymértékben jellemezte az ekkor kialakult távol-keleti kereskedelmi tevékenységet. Ennek alapja az a kulturális hatás volt, amennyiben az ázsiai kultúra nagyon erősen családközpontú. Az apró családi vállalkozások minden módon használják az önkiszákmányolás technikáját: működési költségeik minimalizálása érdekében éppúgy, mint ahogy a munkaköltségek csökkentése érdekében a család tagjai „ingyen” dolgoznak látástól vakulásig. Továbbá a tágabb család, a rokonság a vállalkozás beindításában és fejlesztésében gyakran hitellel is részt vesz.

„A kelet-ázsiai vállalkozások egy jelentős hányada családi vállalkozásként üzemel – így nevezünk minden olyan vállalkozást, mely a család megtakarításaiból, a családtagok munkatapasztalatait, szakértelmét, erőforrásait vagy egyéb támogatását felhasználva, családtagok meghatározó közreműködésével működik. A családtagok között fennálló közös érdek, bizalom és rugalmasság olyan jellegzetességei ezeknek a vállalkozásoknak, aminek eredményeként hatékonyan tudnak bekapcsolódni az üzleti életbe, egyik interjúalanyunk megfogalmazásában: *„a szívünk egy helyre húz, az erőnk pedig egyért feszt”*. (A Távol-Keletről..., 2009, 37. oldal)

A családi vállalkozásokban a kulcspozíciókat a rátermettség és közös megegyezés határozza meg, de kizárólag a családtagok (tágon definiált) köréből kerülnek ki a vezetők. A nukleáris családok esetében például jellemző, hogy míg a nők inkább az üzemeltetéssel, a napi ügymenettel vagy a bejáratott üzletekkel foglalkoznak, a férfiak tárgyalnak, üzletet kötnek, ellenőrzik a szállítást vagy új üzletet indítanak be.

„Családi vállalkozások nagyon hatékonyak tudnak lenni. [...] Úgy működünk, mint egy kis csapat. Van, aki áruért megy, van, aki üzletben van. Munkamegosztás van és kiegészítjük egymást.”

„A családunkban fel vannak osztva a feladatok. Például, mivel én több nyelven is beszélek, ezért én tartom a kapcsolatot a vevőkkel, a partnerekkel, egyszóval mindenhol

én képviselem a céget. Az árukkal, a Vietnámban élő kapcsolatokkal, az árukészítőkkel édesanyám tartja a kapcsolatot. Az unokatestvérem pedig ügyeli a boltot. A feladatok úgy lettek felosztva, hogy ki-mihez ért a legjobban, így a leghatékonyabb.”

„Feleségem dolgozik a vállalkozásomban. Az ő feladata a belső ellenőrzés, vagyis ellenőrzi az alkalmazottakat, tartja a kapcsolatot a könyvelővel, és segít nekem átnézni a könyvelést, foglalkozik a banki intéznivalókkal. Mindenkinek megvan a saját munkája. [...] Az unokahúgom az öcsém cégénél dolgozik mint koordinátor, de valójában sokkal több feladatot lát el. Az öcsém hozza be az árut, unokahúgom pedig tartja a kapcsolatot a kinti gyárakkal és ellenőrzi szállítást, továbbad, promóciós terveken dolgozik, számláz stb. Nagyon sok feladata van.”

„A családom sokat segített azokban az időkben, amikor még több vendég jött vásárolni. A fiam, amíg iskolás volt, sokszor járt ki hozzám tanítás után, és késő délután a férjem is segített.”

„Saját családján belül úgy dolgoznak, mint bármelyik cégben. Nincs pontosan megfogalmazva, hogy kinek mi a feladata, mégis nagyon hatékonyan működik, mert mindent meg tudnak beszélni egymással és rutinszerű munkamegosztás van. A családi vállalkozás azért jó, mert rugalmas.” (A Távol–Keletről..., 2009, 37–39. oldal)

A családi vállalkozás kiváló szocializációs környezetet biztosít a következő generáció becsatornázására is: a migráns vállalkozók gyermekei kisebb-nagyobb munkákon keresztül megismerik az üzletmenetet, és idővel egyre komolyabb funkciókat láthatnak el, s komoly szerepet kaphatnak a családi vállalkozás bővítésében.

„Az üzleti kapcsolataim leginkább a szüleim által jól bevált üzleti kapcsolatokról állnak. [...] A vállalkozás profilja is egyértelmű volt, hiszen a szüleim annak idején ruhákkal kereskedtek, én nem változtattam ezen, mert jól ment a vállalkozás, így csak folytattam a megkezdett utat. Mivel a családi vállalkozást vettem át, így a vállalkozás bevezetéséhez szükséges tőkével sem kellett bajlódnom.”

„Családtagjaim nem alkalmazottként dolgoznak a vállalkozásban, hanem mint a fiam és lányom. Segítenek vigyázni a boltra, illetve eladóként is dolgoznak.”

„Gyerekeim részéről pedig kötelességnek gondolom, hogy segítsenek, amikor kell. Főleg karácsonykor.” (A Távol–Keletről..., 2009, 39. oldal)

Mivel a háztartás mint üzem legnagyobb problémája a kis méret, ezért a rokonok, földik meghívása és alkalmazása „áthozása” igen gyakori. A jól ismert formái a láncmigrációnak, amikor az otthoniak támogatják a migránst vállalkozása

6. A közvetítő kisebbségek elmélete

beindításában, majd később a migráns támogatja az otthoniakat, illetve az otthonról áthozottakat. Az áthozott rokon vagy földi a családi vállalkozásban kezd el dolgozni. Megismeri a helyi viszonyokat, ismeretségekre tesz szert, elsajátítja alapfokon a magyar nyelvet. Mindeközben a család biztosítja számára a munkát és a szállást, valamint segít hivatalos ügyeit elrendezni, és átsegíti az elkerülhetetlen kulturális sokk okozta nehézségeken. Egy idő elteltével a család/vállalkozás segít az „áthozott” saját vállalkozásának beindításában: összehozzák emberekkel, pénzt vagy árut kap kölcsönbe (ahogy az jól ismert a migráns vállalkozások szakirodalmából. Ezt a szakaszt nevezik „*kireptetésnek*”).

„[A földiek] a családi vállalkozásukban dolgoztak, mivel nekik meg kellett szokniuk az itteni életét, az európai szokásokat, meg kell tanulniuk magyarul, ha ezek megvoltak, belefogtak a saját vállalkozásukba, most is külön vállalkoznak.”

„A bátyjához hasonlóan, amikor már jól ment nekik az üzletük, azon törték a fejüket, hogy hogyan segíthetnének a Vietnámban élő rokonoknak. Azóta a férj családjából három embert, testvért hozták át, a feleség családjából egy testvért hozták át, aki csak néhány hónapja él Magyarországon. Amikor áthozták őket, nem az volt a céljuk, hogy jobb legyen a vállalkozásuk, hanem csupán szeretet és a segíteni akarás vezérelte őket erre a döntésre. Minden testvérük az első hat hónapban náluk segítkezik, megtanítják őket vállalkozni és egy kicsit magyarul. A hat hónap után adnak nekik egy kis tőkét a saját vállalkozás beindításához, például vesznek nekik egy boltot, az árut meg tőlük kapják meg. Az első testvérük négy év után ment haza Vietnámba, egy eléggé nagy tőkével, amivel kint tudott földet, házat venni. Kölcsön esetében nem határoztak meg konkrét időpontot, hogy mikor fizessék vissza, hanem rájuk bízták, hogy mikor tudják visszaadni.”

„Távoli rokona ajánlott neki munkát az étteremben, megbeszélték a feltételeket, mielőtt idejött volna, majd itt kötöttek munkaszerződést is. Kevés viszonylag a fizetés, de a szállást és az étkezést biztosítja. Határozatlan időre [szól az munkaanjánlat], de háromévi munkaviszony után választhatja, hogy marad vagy megy.”

„Kezdetben a nagynénémnek dolgoztam, majd az idő elteltével megszereztem a bizalmát. A későbbiekben a nagynéni óriási segítséget jelentett abban, hogy önálló vállalkozásba kezdjek. A vállalkozáshoz a tőkét is tőle kaptam, ezenkívül a standot is ő biztosította számomra. Ezeket a dolgokat mind bizalmi alapon kaptam, sőt [a nagynéni] bemutatta a törzsvásárlóit is, megmondta, hogy honnan szerezzek be árut, egyszóval mindenben segített.” (A Távol-Keletről..., 2009, 73. oldal)

A magyarországi távol-keleti piacok legnagyobbja a Józsefvárosi (másként a „Négy Tigris”) piac volt, amelyik magán viselte a kínai piacok minden jellemzőjét. Az árusok zöme kínai és vietnámi volt, sokuk viszonteladóként működött. Kezdetben az árusítás bódékban, konténerekben történt. A vásárlók többsége az alsó

középosztály alatti rétegekbe tartozott, akik az olcsó, kevésbé jó minőségű árut keresték, akiket nem zavart az ismeretlen vagy hamisított márkajelzés. A Józsefvárosi piacon a „kiegészítő” illegális tevékenységek sorába tartozott a valuta-kereskedelem, a szerencsejáték, a zárjegy nélküli csempészáru forgalmazása (cigaretta, alkohol), a fegyverkereskedelem, a hamis áruk értékesítése mellett a hamis számlák adás-vétele, valamint a prostitúció-szervezés és a valutázás.

A Józsefvárosi piaccal kapcsolatban az állampolgár kételkedését a következőképpen fogalmazza meg az újságíró:

„Furcsa egy hely ez, fallal kerített városka szinte, óriási, vasúti vidéken terül el. Csudálatos piac ez, rengeteg, kettesével egymásra tett – alsó a bolt, felső a raktár – vasúti konténerből összerakott, teljesen egyforma üzlettel, mindegyikben ugyanolyan kínaiak – no meg magyarok, csecsenek, marokkóiak, busmanok és pigmeusok árulják ugyanazt az árut ugyanannyiért, ezért aztán óriási a nyüzsgés, rengeteg a nép, és nem utolsósorban rengeteg a rendőr és külön rendfenntartó... ahol... egyetlenegy árucikk, egyetlenegy rongyos gatyá, apró bugyi, csecsemőfuszekli nem kerül a pultra törvényesen. Ha... Magyarország jogállam lenne, ha lenne neki... működő rendőrsége, bírósága... akkor ezt az egész piacot... börtönbe lehetne csukni. De hát erről nincsen szó, hála istennek.” (Bacher, 1996).

Ugyanez egy fogyasztásvédelmi felügyelő szemszögéből így fest:

„A múltkoriban, a piacon, magánemberként rászóltam az egyik árusra, hogy nem szabad fűszerpaprikát címke nélkül, nejlonzacskóban árulni! És tudja mi történt? Nem az árus, hanem a körülöttem lévőek estek nekem. A vevők. Hogy miért foglalkozom én ezzel, örüljek, hogy olcsóbb, és ne akadályozzam az eladást. Az az érdekes, hogy az emberek többsége pontosan tudja, hogy mit nem szabadna megvásárolnia, mégis megveszik.” (Scipiades, 1996).

A távol-keleti (kínai és vietnámi) közvetítő kisebbség a kétezres évek végén

Mint korábban láttuk, a kilencvenes évek első felében a kulturális, kontextuális és szituatív hatások együttes hatására a távol-keleti közvetítő kisebbség kialakulásának minden feltétele adott volt. Ebben a fejezetben azt mutatom be, hogy miképpen alakult át ez az etnikai közösség a 2000-es évek során.³⁰

³⁰ Az összefoglalás alapja az „A Távol-Keletről...”, 2009” c. tanulmány. A kutatás során a szerzők több mint 9000 kínai és 1300 vietnámi cégkivonatot dolgoztak fel.

6. A közvetítő kisebbségek elmélete

Míg az 1990-es időszak a tőkefelhalmozási korszak volt, addig a 2000-es évekre a lakossági vásárlóerő növekedése, a konkurencia megjelenése és fokozatos megerősödése, illetve Magyarország regionális elosztóközponti pozíciójának gyengülése miatt a kínai közvetítő kereskedelemben véget ért a konjunktúra. A profitabilitás csökkenéséhez hozzájárult, hogy

- a nemzetközi hiper- és szupermarketláncok elérkezettnek látták az időt a szocializmus alatt fogyasztásra kiéhezett, de a rendszerváltás után elszegényedett (s belső tőkével alig rendelkező) országok piacain történő beruházásra;
- az országok közötti határok átjárhatósága könnyű lett;
- az informális kereskedelem tranzakciós költségei (utazás, tárolás, védelem stb.) megnőtt;
- az állami szabályozás egyre inkább ellehetetlenítette a turistakereskedelmet és a kgst-piachelyek működését.

Voltak azonban olyan rendszerváltó országok is, ahol a kisebb-nagyobb háborúk, a transzformációs válság elhúzódása miatt a külföldi kereskedelmi beruházások elmaradtak, az állami erőszak túlereje a piac átalakulását megakadályozta, ezért a kgst-piachelyek fennmaradtak és a harmadik világ piachelyeihez váltak hasonlóvá (etnikai zárványok megerősödése, állami és etnikai maffiának való növekvő kiszolgáltatottság). Továbbá a (fél)periférián tengődő országban (különösen ott, ahol nőtt a társadalom kettészakadásának esélye) az elszegényedő rétegek folyamatosan újratermelték a kgst-piac potenciális munkaerejét, illetve vásárlóit.

Magyarországon a távol-keleti közösség alapvetően megőrizte eredeti kis- és nagykereskedelmi jellegét, de a 2000-es évek végére felerősödött a feldolgozóipar szerepe. A kínai és vietnámi vállalkozások több mint 90 százaléka továbbra is folytatott kereskedelmi tevékenységet, de a vállalkozások kb. felében megjelent a közvetítő kisebbségi tevékenységek „kiterjesztett” változata, ahol pénzügyekkel, szállítással, raktározással és ingatlanügyletekkel is foglalkoztak. Ugyanakkor a kínai vállalkozások mindössze kilencede foglalkozott vendéglátással, ami a világ többi részén a kínai migránsközösségek hagyományos tevékenységi köre.

A közvetítő kisebbségekre jellemző hálózat („mindenki ismer mindenkit”) és a diaszpóra szervezetei is megerősödtek, gyakran rendeznek vacsorákat, összejöveteleket, különösen az ünnepek alkalmával, s vannak anyanyelvű újságok, sőt kínai rádióadó is.³¹ Ugyanakkor a gazdaság szereplői versenyeztek egymással:

³¹ Kínában a párt engedélye kellett ahhoz, hogy valaki exportáljon, hitelt kapjon, külföldre tőkét vigyen, gyakran közös tulajdonrészt juttatva a párt/szervezet számára. Ahhoz, hogy ez az erősen bürokratizált és sokszereplős kereskedelmi megoldás működőképes legyen, szükségesegek a jól karbantart-

„Különösen a kínai vállalkozásokra jellemző a kiélezett verseny – nem egy esetben hallottunk arról, hogy piacszerzési céllal olyan árversenyre kényszerítik egymást, hogy minimálisra csökken a termékek árrese és a „győzteseket” is komoly pénzügyi veszteség éri. A vietnámi vállalkozókra kevésbé jellemzőek a piaci konfrontáció ilyen intenzív megnyilvánulásai, vállalkozásaikat széleskörű beszerzési és értékesítési kooperáció jellemzi. Véleményünk szerint mindez egyaránt visszavezethető kulturális sajátosságokra és a vietnámi kolónia törekenyebb gazdasági helyzetére. ... A kelet-ázsiai vállalkozó gazdasági tevékenységét, lehetőségeit és sikerességét nagyban meghatározza kapcsolathálójának mérete és minősége: például, ha Kínában a földjei papucsot gyártanak, akkor Budapesten ő azt a papucsot fogja árulni. Ha nincsenek gyáros – vagy jó üzleti kapcsolatokkal rendelkező – rokonai, földjei Kínában, akkor Budapesten szerzi be az árut egy olyan földijétől, akinek van – így viszont hátrébb kerül az üzleti láncban és kisebb lesz a profitja. Másik példa szerint – ami a kapcsolatokban lévő kölcsönösséget is érzékelteti –, ha vietnámi rokonai és földjei kölcsönöznek egy vállalkozójelöltnek pénzt, lesz tőkéje beindítania magyarországi vállalkozását, ami ha sikeresnek bizonyul, akkor támogatja vietnámi földijeit, sőt, meghívja őket. Az ideérkezők előbb segíteni fognak az üzlet bővítésében, majd elsőként Magyarországra érkező példaszemélyünk támogatni fogja őket saját vállalkozás beindításában. Ha nincsenek Vietnámban földjei, akkor kisebb tőkével kezdi el magyarországi vállalkozását és alacsonyabb szinten kapcsolódik be az üzleti életbe. (...) A kelet-ázsiai vállalkozás üzleti ereje abban áll, hogy nagyon gyorsan tudják a kapcsolathálóban rejlő erőforrásokat mobilizálni.” (A Távol-Keletről..., 2009, 40. oldal)

A kapcsolati tőke sokféle módon járul hozzá a nyereség növeléséhez:

A **közös beszerzés** legegyszerűbb esete, amikor többen együtt vesznek meg egy rakományt, és megegyezés szerint terítik a piacon. Ez olyankor fontos, amikor egyedül egyik vállalkozó sem rendelkezik akkora tőkével, hogy nagyobb mennyiséget vásároljon fel, együtt viszont a nagyobb mennyiség elérhető alacsonyabb fajlagos költségek miatt versenyelőnyre tesznek szert.

A **kedvezmények** biztosítása lényegében azt jelenti, hogy bizonyos üzletfelek kedvezőbb áron jutnak hozzá az áruhoz, mint mások:

„Jó minőségű és kedvező áron beszerezhető termékeket ajánlunk egymásnak, így azokkal, akiktől szerezzük az árut, az egész család kiépít egy bizalmi kapcsolatot.”

„A nagynénémnek óriási szerepe van a vállalkozásban. Például jelentős kedvezményekkel tőle szerezzük be az árut.”

„Sógornőmnek kulcsszerepe volt abban, hogy saját vállalkozást indítottunk. Nagyon sokat köszönhetünk neki. Sógornőm az egyik állandó, biztos beszerzési forrásunk. Ro-

tott kapcsolati háló, a diaszpóratudat (megfejelve a pártállam iránti lojalitással), továbbá azzal, hogy a kínai kereskedelemben hagyományosan nagyobb súlya van a bizalomnak, mint jognak. (Boyé Lafayette De Mente, 2018)

6. A közvetítő kisebbségek elmélete

konok révén kedvezményes áron kapjuk meg tőle az árut, mi pedig megpróbálunk minél többet eladni a készletéből.”

„A vállalkozásunk saját családi vállalkozás, amelyben nem szerepelnek a rokonok és testvérek. Azonban üzleti kapcsolatban állunk velük, ugyanis tőlünk vesznek árukat a rokonok. Ők kivételes vevőknek számítanak, például a legolcsóbb áron vehetik meg az árukat, vagy ha igényt tartanak egy-egy árura, akkor kizárólagosan csak nekik adják el, így a többi vevőhöz ezek már nem is jutnak el.” (A Távol-Keletről..., 2009, 46. oldal)

A **hitelezés** minden kisméretű/tőkeszegény/családi vállalkozás esetében megkerülhetetlen. A gyorskölcsön nem ritka jelenség a távol-keleti közösségekben. Ilyenkor általában nincs kamat, emellett az is előfordul, hogy határozatlan időre szól a kölcsönzés:

„Néhányszor előfordult, hogy kölcsönt kaptunk tőle [egy szóban forgó rokontól], hogy kifizethessük a másik beszerzési forrást. Ezekről elismervényt írtunk, azonban sosem kellett elővenni, mert amint tudtuk, visszafizették a tartozást.”

„Az esetünkben a nagynénivel megállapodtunk, hogy ingyen árulhat az asztalnál [a piacon egy stand részénél]. A beindításhoz a hitelt is megkaptam, és az első évnek a bevétele is övé marad. A következő évek bevételének a felét tartja meg a nagynéni, mindaddig, amíg vissza nem fizeti a tartozását.” (A Távol-Keletről..., 2009, 46. oldal)

A hitelezés egy speciális formája az áru beszerzése **bizományként**. Ilyenkor fizetés nélkül jut a kiskereskedő az áruhoz, s akár egészen hosszú ideig – általában addig, amíg el nem adja az árut – nem kell kiegyenlíteni a számlát:

„Általában úgy működik ez, hogy megbeszéljük, hogy elviszik az árut, és például egy-két hónap vagy akár egy év múlva fogja csak visszafizetni. Egy füzetre azonban felírom azt, hogy mennyi árut adtam, hogy a későbbiekben is emlékezzen rá. A bizalom miatt nem akarnak szerződést kötni, azonban ha nem fizetik vissza a megígért időben a pénzt, a bizalmukat hamar elveszíthetik.”

„Ha árut hozok el a rokonoktól, akkor azt általában azonnal kifizetem, de ha nem, az sem baj, ilyenkor csak felírjuk a noteszünkbe, és ennyivel el van intézve. Problémák eddig ebből még nem adódtak.”

„Ha már ismerjük az üzleti partnerünket, akkor adnak hitelre, de ha üzletünk olyan régóta, akkor nem is akarunk tartozni nekik. Vannak alkalmak, amikor nincs lehetőségem, hogy elvigyem az összes árut, amit megvettem, megengedik, hogy a felét kifizessem, és a másik felével meg tartozhassak. De ha ismernek, akkor adnak hitelre!” (A Távol-Keletről..., 2009, 47. oldal)

Az **üzleti stratégia egyeztetése** esetében a hálózaton belül megegyeznek, hogy ki, hol s milyen áron teríti az árut:

„A vietnámiak jobban összetartanak, mint a kínaiak. Úgy látom, hogy a piacot [az Asia Centert] mára felosztották maguk között, megvannak azok a generálimportőrök, akik nagy mennyiségben hozzák az árut, nekik megvan a disztribúciós hálózatuk, ami azt jelenti, hogy az áruk ugyanabban az időpontban, gyakorlatilag megegyező áron kerülnek a kereskedőkhöz. A közösségi működés abban is megnyilvánul, amikor egy új szereplő lép színre, akkor őt gyorsan helyreteszik minden értelemben, azaz meghatározzák, mit tehet, mit nem tehet – itt cél a közös megelégedés.” (A Távol-Keletről..., 2009, 47. oldal)

A koordinált üzleti akciók része a **köztehercsökkentés** (adó és vám) nemzetközileg ismert (Wiegand, 2012) technológiája, ami az 1990-es évekhez képest szervezettebb és kiterjedtebb lett, mivel az EU-országok közötti áru mozgásokkal bővült a lehetőségek tárháza. A technika a következő: a Magyarországon élő kínai kiskereskedő megrendeli Kínából az árut. A termékek vagy konténerszállító hajóval, vagy légi úton indulnak el Magyarország felé. A megrendelő a szállítással, a vámkezeléssel, valamint az ügyintézésel egy Magyarországon tartózkodó kínai állampolgárt bíz meg. Miután a szállítmányok Európába értek, a vámügyintézők a megbízók által átadott fuvarokmány-másolatok alapján elkészítik a konténernek vámkezeléséhez szükséges hamis okmányokat, számlákat és származási igazolásokat. A forgalomba bocsátás alkalmával azzal az indokkal kérik áfamentességet, hogy az árut az Európai Unió más tagállamában fogják értékesíteni, így az áfát majd ott fizetik meg. A vámkezelt szállítmányok aztán Magyarországra kerülnek, aminek legális voltát a vámkezelés után magyarországi fiktív számlákkal igazolják. Ezeket a számlákat olyan magyar cégek nevében állítják ki, amelyek nagy áfabefizetéssel rendelkeznek, így a be nem fizetett áfa mértéke nem tűnik fel.

7. Informális gazdaság, határ és etnikum mint erőforrás

A három jelenséget egy tanulmány (Wiegand, 2012) oly módon kapcsolja össze, ami Magyarországon a „cigánybűnözés” fogalom és/vagy „a cigányok lomiznak” diskurzusa kapcsán lehet ismerős: Miért van az, hogy a feketepiaci tevékenységek gyakran egy adott etnikai csoporthoz köthetők? A kérdés megválaszolása során Wiegand abból indul ki, hogy a piac a társadalomba beágyazott intézmény, ami azt jelenti, hogy az etnikum az egyén, s még inkább az egyénetet körülvevő társadalmi csoport(ok) számára fontos erőforrássá válhat.

Ebben a fejezetben elemzésünk tárgya az etnikum és a migrációhoz kapcsolódó informális gazdaságbeli tevékenység (s ezen belül a bűnözés) kölcsönhatása. Ennek során az informalitás okozta bizonytalanság ráakadik a migráció miatt eleve meglévő kiszámíthatatlanságra. Márpedig az 5. fejezetben láttuk, hogy a migráció során a hálózat és a társadalmi tőke egyik fontos szerepe a kockázatok csökkentése. Ha ehhez hozzávesszük az informalitás miatti sokféle fenyegetettséget, akkor nem meglepő, hogy ilyen helyzetben az etnikus hálózatok alkotta erőforrás még fontosabbá válik.

Példáinkat a határon átnyúló informális kereskedelem különféle változataiból merítjük. Ezek mindegyike a migráció rövid távú ingamozgásainak valamilyen mértékben és módon illegális változata.

Az etnikai erőforrásról

Az etnikum-specifikus hálózatok ereje olyan mértékben felerősödhet, hogy irányítani, sőt dominálni kezdik a gazdasági mozgásokat, s képessé tehetnek egy adott migráns kisebbséget arra, hogy monopolizálni tudja a határon átnyúló informális kapcsolatokat. Ez akkor jön létre, ha egy etnikum beruházásai, tudása, gyakorlata, kapcsolatai lehetővé teszik a számára, hogy a piacon monopolhelyzetbe kerüljön, s ezt megőrizni is képessé váljon. Ilyenkor a kereskedők közötti kapcsolatok etnikai homogenitása miatt az adott kereskedőcsoport az informális piachelyen olyan erőforrásra tesz szert, amellyel mások nem rendelkezh(et)nek.

Ha ez a kereskedőcsoport migránsokból tevődik össze, akkor jön létre a már korábban bemutatott közvetítő kisebbség közösség (6. fejezet), s végül, ha az etnikai közösség területileg is szegregált, akkor etnikai zárványról beszélhetünk. Az etnikai zárvány lényege, hogy nemcsak a kereskedő és alkalmazottja, hanem a vásárló és az áru etnikai háttere is azonos. Egy ilyen helyzet a szociobiológiából (Barash, 1977) ismert folyamatok – invázió, kiszorítás, szukcesszió – eredményképpen jön létre, például, ahogy Manchesterben a zsidó és kelet-európai kereskedők zárványát váltotta fel a pandzsábi eredetű textilkereskedők területileg koncentrált, de társadalmilag és üzemileg nagyon is strukturált etnikai zárványa. (Sik, 2010a, 53. oldal)

Ha az etnikai erőforrás jól működik, akkor önmagát erősíti, de stabilitását a piachelyen túlnyúló személyes kapcsolatokba való beágyazottság tehetetlenségi ereje is fokozza, amire aztán szervezetek (vallási közösségek, pártok, szervezett bűnözés) is ráépülhetnek. Az etnikai erőforrás hátrányai is sokfélék lehetnek: ha túl erős az etnikum ellenőrzése, az szigorú kötöttségeket ró az adott etnikum tagjaira. A kötelező kölcsönös segítség és az etnikai kapcsolatok fenntartásának ceremoniális költségei szintén rontják az etnikai vállalkozás gazdasági hatékonyságát, de a szegmentálódáson és a területi szegregáción keresztül kedvezőtlen hatása is lehet a gazdaság és a társadalom egészére is.

Példák a határon átnyúló informális gazdasági ügyletekre

Illés szellemes megfogalmazása szerint (idézi Sik, 2015, 13. oldal) a határok rosszabb esetben nyílt, jobb esetben behegedt sebhelyek a Föld arcán. Sok kutatás igazolja, hogy a határok a társadalom és a gazdaság térbeli folytonosságát megszakító, az emberek, a termékek és az információk áramlását eltérítő, de legalább is lassító akadályt jelentenek.

Ha valahol, akkor ez a helyzet Közép- és Délkelet-Európára különösen érvényes, hiszen Európa e részén sok ország található, amelyeket hosszú szárazföldi határok választanak szét. Egy becslés szerint (Illés, idézi Sik, 2015, 7–8. oldal) a Baltikumtól Görögország északi határáig terjedő „Köztes Európában” (azaz Németország, Olaszország és a három keleti szláv állam – Fehér-Oroszország, Ukrajna és Oroszország – között elterülő térségben) összesen 18 ország van, amelyek Európa területének 13,8 százalékát, népességének 18 százalékát képviselik, de határaik az európai szárazföldi határoknak közel 60 százalékát teszik ki. A 18 ország területének mintegy 60 százaléka határmenti területnek minősül, és itt él lakosságuknak több mint fele. (Míg az Európai Unió tagországaiban ezek az értékek csak 21,5, illetve 15,2 százalékot tesznek ki.) A térség szárazföldi határainak hossza mintegy 16 000 km. Ebből mindössze 420 km, a teljes határhossz

7. Informális gazdaság, határ és etnikum mint erőforrás

2,6 százaléka, olyan, ahol a 20. század folyamán sem a határ vonala, sem a határ két oldalán levő államok nemzeti jellege nem változott: ez a Bulgáriát és Romániát elválasztó dunai határ.

Ráadásul a rendszerváltás során a határok hossza közel 50 százalékkal megnőtt a térségben. Könnyen belátható, hogy ahol a határok hossza hirtelen megsokszorozódik, s ugyanakkor az újonnan alakult államok infrastruktúrája gyenge, különösen ahol a határok mozgása kvázidiaszpórákat teremtett, ott elkerülhetetlen, hogy a határ informális (csempészet) és irreguláris (turistakereskedelem, lomizás (lásd később)) használata felerősödjön. Ez sokféle formát ölthet: egyes balkáni országok esetében (Koszovó, Montenegró) ez akár állami támogatással is történhet, de belátható, hogy Jugoszlávia szétesése után a Horvátország és Bosznia-Hercegovina között, megnyílt 400 nem hivatalos határátkelőhely is ellenőrizhetetlen, miközben a hivatalos átkelőhelyek technikai felszereltsége is elenyésző, az alulfizetett vámokok, határőrök korrupcióéhsége magas volt. (Illés, idézi Sik, 2015, 7–8. oldal)

A határon átnyúló informális kereskedelem

A kínai diaszpóra „működése” kapcsán már elemeztem azt a környezetet, amelybe a rendszerváltás előtt, alatt és közvetlenül utána a határon átnyúló informális kereskedelmi ügyletek beágyazódtak. Láttuk, hogy az első kgst-piacok valamikor a hetvenes évek elején jelentek meg Magyarországon, s az informális kereskedelem kezdettől fogva ingázó migrációra volt alapozva (Sik, 2010b). A kgst-piacok első időszakában a lengyelek meghatározó szerepének tudható be, hogy a kgst-piac egyik alternatív elnevezése a „lengyel piac”³² lett.

Az ukrán–magyar határszakasz informális ügyleteinek határhoz közvetlenül kapcsolódó eleme a csempészes, és ennek puhább, illetve keményebb változatait kombináló informális piachelyi kereskedelem. Így például amíg a nyíregyházi piacon a kínai termékek meg nem jelentek, addig a kárpátaljai (és a romániai) ruhafélék voltak a legolcsóbbak. A korabeli kgst-piaci helyzetet a szerző a következőképpen jellemzi:

³² S hogy ez nem hazai sajátosság volt, lengyel piacnak nevezik a pekingi Zsitan piacot – noha ott szinte kizárólag oroszok árulnak, de a németországi kgst-piacok elnevezése is ez – igaz, hogy ezt valóban a lengyel „seftelők” uralták korábban. Szlovákiában a piachelyeket vietnámi piacnak nevezték. A már 1992-ben a fekete-tengeri török partszakasz minden városában megtalálható „orosz piac” elnevezés annak dacára elfogadott lett, hogy a kereskedők zöme a szomszédos Grúziából kiáramló grúz volt.

„A műszaki cikkek esetében a kárpátaljai termékek hegemon helyzetere változatlan, hiszen áruk gyakran a magyarországi kiskereskedelmi ár harmada-negyede. A kárpátaljaiaktól lehet vásárolni a legolcsóbban Lada alkatrészeket, Rakéta porszívókat, fűrógépeket, de szeget, kaszát, lapátot, láncot és minden egyebet, amit el lehet képzelni. Igen nagy mennyiségű termékkel jönnek a piacra, ami miatt saját maguk tartják alacsonyán az árakat, de az olcsó beszerzési ár révén még így is megéri nekik. A műszaki cikkek árusításával kapcsolatosan két érdekesség említhető meg. Egyrészt ezek olcsósága miatt néhány magyarországi viszonteladó is megjelent a piacon, akik rendszerint hétköznapi délután összevásárolják a műszaki cikkek egy részét, és megpróbálják a hétfői forgalmasabb napokon drágábban eladni, vagy továbbszállítják a környező kisvárosok (Ibrány, Tiszalök, Hajdúnánás, Újfehértó stb.) piacaira. Másrészt a műszaki cikkek egyre nehezebb beszerzési lehetőségei miatt úgy hírlílik, hogy a kárpátaljai eladók is csak egy láncszemet alkotnak. Mégpedig úgy, hogy Ukrajna és a FÁK más tagállamaiból a szállítók csak Ungvárig, Munkácsig, esetleg Beregszászig jönnek, itt nagy tételben eladják az árut, majd ennek kisebb mennyiségben Magyarországra való szállítása és eladása már a kárpátaljaiak feladata.” (Kóka, 1995, idézi Sik, 2015, 273. oldal)

Egyes kgst-termékek esetében a változások lassabban mennek végbe, ha ennek fennmaradását az árviszonyok, az informális gazdaságba történt nagy tehetlenségi erejű beruházások (emberi és kapcsolati tőke, korrupciós kultúra) fenntartják, sőt, mint az alábbi példa mutatja, még új elemmel (embercsempészet) gazdagíthatják is:

„A határtárséreg illegális tevékenységeinek sorában első helyen az „üzemanyag-turizmus” áll. A folyamatot az ukrán és a magyar üzemanyagárak közötti jelentős árrés indukálja. Bár a tevékenységben jóval több ukrán állampolgár vesz részt, mint magyar, azért az utóbbiak száma sem elhanyagolható. Egyes becslések szerint a közvetlen határmenté mezőgazdasági gépparkjának kb. 50%-a ukrán gázolajat használ. A *cigaretta- és a vodkacsempészés* az »üzemanyag-turizmus« kiegészítő tevékenységeként és a gyalogosok üzletágaként elterjedt. A magyar átkelők helyi piacon aztán ezt viszonteladók felvásárolják, és továbbadják. Viszonylag újkeletű dolog a határon az *emberek csempészése*. 1999-ben az ukrán határszakaszon 17 ukrán és magyar embercsempészt, valamint kb. 500 illegálisan belépni kívánót sikerült lefűlelni. Míg a csempészek bőséges helyismerettel rendelkező ukrán, illetve magyar állampolgárok, addig a csempésztett alanyok Kínából, Afganisztánból és Sri Lankából, vagy vala-

7. Informális gazdaság, határ és etnikum mint erőforrás

melyik másik szegény ázsiai országból jönnek, és rendszerint nyugatra próbálnak eljutni.” (Balcsók – Dancs, 2001, 8. oldal)

Az ukrán–magyar határszakaszon 1993–1994 között kialakult olajcsempészet a Jugoszlávia szétesését követő háború miatti embargó és az ennek nyomán kialakuló szerbiai olajhiány miatt egyre jobban pörgött. A megerősödő szervezett bűnözői csoportok portfóliója sokféle tevékenységet ötvözött, mert ez növelte beruházásaik jövedelmezőségét. Ennek tulajdonítható, hogy a szállítás, a raktározás, a védelmi pénzek szedése, illetve az üzemanyag csempészete mellett a vodka- és a cigarettacsempészet is hamar ráépült az olajügyletekre; mindig azon termék csempészése került előtérbe, amit a határőrizeti szervek éppen jobban toleráltak, kevésbé szigorúan ellenőriztek.

Ahol az országhatár az etnikai határral is átfed, különösen, ha a határ nehéz átjárhatósága növeli az informális tevékenység jövedelmezőségét, ott felértékelődik az etnikai azonosság és a kvázidiaszpóra helyzet szerepe.³³ Csité et al. (1995) leírása alapján a határ közelsége, a magyar etnikum referenciacsoportként³⁴ és erőforrásként való használhatósága miatt a kárpátaljai informális gazdaság már a korai posztszovjet periódusban fellendült, s ezen belül a csempészet, s az erre ráépülő tevékenységek (szállítás, tárolás, kgst-piachelyi kereskedelem stb.) is elszaporodtak.

A 20. század végi helyzetet két esettanulmány segítségével mutatom be. A két példa közös eleme, hogy a magyar kvázidiaszpórához való tartozás, a határ nehéz átjárhatósága és a megélhetés nehézsége okozta kényszer és az informális kereskedelem adta jövedelmező lehetőség együtt magyarázza, hogy miért terjedt el olyan nagy mértékben az a fajta csempészet, amit a két „történet” illusztrál:

„A lónyai határátkelőnél a csempészet évek óta működő tevékenység, ami mára a közösség számára elfogadott életstratégiává vált. Az általunk megkérdezett csempész tiszaadonyi származású, és már 1998 óta hoz át a határon különböző árucikkeket, amelyeket az ukrán oldalon jóval olcsóbban be tud szerezni. Saját kocsival, és általában egyedül járt ki Mezőkaszonyra, ahol főleg cigarettát vásárolt megrendelésre. A rendszerváltás során elveszítette munkáját, ezért nem látott más lehetőséget a pénzkérésre. »Mások is csinálták, valamiből élni kellett.« A csempészés számára főtevékeny-

³³ Aminek természetesen a történelmi tapasztalatok is kedveztek (lásd Víga példáit, Sik, 2010, 153–155. oldal).

³⁴ A szerzők hangsúlyozzák a magyarsághoz tartozás fogyasztási preferenciákra gyakorolt hatását, vagyis azt, hogy a kárpátaljai magyarok az „otthoniakhoz” hasonló színvonalon akartak élni, velük azonos javakat akartak fogyasztani, ezzel is kiemelve magyar mivoltukat a körülöttük élő ukránokkal szemben (lásd „a magyarból” érkezett edzőcipők, szabadidőruhák, illetve a Coca-Cola és a hamburger szerepét a fiatalok fogyasztásában).

ség volt, ebből éltek a családjával. A csempészett árut Tiszaadonyban árulta általában ismerősöknek, így kialakult egy stabil vevőköre.

A leggyakrabban csempészett áruai a cigaretta, benzin, sör, cukor és vodka voltak. A cigarettából 15–20 kartont hozott át egy alkalommal. Korán reggel vagy késő délután indult útnak attól függően, hogy éppen ki volt a határőr. Megvolt a saját ismerőse, akivel »mindent el lehetett intézni«. Tudta előre, mikor lesznek razziák, néha adott kenőpénzt is, de nem minden alkalommal. Volt, hogy naponta kétszer is megfordult, de hetente minimum háromszor biztosan. A cigarettacsempészésen kívül üzemanyag-kereskedelemmel is foglalkozott. Üres tankkal ment ki, amit ott a határ túloldalán teletankolt, majd otthon leszívta a benzint, és eladta.

A módszerek változatosak voltak, egymás között az ismerősök adták a tippeket, ötleteket. A mi interjúalanyunk leginkább a kocsijátékjának a belsejébe rejtette el az árut, az ülés mögé vagy a csomagtartó alá. A megvásárolt árhoz képest 25–30 százalékkal adta drágábban a csempészett árukat.

Az uniós csatlakozás után szigorúbb rendszabályok léptek érvénybe, így a csempészés is nehezebbé vált. Ma már csak maximum havonta egyszer jár ki, de egyszerre csak legfeljebb 3 kartonnal hoz át, vagy saját részére, vagy a legközelebbi rokonainak eladásra. Ma már nem tud ebből megélni, ezért szociális segílyt kap, és próbál munkát keresni, de évek óta nem talál semmit.

Az ukrán emberek nagymértékű szegénysége és rászorultsága miatt azonban fáradhatatlanul próbálkoztak és próbálkoznak mind a mai napig. Az egyik interjúalanyom frappáns megfogalmazása szerint: »A bűnöző mindig egy lépéssel az ellenőrző előtt jár, de előbb vagy utóbb úgyis lebukik.« (Rác – Bernáth, 2017, 155–162. oldal)

„Talán öt éve mentem először Ukrajnába, de akkor még nem üzleti céllal, hanem elkísértem egy ismerősömet, aki megkért, mivel így növekedett az általa átcsempészhető mennyiség: tudod, bizonyos cuccokból kvóták vannak. Elsőre én is csak benzinért jártam. Utána az ember rájön apránként, hogy mi minden olcsóbb kint. Ma már kijárunk az élelmiszer- meg az autóalkatrész-piacra, ahol minden sokkal olcsóbb, mint itthon. És rájön apránként az ember, hogy mi az, amit legálisan be lehet hozni, ami miatt nem kobozzák el az autót. A cigarettáért például elkobozzák az autót, az árurol nem is beszélve. Mindig azt a nem sok mindent hozom, amit lehet.

Dollárt a határ ukrán oldalán szoktunk venni. Mindig ugyanott. Ez kialakult, megmutatták a srácok, mit hol érdemes. Például tankolni sok helyen lehet, de már odaépítették a gázkutató és a benzinkutató is a határra. Éjjel-nappal nyitva vannak, tehát csak megtanul az ember, és ha nem visz mást, már fordulhat is vissza. Persze még ott van a tízórás állás a határon. Ha csak benzinért megyünk, egy komplett kanyar egy hajnal négyes indulástól általában este tízig tart, ami ha piacolunk, sem sokban különbözik. Kicsit korábban indulunk, akkor kiérünk, mondjuk tízre, egy óráig van piac – a piacra általában szombaton megyünk –, és már fordulunk is meg, és a többit már sorban állással töltjük hazafelé. Az ember megállja a maga öt-hat óráját ilyenkor is.

Kialakul, hogy kivel üzletelek, nagyon sokan beszélnek magyarul, ezekkel könnyebb. Voltak olyanok, akihez beajánlottak a srácok. Én is alakítottam ki kapcsolatokat.

7. Informális gazdaság, határ és etnikum mint erőforrás

Teljesen másképp kezelnek egy nőt, mint egy férfit. Engedékenyebbek a nőekkel, segítőkészek. Például a határ ukrán oldalán két sáv visz ki, és két sáv jön be, a kettő között betonfal van. Hogy a betonfalnál ne tudjál átmenni, a végénél szoktak állni a rendőrök, és kéri a mindenféle úti okmányokat. A fiúk nem szoktak vacakolni velük a problémák elkerülése végett, mostanában [2002-ben] öt-tíz hrivnyát szoktak adni fizetésnek a rendőrnek. Én oda szoktam neki adni az irataimat, átnézegeti, és el szokott engedni. A magyar oldalon is kell kenni, de erről inkább az ukránok tudnának beszélni.

Akkor is kell juttatni adni, amikor piacolunk. Mindenhol. Az árakba belekalkuláljuk a juttat. A barátom, aki belevitt ebbe, levezette fehéren-feketén, hogy ha ötezer forintot keresek avval, hogy teljesen legálisan elhozom a benzint, akkor szabadon élhetek: »akkor méz, amikor akarsz«. Ahhoz kötélidegzet kell, hogy végigcsináld a határt, de egy idő után megismernek, segítenek, beengednek maguk elé, legközelebb te engeded be őt magad elé, hogy ha egy héten kétszer méz, az tízezer forint. Egy hónapban van négy hét, akkor az már egy minimálbér, abból, hogy kimentél, amikor kedved tartotta, egy héten kétszer.

Kiszámolták nekem, hogy mennyi pénzem lesz ebből a dologból, és mivel a gyerekuhaboltam nem ment, belevágtam. Csak arra kell vigyázni, hogy legális dolgokat csinálj. Van, aki elszáll, és bevállalós lesz. Nekem nem ér annyit, hogy elvegyék az autót, hogy egy hatalmas bírsággal megnyomjanak. Ez egy keresetkiegészítés, annak egy szabadabb formája.

Eladni könnyű, sok embernek van autója, de csak ismerősöknek adjuk. Olcsón, mikor hogy. Mi is ugyanúgy megyünk föl-le az árakkal, ahogy a MOL. De volt úgy is, hogy itt engedték le, Ukrajnában meg emelték föl a benzin árát. Akkor nem keresel annyit, de még akkor is keresel, mert akkor hozol olyan dolgokat, mint a sajt, ami ott olcsóbb. Vagy alkatrészeket, alkoholt, ezt-azt, annyit, ami még nem szúr nagyon szemet. Elméleti síkon nem lenne szabad behozni élelmiszert, de gyakorlati síkon egy sajttal nem foglalkoznak, amikor kétszáz ember áll az úton, akik még át akarnak jönni. Alkoholt is lehet hozni, talán egy litert hozhat egy ember, mármint égetett szeszt. Bort meg valami két litert, kereskedelmi mennyiséget nem lehet.

Nagy gyári tankokkal ellátott és gázra átalakított kocsikkal konvojban utazunk. Nem csak a védelem miatt, el is romolhat valamelyik... Meg aztán oda-vissza szokott játszani a dolog, ha a haverok több mindent akarnak hozni, mivel ők többet mennek ki, mint én, elhozzák nekem akkor, amikor én nem megyek. Papírmunka nincs. Bízuk a csapat egymásban, senki nem vág át senkit, mert ha megpróbálja, akkor elvágta magát, és annak híre is megy. Van úgy, hogy átpakoljuk az autókat, ha neki sok lenne, őt autóba szétpakoljuk, akkor már be lehet hozni.

Aki rendszeresen üzletel, azokat másképp kezelik, előreengedik a sorban, és még fizetni is lehet érte, hogy ne állja ki a sort, átléphessen gyorsan. A katonának, aki ott áll, annak szoktak adni, hogy gyorsabban, naponta akár többször is mehessenek. Azt hiszem, ez egyrészt bizonyos autókra, illetve bizonyos emberekre működik. Talán inkább autóra van, ugyanazzal az autóval ugyanaz az ember nem mehet többször, persze kivéve a kivételeket...

Rendelésre is hozunk dolgokat. Például, hogy Zsigulihoz kellene valamilyen alkatrész. Mondtam a srácoknak, akik jót röhögtek, hogy meg se fogom ismerni azt az alkatrészt. Aztán elvittek egy helyre, ott van egy autóalkatrész-piac, megalkudtak helyettem, és már kész is volt. Odamegy az ember, elmagyarázod kézzel-lábbal, megkérdezed az árát, tudod, hogy jobb ára van, mint itthon, ilyen kis kütyükért a határon nem is szólnak. Mindenkinek szaladgál a megfelelő cuccokért. Én is odamegyek, és elmagyarázom, vagy leírom, vagy addig megyek, amíg nem találok valakit, aki tud magyarul. Akitől az UAZ-alkatrészeket beszerezem, az tud magyarul, és akkor megmondom neki, hogy mit szeretnék, mivel ő kereskedő, eladja. Mivel mindig hozzá megyek alkatrésztért, és halvány fogalmam sincs, hogy mit veszek, a múltkor is visszavittem, mondtam, hogy ez nem volt jó, nem is kellett fizetni érte, és adta a jót, én meg adtam a másikat.

Független, szabad vagyok és megvan hozzá az egészségem. Általában hamar megtaláljuk a kiutat, ha valami gáz van. Jönnek az infók mindenhonnan. A hídon ácsingózás közben van időnk rá, akivel pedig egy csapatban megyünk, azt mindenről tájékoztatjuk. Egyébként mindenkitől tanulok valamit, és megtanulom tőlük a dolgokat, és utána egyedül is elsajátítom őket.

Egyébként ez egy nagyon zárt dolog. Viszi bele egyik ember a másikat, vigyáznak rá, hogy ne sok ember kerüljön bele ebbe a körbe, legalábbis egy helyséből ne sok ember, mert elviszi az üzletet az egyik a másik elől. Vigyáznak rád. Előtte csak az volt, amit mindenki csinált, jött-ment bizonyos cuccokkal Csehbe, Lengyelbe.” (Sik, 2012b, 134–135. oldal)

A lomizás a rendszerváltás előtt is létezett mint a külföldi munkavállalás során megszerzett jövedelem növelésének egy lehetséges módja (Kovács et al., 2010; Pauker, 2010). A hazai hasznáلتcikk-piacra lomizók felmérték, hogy mi adható tovább a legnagyobb haszonnal, mire van kereslet. A piaci viszonyok ismeretében – és szakértelmük függvényében – specializálódtak például színes televízióra, mosógépre, mosogatógépre, s közben kiépítették az értékesítés hálózatát, ami ekkor még vagy hirdetéssel vagy informális értékesítő hálózaton keresztül történt. Az 1990-es években a nyugati határhoz közel eső begyűjtőhelyek, az ún. gajdik (gajdesz)³⁵ címei is keresett árucikké váltak. Például:

„Ausztriai hiteles lombegyűjtő helyek, pontos útleírással, nyitvatartási idővel, telefonszámmal, 9 db, eladók. Irányár: 500 Ft + postaköltség” – pápai telefonszám. *Magyar Bazár (Koppány)*, 1997. augusztus 5., 32. o.)

„Ausztriai, eredeti, hiteles bolhapiac címek (például olcsó műszaki cikkek, bútorok, filléres áron stb.), 13 db, pontos útleírással, nyitvatartási idővel, telefonszámmal eladók. Irányár: 500 Ft + postaköltség” – észak-dunántúli telefonszám. (Uo., 1997. augusztus 5., 32. o.)

³⁵ A gajdi, gajdesz, gajdzás eredete valószínűleg a „gajdeszre megy” kifejezéshez köthető, ami anynyit jelent: „teljesen elpusztul, tönkremegy (autó, gép, ruha stb.)”. A kifejezés feltehetően jiddis eredetű, de a hazai informális zargonjába jól illeszkedett bele.

7. Informális gazdaság, határ és etnikum mint erőforrás

A sikeres lomizók általában az osztrák határ közelében éltek, s több éve dolgoztak (főleg) Ausztriában, gyakran feketemunkát vállalva, napi ingázóként. Ennek során alapos helyismeretre tesznek szert, s legtöbbször valamennyire beszélt németül is. Általában nők voltak, gyerekekkel, s a magasabb életszínvonal elérésének vágya (és persze a jó lehetőség) ösztönözte őket külföldi munkavállalásra, illetve a kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségek felkutatására. Fontos kellékük volt a gépkocsi, amivel mozgékonyaságuk, piaci jelenlétük megsokszorozódott.

Ahogy a rendszerváltáskori transzformációs válság múlni kezdett, úgy lett a lomizás egyre inkább a romák/cigányok által dominált etnikai enklávévá. A lomizók alapvető jellemzői nem változtak, hiszen ezek olyan erőforrások meglétét jelentették, amelyeknek nincs etnikai eleme (például legyen autó, a vállalkozó lakjon a nyugat-dunántúli régióban, stb.). Azonban részben a romák számára mind kedvezőtlenebb gazdasági környezet, s részben a már bejáratott lomizás kínálta lehetőségek együtt állása felértékelte a roma/cigány társadalom egyes csoportjai számára ezt a megélhetési módot. Ebben nyilván szerepet játszott az is, hogy az ehhez szükséges tudás eleve megvolt (kereskedői képességek, mozgékonyaság, kiterjedt kapcsolatrendszer, stb.), s mindez illeszkedett is ahhoz az értékrendhez, amit a sikeres roma vállalkozóról vallottak. Miután a piac szűkült, s az ilyen tevékenységbe befektető roma vállalkozók sikeresek voltak, ezért lassan egy kisebb a nyugat-dunántúli (különösen Devecser-környéki) roma/cigány csoport oligopóliumává vált a lomizás. Jó példája ennek a folyamatnak a Pityu Pláza története (Király – Soltész, 2017):

„Pityu 12 évvel ezelőtt nyitotta meg udvarát, hogy az itt összegyűjtött használt tárgyakat továbbadja. Pityu végzettsége mérlegképes könyvelő, ezért biztosan igaza van, amikor ezt mondja: *»Ha okosan csinálja az ember, nagyon jól lehet vele keresni, de ezt nem szeretem hangoztatni, ha bárki kérdi, ebből éppen csak megélek.«*

Tevékenységének fejlődése a kapcsolati háló bővülésével is színesedett. A kezdetek kezdetén a kiindulás az ausztriai telephelyek elérhetősége volt. A legtöbb árut eleinte egy ausztriai telephelyről szerezték be az árusok. Ezután a kapcsolati háló bővülésével lett lehetőség begyűjtőként funkcionálni. Ha valaki megbízhatóvá válik a *»körön belül«*, akkor részese lehet az ún. *»cetilizésnek«*. Ez azt jelenti, hogy közvetlenül a begyűjtőt felhívja a lomtalánitást végezni kívánó személy, hogy ekkor és ekkor elvihetik a feleslegessé vált holmikat, és a megbeszélt időpontban begyűjtik azokat. Azért hívják *»cetilizésnek«*, mert az utcán heverő kupacon egy cetli díszelleg a begyűjtő nevével, üzenve, hogy a kupac órá vár. A lakások kiürítése során (és a később tárgyalt eseténél szintén) ez azt jelenti, hogy mindent el kell hozni. Azokat a tárgyakat is, amik ténylegesen szemétként valók, nem eladhatók. Ez valamennyi plusz terhet jelent, hiszen ettől valahogy, valamikor, valahol meg kell szabadulni. És a *»csúcsok csúcса, amiből a legtöbb pénz van«*, az a hotelek, éttermek kiürítése. Az itt megszerzett speciális lomokra többnyire már rögtön van vevő, illetve viszonteladó. A többlettúlköltség az esetek több-

ségében nulla, ugyanis a begyűjtő egy magyar cég áruját viszi ki Ausztriába, és visszafele az üres járművel megáll az egyik címen, ahol várnak rá a lomok.

Pityu szerint az a kapcsolati háló, amivel ő dolgozik, az eladói oldalon magától kezd el bővülni. A vevőkörnél a legtöbb forgalmat a törzsvásárlók hozzák. Ennek a körnek a fenntartása nagyobb energiát igényel, mint az eladói oldalé. *»A meló az megtalál, attól nem kell félni, attól már inkább, hogy egyszer csak nem jönnek az emberek, és eláraszt bennünket a sok szemét.«* Ebből következően igyekeznek a vásárlói igényeknek eleget tenni, és akár rendelésre is beszerezni az árut." (Király – Soltész, 2017, 148. oldal)

8. Idegenellenesség és a morálistánik-gomb

Az idegenellenesség³⁶ mértéke sok szempontból lehet fontos a migrációs folyamatok megértése szempontjából. Így például befolyásolja a migránsok mozgásának irányát (ha egy országról elterjed, hogy ott ellenségesek velük szemben az emberek, akkor más útvonalat választhatnak), a befogadó ország politikáját (rájátszik-e a kormány az idegenellenességre, úgy állítva be a migránsokat, mint minden bajok okozóit), illetve az idegenellenesség mértéke az előítéletesség egyéb elemeivel – cigányellenesség, antiszemitizmus, intolerancia általában – együtt befolyásolja a társadalmi együttélés kereteit.

A következőkben előbb az idegenellenesség mértékének európai, illetve hazai alakulását mutatom be, majd kitérek az idegenellenesség társadalomrajzána néhány sajátosságára, továbbá az idegenellenesség alakulását erősen befolyásoló állami politika egy sajátos változatának, a morálistánik-gombnak az elemzésére.

Az idegenellenesség mértékének alakulása Európában

Míg 2013 tavaszáig – egy 2011. tavaszi kisebb hullámtól eltekintve – az EU lakosságának alig 10%-a, 2014 szeptemberében egynegyede (24%), 2015 májusára minden harmadik (38%) válaszadó tekintette a migrációt az EU egyik leg-

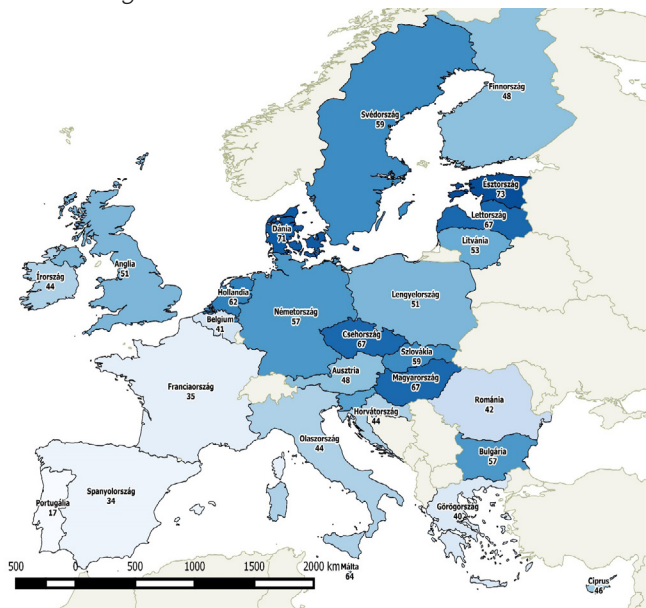
³⁶ Mivel az idegenellenesség fogalmával kazalnyi szakirodalom foglalkozik, ezért én inkább egy sarkos, de pontos idézettel (Sandall, 2007) mutatom be a jelenség lényegét: „Ha visszamegyünk mondjuk egymillió évet, akkor megállapíthatjuk, hogy a xenofóbia volt az eredendő állapot, mindent ez határozta meg az alacsony homlokú előemberi vagy őseemberi lények csoportjainak társadalmiasodását. A xenofóbia azt tanította, hogy a szomszédos területek lakói gyalázatos, kontrollálhatatlan népek, állandóan megpróbálnak betörni a birtokodra, hogy asszonyodat és gyermekeidet elrabolják, házadat felgyújtásák, isteneidet kigúnyolják és mindazt, ami neked szent, elcsúfítsák, miközben saját országod lakói tulajdonképpen rendben vannak. Az ősidők xenofóbiáját a következő 1890-es karikatúra illusztrálja: Két angol paraszt támaszkodik egy kapunak, miközben elmegy mellettük egy londoni ficsúr. Első paraszt: – Emmeg ki? Második paraszt: – Mittomén. Első paraszt: – Vágy hozzá egy téglát!”

súlyosabb kihívásának a jövőre nézve, 2015 őszére a bevándorlás miatt aggódók aránya nagymértékben megnőtt (58%), majd lassan csökkenni kezdett (Public..., 2019, 15. oldal). A legújabb adatfelvételek szerint, 2019 tavaszán, illetve őszén egyaránt a bevándorlást látták az európaiak az Unió legnagyobb problémájának továbbra is, de ennek értéke a 2015. tavaszi arányhoz áll közel (34%).

Magyarország a 2015–2016-os időszakban azon országok közé tartozott, ahol a migrációt az átlagnál nagyobb arányban sorolták az Uniót érintő legsúlyosabb kihívások közé (2015 őszén 43%, 2016 tavaszán a válaszadók 67%-a). 2016 tavaszán a magyaroknál nagyobb vagy hasonló arányban csak az észtek (73%), a dánok (71%), illetve a csehek, a ciprusiak és litvánok (egyaránt 67%) gondolták úgy, hogy az EU számára a migráció az egyik legfontosabb kihívás. (8.1. térkép, Menekültekkel..., 2017) A terrorizmustól szintén az EU-átlagot meghaladó mértékben tartották a magyarok a 2016. tavaszi Eubarometer adatok szerint, hasonlóan a horvátokhoz, az írekhez, a luxemburgiakhoz, a románokhoz, a szlovákokhoz, továbbá a lett és litván kérdezettekhez: ezekben az országokban az EU-átlagnál magasabb, 45 és 50% közötti arányokat mértek. (8.2. térkép)

8.1. térkép

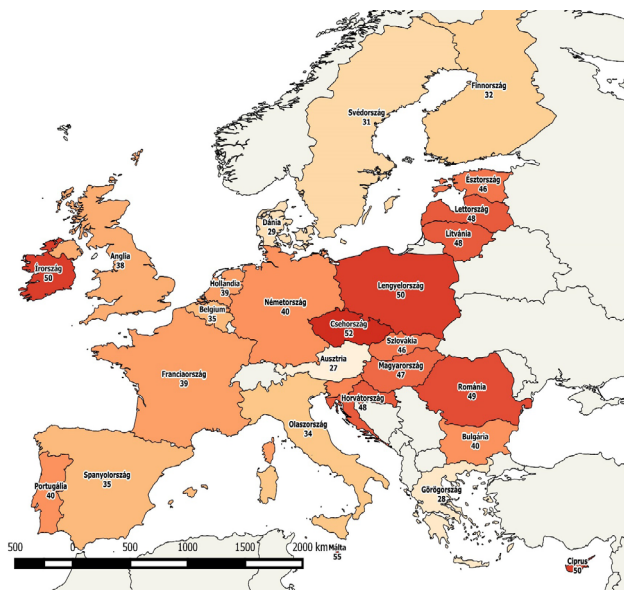
Azok aránya, akik szerint a bevándorlás az EU egyik legnagyobb problémája az EU 28 tagállamában

Forrás: Menekültekkel..., 2017. 1. ábra, 4. oldal

8.2. térkép

Azok aránya, akik szerint a terrorizmus az EU egyik legnagyobb problémája az EU 28 tagállamában

Forrás: Menekültekkel..., 2017. 1. ábra, 4. oldal

A lakosság közel kétharmada gondolkodott hasonlóan Észtországban, illetve több mint fele a migráció elsődleges célszásaiban (Németország, Ausztria, Dánia és Egyesült Királyság), ugyanakkor Portugáliában, Horvátországban, Franciaországban és Spanyolországban, valamint Belgiumban ekkortájt a migráció nem szerepelt az EU legnagyobb gondjai között.

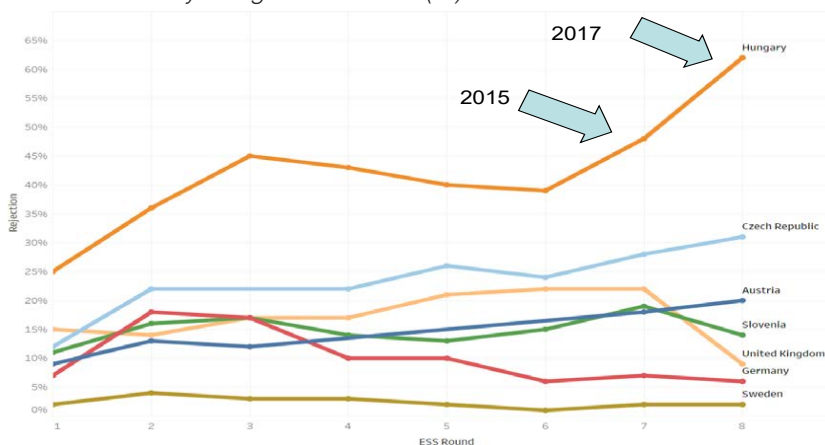
Egy 2016 tavaszán végzett adatfelvétel eredményei szerint, a vizsgálatba bevont 10 európai ország lakosságának csaknem fele (49%) vélekedett úgy, hogy a menekültek ügye (kifejezetten a Szíriából, illetve Irakból érkezőkre kérdeztek rá) jelenti az egyik legnagyobb problémát országuk számára. Lengyelországban (73%) és Magyarországon (69%), továbbá Görögországban, illetve Olaszországban vélik úgy, hogy a Szíriából, illetve Irakból érkező menekültek komoly problémát jelentenek országuk számára. Ugyanakkor néhány országban viszonylag kevesen találják a menekültkérdést országukra nézve a legnagyobb problémának (Hollandia, 36%, Németország, 31% és Svédország 24%), éppen ott, ahol a legnagyobb számban fogadtak be menekülteket. (Simonovits – Szeitl, 2016)

A legfrissebb felmérések szerint a magyarok – a többi tagállam lakosságához hasonlóan – a bevándorlást tartják az EU legnagyobb gondjának –, míg a terrorizmust a második legfőbb nehézségnek (22%), ami jóval magasabb, mint az EU-átlag (15%). (Public..., 2019, 19. oldal)

Idősorososan vizsgálva az idegenellenesség alakulását, hét olyan európai országot találtam, ahol ennek aránya megnőtt 2002 óta.

8.1. ábra

Az idegenellenesség mértéke azokban az országokban, ahol ennek aránya megnőtt 2002 után (%)

Forrás: Messing – Ságvári, 2019

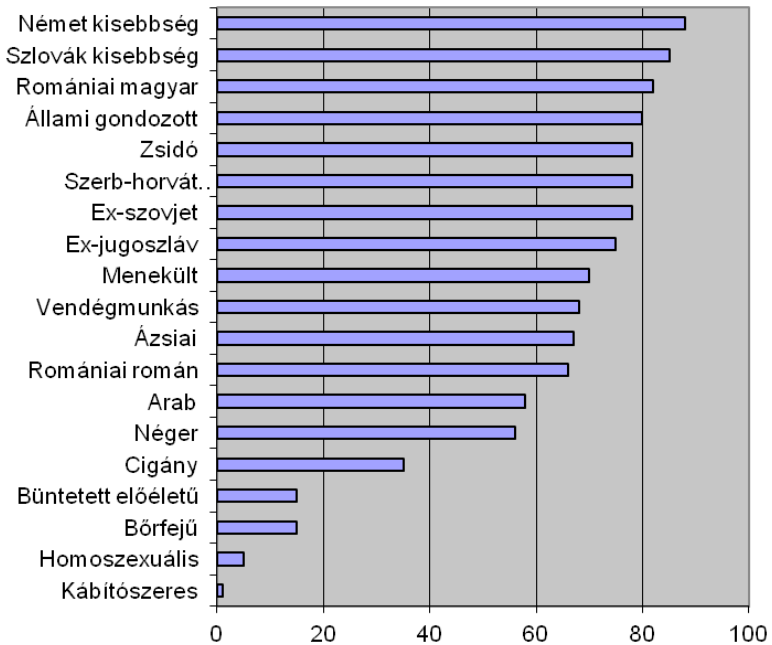
Mint az ábrán látható, a magyarok idegenellenessége mindvégig magasabb a többi országénál, s az idegenellenesség mértéke a többiekénél sokkal gyorsabban nőtt 2015 után.

Az idegenellenesség mértéke a mai Magyarországon

A rendszerváltás után nem sokkal a potenciálisan előítélet által sújtott társadalmi csoportokkal kapcsolatos társadalmi távolságot vizsgálva azt találtam, hogy a migránsok különféle típusait sokkal inkább elfogadták a magyarok, mint a „hazai” deviáns csoportokat, illetve a cigányokat.

8.2. ábra

A társadalmi közelség mértéke néhány potenciális előítélet által sújtott társadalmi csoport esetében (velük barátkozhat a gyereke, %)

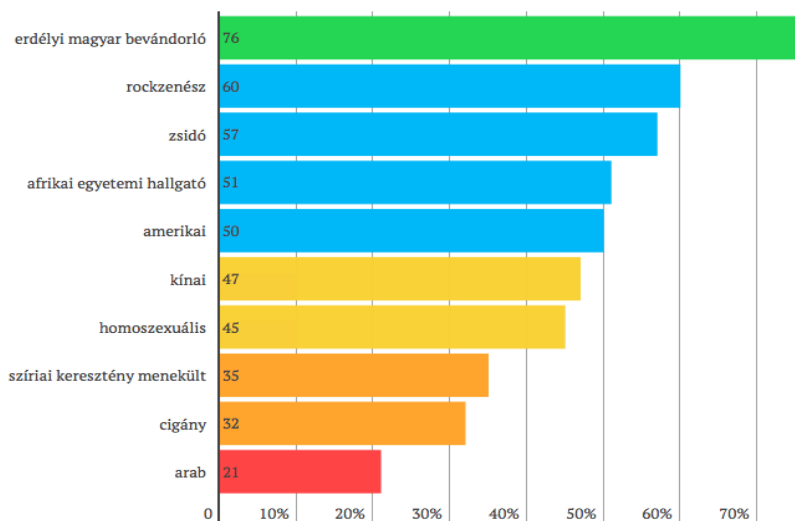
Forrás: Sik, 1995

Egy hasonló technikával végzett kutatás később növekvő idegenellenességet mutatott, vagyis, hogy még egy sokkal tágabb ismeretségi körbe sem engednék magukhoz közel az arabokat (még ha keresztény szíriaiakról van is szó).

8.3. ábra

A társadalmi közelség mértéke néhány potenciális előítélet által sújtott társadalmi csoport esetében (költözhet a szomszédba, %)

Hányan fogadnának el szomszédnak egy idegent, ha az...

"Ha kikérnék az Ön véleményét, hozzájárulását adná-e ahhoz, hogy a szomszédságába költözzön egy..."

Forrás: Závecz Research

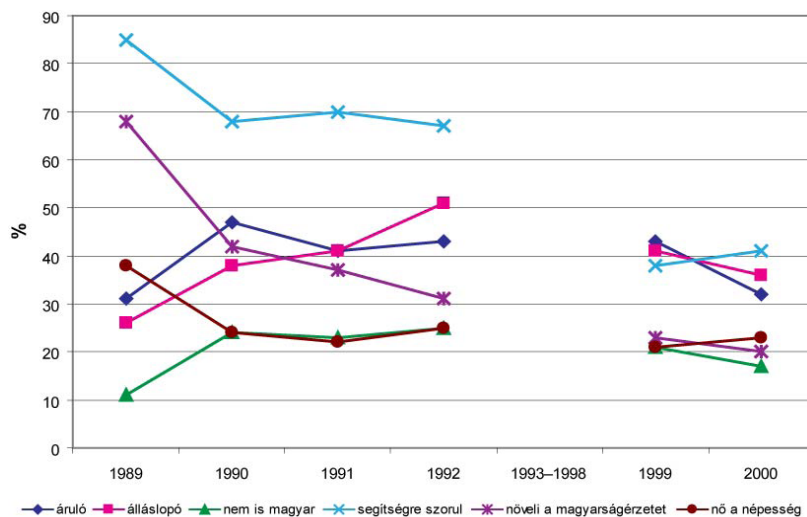
<http://akibic.hu/kozosseg/item/3067-csucsra-jar-az-idegenellenesseg-magyarorszagon>

A rendszerváltás után az erdélyi magyarokkal szembeni előítéletességet vizsgálva azt találtam (idézi Sik, 2012d, 224–228. oldal), hogy³⁷ 1989-hoz képest – a kezdeti lelkesedés múltán – az erdélyi magyarok megítélése már 1990-re rosszabbodott a közvéleményben (8.4. ábra). Hirtelen megnőtt a negatív véleményekkel egyetértő és a pozitív véleményeket elutasító aránya.

³⁷ A kérdéssorozat három pozitív és három negatív állítást tartalmazott: „Az itt élő magyarokban erősítik a nemzeti érzést”, „Szerencsétlenek, ezért segíteni kell rajtuk”, „Nekik köszönhetően nem fogy Magyarország lakossága”, illetve „Elveszik az itt élő magyaroktól a munkahelyet”, „Cserbenhagyják az ottani magyarságot”, „Nem is igazán magyarok”. Olyan állítások ezek, amelyek egyaránt előfordulnak a médiában és a közbeszédben, s amelyekről feltételeztük, hogy erősen megoszthatják a közvéleményt.

8.4. ábra

Az erdélyi magyarokkal kapcsolatos nézetek, 1989–92 és 1999, 2000 (%)

Forrás: Sik, 2012d, 225. oldal.

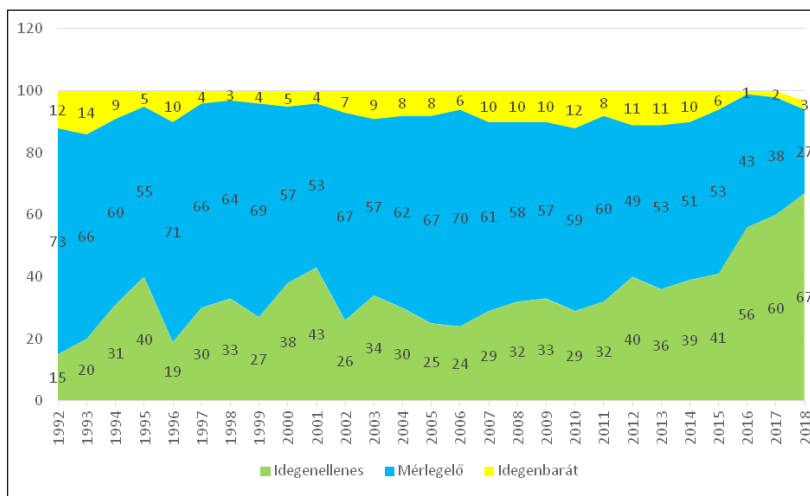
1993 és 1999/2000 között a negatív véleményt megfogalmazók, illetve a népeség számára gyakorolt pozitív véleményt vallók aránya alig változott, de a segítségnyújtással egyetértők aránya 1999-re drasztikusan csökkent, s a nemzeti érzés növelését egyre kevesebben látták az erdélyi magyarok bevándorlása pozitív hatásának. E két jelenség felfogható a „jóléti sovinizmus” (ami nem más, mint az a félelem, hogy az idegeneknek jutott szociális ellátások a jóléti rendszer egészét veszélyeztetik) terjedése bizonyítékának.

Az idegenellenesség mértéke a rendszerváltást követően 1995-ig gyorsan növekedett (az 1992-es 15 százalékról 1995-re 40 százalékra), majd 1996 és 2001 között előbb ingadozott (19 százalék és 43 százalék között), 2002 és 2011 között pedig – habár kisebb ingadozások között – meglehetősen stabil volt (8.5. ábra). A 2000-es évekbeli stabilitást a vélemények mérséklődése is jellemzi: 2005-ben és 2006-ban a válaszadók több mint kétharmada (67 százalék, illetve 70 százalék) mérlegelőnek számított, mely a 2012-es eredmények elemzésekor vált legközelebb feltűnővé, hiszen a mérlegelő álláspont kifejezetten alacsony értéket mutatott, és ezzel párhuzamosan az idegenellenesség mértéke ebben az évben újra az 1995-höz és a 2001-hez hasonlóan magas értékkel volt jellemezhető. 2012 és 2015 között az elutasító attitűd lassan tovább növekedett. 2015-ben a magyar lakosság negytedede, 2016-ban több mint fele választotta

azt az idegenellenesnek mondható véleményt, miszerint nem kellene egy menekülteket sem befogadni az országba.

8.5. ábra

A nyíltan idegenellenesek, a mérlegelők és az idegenbarátok aránya 1992–2018 között (%)³⁸

Forrás: Saját szerkesztés

Az idegenellenesség mértékének 2015-ben kezdődött gyors növekedése 2016 után is folytatódott, bár a növekedés üteme csökkent, miközben az idegenbarátság gyakorlatilag elfogyott Magyarországon.

Feltételezve, hogy a mérlegelők körében lehetnek olyanok, akik idegenellenesek, de az ország határainak a lezárását nem támogatják, egy kiegészítő kérdéssorozatot tettünk fel a mérlegelők csoportjának. Olyan migráns csoportokról kérdeztük a mérlegelőket, akik jellemző szereplői a Magyarország felé irányuló migrációnak (8.6. táblázat). Látnak idegenellenesnek tekintettük azokat, akik a határon túli magyarok kivételével egyiküket sem engednék át a határon.³⁹

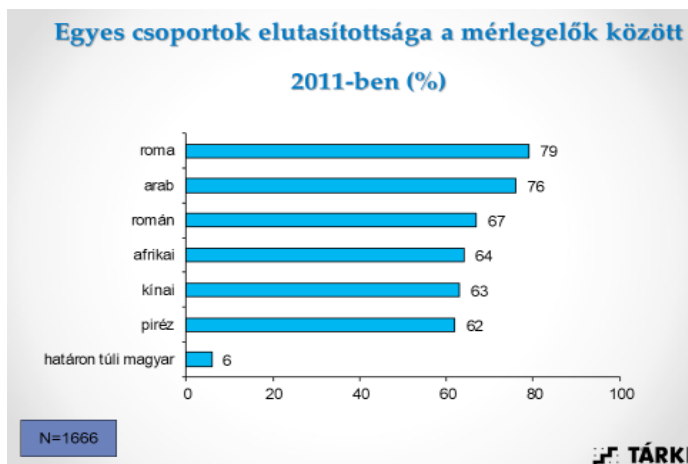
³⁸ Minden évben a következő kérdést tettük fel: Ön szerint be kell-e fogadni a menekülteket? A válaszlehetőség: „Igen, minden menekültöt be kell fogadni” (idegenbarát álláspont); „Van, akit be kell fogadni és van, akit nem” (mérlegelő álláspont); „Senkit sem szabad befogadni” (nyíltan idegenellenes álláspont).

³⁹ Módszertani kísérlet részeként egy fiktív migráns csoport (a piréz) is szerepelt a felsorolt csoportok között.

8. Idegenellenesség és a morálispánik-gomb

8.6. ábra

A kiválasztott migráns csoportokat elutasítók aránya a mérlegelők között (%)

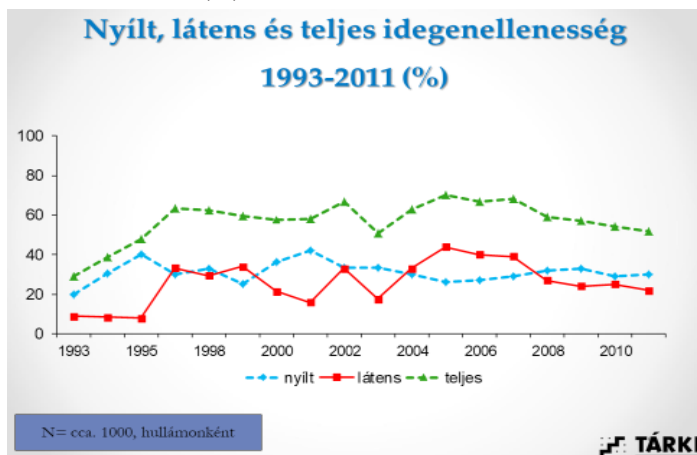

Forrás: Dudás – Sik, 2013

A mérlegelők körében azonosított látens és a nyílt idegenelleneseket egy csoportba sorolva kapjuk meg a teljes idegenellenesség mértékét.

8.7. ábra

A nyílt, látens és teljes idegenellenesség mértékének alakulása 1993–2011 között (%)

Forrás: Dudás – Sik, 2013

Az idegenellenesség társadalomrajza

A következő táblázatokban⁴⁰ sorra veszem azokat a szociológiai változókat, amelyek erősen összefüggnek az idegenellenesség mértékével. E szerint (8.1. táblázat) a magasabb iskolai végzettség (éles metszsvonallal a szakmunkás-képző felett), a fiatalság és a vallásos érzület hiánya alacsonyabb idegenellenességgel jár együtt.

8.1. táblázat

Az idegenellenesség aránya szociodemográfiai dimenziók mentén

	N	Idegenbarát	Idegenellenes	Mérlelő	Összesen
	1013	3	67	28	98
Iskolai végzettség (Chi ² =46, p=0.0001)					
Általános iskola	152	2	71	26	99
Szakmunkás-képző	364	2	77	19	98
Szakiskola	151	2	59	36	97
Érettségi	167	5	59	31	95
Felsőfokú	179	5	56	34	95
Korcsoport (Chi ² =35, p=0.003)					
32 év alatt	208	5	58	35	98
33–41 éves	199	4	71	21	96
42–51 éves	188	2	70	27	99
52–65 éves	234	4	63	30	97
66 év felett	184	0	73	23	96
Vallásos-e? (Chi ² =53, p=0.0007)					
Nem vallásos	287	2	59	30	91
Nem tudja, vallásos-e	85	5	73	19	97
Vallásos	567	3	72	24	99

* A nem tudom válaszok nélkül.

A budapestiek és a nagyvárosiak körében, illetve az Alföldön (s különösen annak déli részén) alacsonyabb az idegenellenesség mértéke.

⁴⁰ 2015. április, július, október, 2016. január egyesített adatbázis, N = 3628.

8.2. táblázat*Az idegenellenesség aránya területi dimenziók mentén*

Az Ön véleménye szerint Magyarországra a menedéket keresők közül					
	N	mindenkit be kellene engedni	senkit nem kellene beengedni	attól függ...	Összesen
	1013	3	67	28	98
Településtípus (Chi ² =46, p=0.0001)					
Budapest	184	5	58	32	95
Megyeszékhely	194	3	56	36	95
Város	332	1	72	27	100
Község	304	3	74	20	97
Régió (Chi ² =43, p=0.008)					
Közép-Magyarország	301	3	67	27	97
Közép-Dunántúl	106	4	68	27	99
Nyugat-Dunántúl	97	6	74	20	100
Dél-Dunántúl	98	2	76	22	100
Észak-Magyarország	128	2	67	28	97
Észak-Alföld	155	2	62	33	97
Dél-Alföld	124	2	57	38	97

* A nem tudom válaszok nélkül.

A legalább átlagos életszínvonalon és a bérelt lakásban élő és az ingatlanbirtokos háztartás körében alacsonyabb az idegenellenesség aránya.

8.3. táblázat

Az idegenellenesség aránya szocioökonómiai dimenziók mentén

Az Ön véleménye szerint Magyarországra a menedéket keresők közül					
	N	mindenkit be kellene engedni	senkit nem kellene beengedni	attól függ...	Összesen
	1013	3	67	28	98
A háztartás anyagi helyzete (Chi ² =50, p=0.0002)					
Rossz	152	5	75	19	99
Átlagos	478	2	64	31	97
Jó	379	4	66	26	96
A lakás birtoklása (Chi ² =21, p=0.007)					
Tulajdonos	859	2	69	26	97
Bérlő	149	6	57	34	97
Ingatlan birtoklása (Chi ² =24, p=0.002)					
Van	92	1	50	44	95
Nincs	903	3	69	25	97

* A nem tudom válaszok nélkül.

Az idegenekhez való viszony többváltozós vizsgálata (8.4. táblázat) során a két szélsőséges attitűd, az idegenellenesség és az idegenbarátság, kialakulására ható tényezőket külön vizsgáltuk (Sik et al., 2016, 1. táblázat).

8.4. táblázat

*Az idegenbarátság és idegenellenesség kialakulásának logisztikus regressziója**

	Idegenbarátság pszeudo R-négyzet = 19%		Idegenellenesség pszeudo R-négyzet = 7%	
	Esély- hányados	Szignifikancia- szint	Esély- hányados	Szignifikancia- szint
Fidesz	0.21	0.000	1.54	0.000
Jobbik	0.14	0.000	2.43	0.000
MSZP	0.56	0.05		
Demokratikus Koalíció			0.46	0.002
Biztosan nem megy szavazni			1.83	0.000
Biztosan megy szavazni	1.56	0.02		
Nagyváros (megyeszékhely)	0.41	0.003	1.35	0.007
Észak-Magyarország	0.29	0.003	0.55	0.006
Nyugat-Dunántúl	2.48	0.004		
Dél-Alföld	0.32	0.008		
Egyetem	3.48	0.002	0.39	0.001
Roma származás	1.85	0.05		
Kivándorolna	2.17	0.05		
Legfeljebb általános iskolát végzetek			1.76	0.002
Szakmunkásképző			1.59	0.004
2015. április	1.55	0.03	1.40	0.001
2016. január	0.20	0.000	1.87	0.000
Templomba jár			0.69	0.000
Anyagi helyzetének romlásától fél			1.26	0.05
18–28 éves	0.46	0.04		
65– éves	0.58	0.04		

* Csak azoknak a független változóknak a feltüntetésével, amelyek legalább az egyik függő változóra szignifikánsan hatottak.

Az **idegenellenesség** kialakulásának esélyét a legerősebben növeli (s egyszerűsített az idegenbarátság megjelenését csökkenti):

- A jobboldali pártszimpátia, e tekintetben azonosan viselkednek a radikális jobboldal (Jobbik) és a kormánypárt (Fidesz) potenciális választói. A baloldali pártok közül az MSZP szimpatizánsai körében az idegenbarátság, a DK szimpatizánsai között az idegenellenesség esélye alacsony. Ám, hogy nem csupán a politikai gondolkodás iránya, de a politikai aktivitás önmagában is számít, azt jelzi, hogy az idegenbarátság esélyét a szavazási hajlandóság, az idegenellenességét ennek hiánya növeli.
- A vidéki nagyvárosi közeg az idegenellenesség melegágya s az idegenbarátság akadálya.
- A mérlegelő magatartás magas esélyét sejteti, hogy Észak-Magyarországon egyik szélsőséges állásponttal sem azonosultak a válaszolók. Az, hogy a Dél-Alföldön igen kicsi, a nyugat-dunántúliak körében magas az idegenbarátság kialakulásának esélye, talán azzal magyarázható, hogy a tömeges migráció leginkább a dél-alföldi régióan keresztül történt, ugyanakkor a nyugat-magyarországiak esetében kisebb volt az érintettség és elterjedtebb az ausztriai ingázás gyakorlata.

Az **idegenbarátság** esélye:

- Az egyetemi végzettséggel rendelkezők között (és azok körében, akik ki akarnak vándorolni, illetve a roma származásúak esetében) magas, az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők között alacsony.
- Ami a vizsgált időszak hatását illeti, látható, hogy az áprilisi kérdés idején dübörgő állami bűnbakképzési kampány első hulláma, illetve a menekülteket keresők ekkor még elenyésző száma, nem kedvezett a mérlegelő magatartásnak, ugyanakkor a morálistámasztó gomb nyomogatásának hatására (lásd a fejezet következő részében), 2016 januárjára az idegenbarátság eltűnt, az idegenellenesség viszont nőtt.
- Az idegenbarátság sem a fiatalokra, sem az idősekre nem jellemző, az idegenellenesség megerősödésének esélyét növeli az anyagi helyzet romlásától való félelem, ezzel szemben a templomba járás csökkenti az idegenellenesség esélyét (Sik et al., 2016).

Az ismeretség hatása az idegenellenességre

Az idegenellenesség mértékét befolyásoló társadalmi hatások egy sajátos eleme az adott csoporthoz tartozókkal való személyes ismeretség. Az ún. kontakthipotézis lényege, hogy megfelelő körülmények között a társas érintkezés hatékonyan képes csökkenteni a többség kisebbséggel szemben táplált negatív

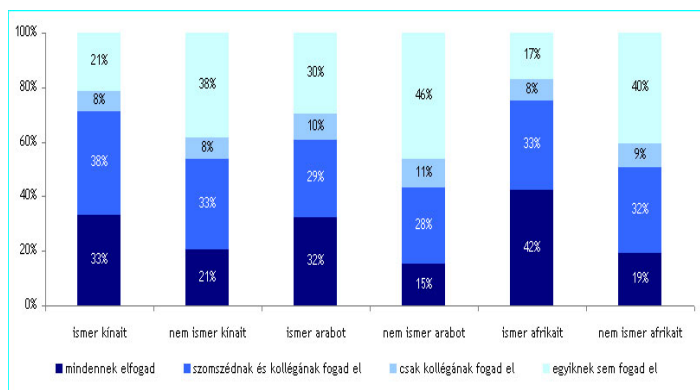
sztereotípiáit, illetve előítéleteit. Számos nemzetközi és magyarországi survey és kontrollált kísérletre épülő empirikus kutatás eredményei alátámasztották, hogy a társas érintkezés bizonyos formái jelentős szerepet játszanak a migránsokkal és egyéb kisebbségekkel kapcsolatos előítéletek csökkenésében (Dencső – Sik, 2007; Simonovits – Szalai 2013; Simonovits et al. 2016). Sőt, a témában egy több mint 200 korábbi kutatás tapasztalatait összegző ún. metaelemzés is készült, melynek célja annak feltérképezése volt, hogy a korábbi kutatások mennyiben támasztják alá a kontaktushipotézist (Pettigrew – Tropp, 2006). Az elemzés rámutatott, hogy a szemlézett kutatások döntő többsége (94%) szerint a társas érintkezés szignifikáns mértékben csökkenti a kisebbségekkel szembeni előítéleteket.

Egy kutatás során a zsidókkal, a kínaiakkal, az afrikaiakkal és az arabokkal szembeni előítéletesség esetében is kimutatható volt, hogy az adott származású ismerős léte jelentősen megnöveli a megkérdezett gyerekének ilyen gyerekekkel való barátkozásának támogatottságát (Szalai – Simonovits, 2011). Azok körében, akiknek volt zsidó ismerősük, 25 százalékponttal nagyobb azok aránya, akik jó néven vennék, ha gyerekük zsidó gyerekekkel barátkozna, azokhoz képest, akiknek nincs ilyen ismerősük. Ugyanez a növekmény az araboknál 21, a kínaiaknál 20, míg az afrikaiaknál majdnem 30 százalékpont. Az adott származású ismerős léte minden csoportban megnövelte annak a valószínűségét, hogy a gyerek az adott származásúval barátkozzon.

Mint a 8.8. ábra mutatja, ez az összefüggés a személyes ismeretség (vagy annak hiánya) és a társadalmi távolság alakulása között is érvényesül.

8.8. ábra

A szomszédként és/vagy kollégának kínaiakat, arabokat és afrikaiakat elfogadók aránya a személyes ismerős léte vagy hiánya függvényében (%)

Forrás: Szalai – Simonovits, 2011, 7., 8. és 9. ábra alapján, 52–53. oldal

Egy korábbi kutatásban azt találtuk, hogy míg a migránsok és a homoszexuálisok esetében érvényesül a kontaktelmélet által feltételezett összefüggés, addig a cigányokkal szembeni ellenérzetet nem csökkentette a személyes ismerős megléte (Dencső – Sik, 2007).

A morális pánik-gomb

A morális pánik egy olyan helyzetet jelent, amikor az emberek veszélyben érzik azt a világot, amiben élnek, fenyegetettnek képzelik azt az erkölcsi rendet, ami számukra a biztonságot, a világ dolgaiban való eligazodást segíti, s rettegni kezdenek (Lázár – Sik, 2019). Ez a folyamat elindulhat alulról, de kezdeményezhetik felülről is. A pánik felerősödését a média előbb fokozza, majd kiterjeszti, hogy aztán feledésre ítélje.

A morális pánik koncepcióját Stanley Cohen brit szociológus dolgozta ki az 1970-es években (Cohen, 2000). Cohen szerint a morális pánik folyamata a következő:

„Egy csoport vagy egy bizonyos csoporthoz kapcsolódó jelenség az adott társadalom *idealizált rendjét* (hagyományos életmódját vagy alapvető értékrendszerét, konstruált, konszenzuális valóságát) *fenyegető veszélyként tudatosul a társadalom tagjaiban*. A média szenzációkeltő és leegyszerűsítő bemutatása nyomán a fenyegetést hordozó csoport könnyen azonosíthatóvá válik. A médianak ez a tevékenysége *autoritatív megoldásokat* sürgető közhangulatot alakít ki. A hatóságok erre az igényre *törvényi szigorításokkal* válaszolnak. A fokozott intézményi és közfigyelemhatásra növekszik a jelenség regisztrált eseteinek száma, így *legitimálva a rend helyreállítását*” (Cohen 2000, idézi Kitzinger 2000: 23–24, idézi Sarány 2020).

Hogyha a társadalom úgy érzékeli, hogy a morális értékrend veszélyben van, azonnal megerősíti, és jól láthatóvá teszi az értékrendjének határait. A fenyegetett társadalom szerint a kívülállók (vagyis Ők) összeférhetetlenek a saját (vagyis a Mi) értékrendünkkel. Ilyenkor az Ők sztereotipizálása, a Mi és az Ők elkülönítése történik meg, a társadalom elfogadott értékei, normái előtérbe kerülnek, s a megerősített értékrend-határokat Ők nem léphetik át.

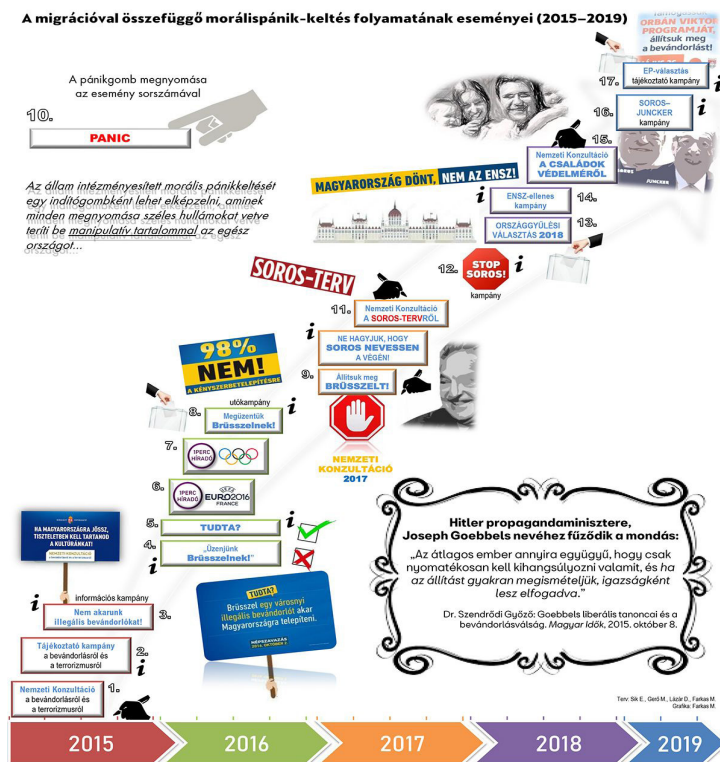
A morális pánik-gombot az állami propaganda találja ki, illetve fejleszti. Ebben az esetben is lényeges, hogy a téma alkalmas legyen az emberek félelmeinek fokozására (amire a migráció szociológiai sajátosságai miatt kiválóan alkalmas, Sik, 2016). Kell továbbá bűnbak (de még jobb, ha több, egymáshoz jól illeszthető bűnbakkal dolgozik a morális pánik-gomb kiagyalója), aki(k) megtestesíti(k) a

8. Idegenellenesség és a morálispánik-gomb

fenyegetést. Szükséges olyan nyelv és beszédmód (a téma keretezése), amely az emberek ősi ösztöneire rájátszva jól átérezhetővé teszi a félelmet. A morálispánik-gomb működéséhez szükséges az állami hegemonia a médiában, hogy minden csapból és állandóan folyjon a manipulatív tartalom, de a morálispánik-gomb ezen túlmenően is használ propagandaeszközöket, amelyek elől a médiát nem használó populáció sem menekülhet, mert a propaganda „házhoz jön”. Ilyenek a push poll-szerű nemzeti konzultációk, illetve a demokratikus intézmények (választás, népszavazás) alkalmazása. Mint a 8.9. ábra mutatja, 2015 és 2019 között a magyar állam tizenhét alkalommal nyomatta meg a morálispánik-gombot.⁴¹

8.9 ábra

A morálispánik-gomb tizenhét megnyomattatása

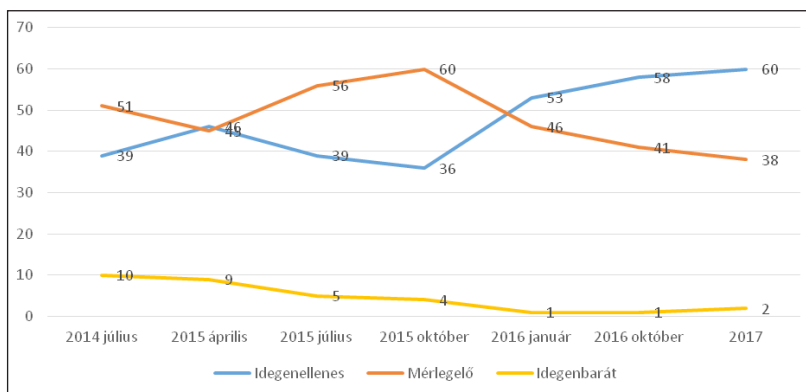
Forrás: Lázár – Sik, 2019, 2. ábra

⁴¹ A morálispánik-gomb előkészítése 2015. januárban, a párizsi terrortámadás után megkezdődött (Bernáth – Messing, 2015).

Azt, hogy a morálispánik-gomb már rövid távon is hat az emberek gondolkodására (illetve ennek ösztönös reakciókkal való felváltására), az idegenellenesség mértékének alakulásával lehet illusztrálni. Mint a 8.10. ábra mutatja az idegenellenesség mértéke akkor ugrott meg, amikor véget ért a menedéket keresők tömeges átáramlása Magyarországon, de tovább folytatódott az idegenellenességre alapozó migránsellenes propaganda (ami, mint azt a 8.5. ábrán láttuk, 2018-ig tovább növelte az idegenellenesség mértékét).

8.10. ábra

A nyíltan idegenellenesek, a mérlegelők és az idegenbarátok aránya 2014–2018 között (%)

Forrás: Lázár – Sik, 2019, 3. ábra alapján

Feltételezem, hogy a morálispánik-gomb hatásának tudható be az is, hogy összehasonlítva több európai ország idegenellenességének alakulását (mint azt a 8.1. ábra mutatta), a kutatók azt találták, hogy Magyarország volt az egyetlen, ahol az idegenellenesség 2014 és 2016 között ugrásszerűen megnőtt.

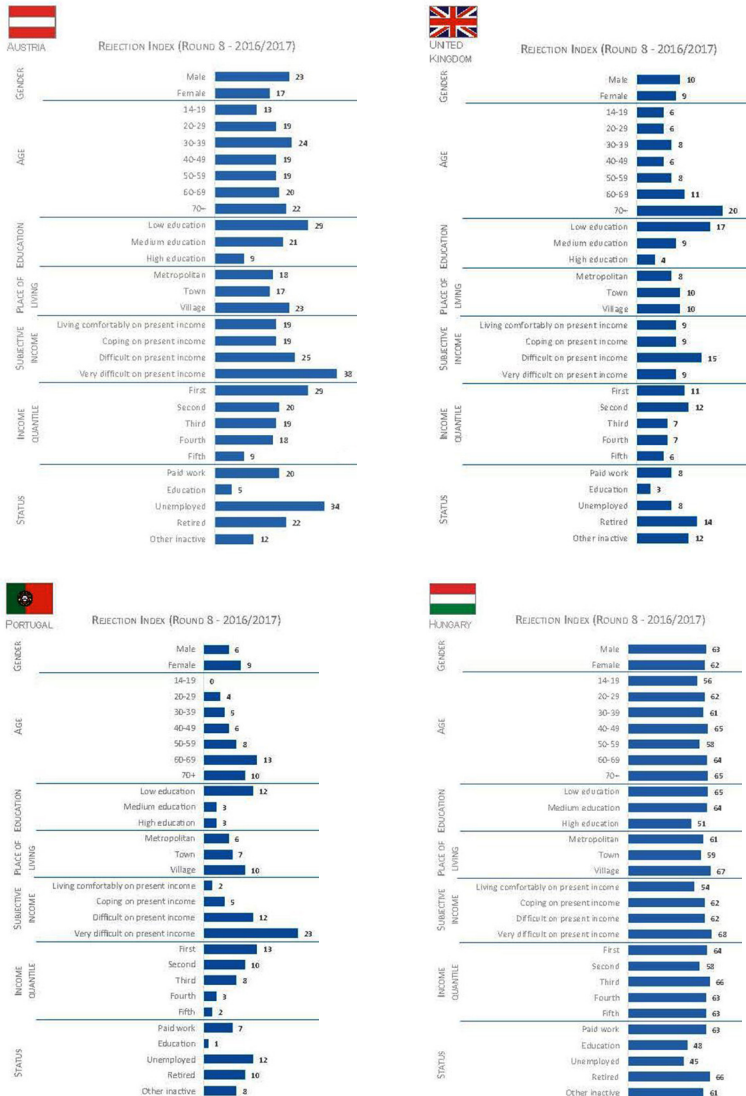
A morálispánik-gomb rövid távú hatásának tudom be azt is, hogy míg minden vizsgált országban a kutatók találtak olyan társadalmi csoportokat, amelyek az átlagnál sokkal jobban vagy kevésbé voltak idegenellenesek, addig 2016-ban Magyarországon ilyen eltérések nem léteztek (Messing – Ságvári, 2019). Vagyis ez egy olyan ország, ahol minden társadalmi csoportban azonos arányban vannak azok, akik szerint nem szabad menedéket keresőket beengedni.

8. Idegenellenesség és a morálispánik-gomb

8.11. ábra

A Visszautasítási (Rejection) Index nagysága egyes társadalmi csoportokban négy országban (ESS 2016/2017)

Rejection index by demographic groups in four countries in 2016/17

Forrás: Gerő – Sik, 2020

9. Újabb adalékok a magyar menekültügy kialakulásához

A migráció szociológiája 2. kötetében a magyar menekültügyi rendszer kialakulásáról szóló fejezetet a következő módon vezettem fel (Sik, 2012d, 212–256. oldal):

„Jelen összeállítás a magyar menekültügyi rendszer kezdeteiről és – általánosabban – a rendszerváltás körüli migrációs folyamatok szociológiai sajátosságairól szóló műveken alapul. Az összeállítással egyfelől az volt a célom, hogy a nem könnyen elérhető anyagokat elektronikusan is elérhetővé tegyem, másfelől hogy egybeszerkesztve jobban láthatóvá váljon az erre a korszakra jellemző képlékenység, rugalmasság, változékonyság, s ezek eltűnése. Az összeállítás első fejezetében az erdélyi menekültek első hullámának szociológiai sajátosságait mutatom be, illetve érveket sorakoztatok fel a befogadó társadalom korabeli előítéletesség-növekedésének elkerülhetetlensége mellett. A második fejezetben a menekülők két típusát – a határt legálisan és illegálisan átlépőket – vizsgálom, különösen abból a szempontból, hogy migrációjuk rövid távú sikerét mennyire határozta meg kapcsolati tőkájük, vagyis az őket körülvevő migrációs burok. A harmadik fejezetben a menekültügyi rendszer korabeli szerkezetét, szereplőit és egyes folyamatait jellemzem. Végül egy rövid összegzésben próbálom a menekültügy alakulásának néhány fontos jellemzőjét megvilágítani.”

Ebben a fejezetben az azóta készült (vagy fellelt) művekből válogattam olyan részleteket, amelyek az „ártatlanság kora” kialakulásának és működésének mélyebb megismerésére, következőképpen jobb megértésére, alkalmasak.

Az ártatlanság korának „előélete”

Az ártatlanság korának lényege, hogy a születőfélben lévő menekültügy hatalmi vákuumban (ami politikai elbizonytalanodást és joghézagot eredményezett) és

egy korábbi tabu (Magyarország és a romániai határon túli magyar kisebbség kapcsolata) alól felszabadulva született. Ekkor egy váratlan esemény (jönnek a menekültek) hatására és a saját létére rácsodálkozó civil társadalom felértékelődése miatt az embrionális állapotban leledző menekültügyi szervezet innovatív megoldásokkal állt elő.

Az ártatlanság kora előtörténetének első szála az erdélyi magyarsággal folyamatosan kapcsolatot tartó értelmiségiek köréhez kötődik, akik felemelték szavukat az erdélyi magyarság érdekében. A második szál a népi diplomácia, amely magánakciók és rejtett egyházi akciók formájában, névleges házasságkötésekkel, hamis meghívólevéllel, gyógyszer, élelmiszer és kulturális javak küldésével támogatta az Erdélyben élőket. Ez a népi diplomácia nemcsak jó előiskolája és szervezeti archetípusa, de az ekkor kialakuló laza hálózatokon keresztül a szociális intézményrendszer szervezeteinek közvetlen elődje is volt, így közvetve a látszólag a semmiből előbukkanó civil társadalom alapjává vált. S végül a hetvenes évek óta, de a nyolcvanas évek elején különösen sokan telepedtek át Erdélyből Magyarországra, s lettek e hálózatok és szervezetek aktív részeseivé maguk is. A romániai magyar kisebbség helyzetével foglalkozó korabeli elemzés szerint 1985-ben alig több mint ezren, 1986-ban kb. háromezren, 1987-ben már hatezernél is többen települtek át Romániából engedéllyel (Tóth, 2008).

Mindeközben a szocialista állam számára a kialakuló helyzet komoly kül- és belpolitikai nehézségeket okozott. Hivatalosan Romániából, tehát egy „baráti szocialista országból” menekültek Magyarországra egy etnikailag rokoni kisebbség tagjai, márpedig ez a szocialista tábor országai között példa nélküli és ideológiailag kezelhetetlen volt.⁴² A következő példa a határőrség 1985. évi embercúságát példázza, ami az ártatlanság korának elejéig ki is tartott:

„1985. augusztus elsején léptem be Romániából Magyarországra Trabantommal. Velem jött fiatalon özvegyen maradt édesanyám. Egyikünknek sem volt maradása Romániában, édesapám után mi is a Szekuritáte célkeresztjébe kerültünk.

Odahaza hallottam, hogy körülbelül egy héttel azelőtt két ismerős házaspárnak sikerült Magyarországot Ausztria felé elhagynia, azonban senki sem tudta, hogyan. [kiemelés: S. J.] Azzal az eltökélt szándékkal indultunk útnak, hogy ha egy mód van rá, nem megyünk vissza.

Két hétig Budapesten és vidéken lehetőségeket kerestem, érdeklődtem, külföldi ismerősökhöz folyamodtam, de sajnos semmi konkrét információhoz nem jutottam azzal

⁴² Adminisztratíván is csak titkosan lehetett az ilyen ügyeket kezelni. Például már 1985-ben született olyan titkos belügyminisztériumi körlevél, melyben a romániai állampolgárokkal (ami az utasításhoz tartozó szóbeli értelmezés szerint magyar etnikumú személyt jelentett) való kedvező eljárásrendet alapozta meg, vagyis ha ide legálisan lépett be, akkor vízum nélkül is tovább utazhatott „Nyugatra” (Sallai, 2019). Továbbá „A közös államhatáron befelé tiltott határátlépés miatt elfogott román állampolgárokról a román határőrizeti szerveket csak érdeklődésükre és lassítva kell értesíteni” (ibid., 76. oldal).

9. Újabb adalékok a magyar menekültügy kialakulásához

kapcsolatban, hogyan tudnánk »kiszökné«. Utlevelünkben a »kis ablak« Magyarország–Csehszlovákia–NDK–Lengyelország beutazására adott lehetőséget.

Minden előzetes információ hiányában, teljesen ösztönösen fordultam balra Mosonmagyaróvár után, 1985. augusztus 15-én este. A hegyeshalmi határ előtti határőr, körülbelül öt-hatszáz méterrel a FEP (Forgalom Ellenőrzési Pont, magyarul: a határ, S. E.) előtt, látva a román rendszámot, félreállított, mondván: mit keresünk mi ott? »Eltévedtünk, Pozsonyba igyekeztünk, itt kötöttünk ki.« »Erre kell visszafordulni, arra van Rajka.«

»De ha már itt vagyunk, nem nézhetjük meg Bécset, by night?« – »Ahaa, tehát Ausztriába szeretnének kilépni?« »Igen, ha már itt vagyunk, megnéznénk Bécset, majd utána visszamegyünk Pozsonyba, és folytatjuk utunkat az NDK felé.«

Az őrkunyhóban éppen csengett a telefon. »Hadrnagy elvtárs jelentem, semmi különös. Ja, igen, itt van két román, eltévedtek, Pozsonyba mentek volna, de most meg azt kérdik, nem mehetnek-e át Ausztriába... Igen, igen, család, illetve anya és fia... Igen, magyarul beszélnek... Igen, mondom nekik...«

Utána hozzám fordult, rendben, menjünk be a FEP-re. »Kit keressünk ott?« »Már várják magukat...«

A diplomata sávra irányítottak minket, azonnal odajött két ellenőr, egyik elvitte az iratainkat, a másik ott maradt végig mellettünk. »Na, merre, merre?« »Hát, nézze, Pozsonyba szeretnénk volna menni, de eltévedtünk, erre azt gondoltam, ha már itt vagyunk, szeretnénk megnézni Bécset, utána majd visszamegyünk Pozsonyba...« »FiataleMBER, nekem mondja meg, mi lesz az út végcélja?« »Pozsony, utána az NDK, utána Lengyelországon keresztül tervezzük a visszautat...« »FiataleMBER, nézzen a szemembe: az út végcélja?«

Megszólalni se mertem.

»Nem Németország lesz véletlenül? Nem az NSZK?« »Nézze, Uram, nagyon jól tudja, ha minket itt most kienged, persze hogy ott kötünk ki, Nyugat-Németországban.« »Na, ez már beszéd, pár perc, és mehetnek.«

Gondolom izgalmunkat, lelkiállapotunkat különösebben ecsetelni nem kell...

Közben a frissen felújított Trabantomat nézi, csodálja, hiszen sok kutyút beleépítettem. »Ez a gomb mi? Az a billentyű mire való?« Kiderült, neki is Trabantja van...

»Uram, valóban kimehetünk?« »Igen, nyugi, ma egy másik erdélyi magyar családot is kiengedtünk. Minden rendben lesz.« »Uram, írja le nekem a nevét, címét, visszaküldöm a Trabantot ajándékba.«

Válasza megdöbbenett: »Nem, fiatalEMBER, felejtse el az arcomat, felejtse el azt is, hogy itt járt, ennek amúgy sem lesz nyoma az útlevelemben. A Trabantra meg nagyobb szükségük lesz maguknak odakint, főleg az elején.« (Sallai, 2019, 77. oldal)

Nem véletlen, hogy a hivatalos sajtóban 1988 őszéig ezekről az emberekről mint „hosszabb ideig tartózkodó külföldi állampolgárokról”, avagy „áttelepülőkről” olvashatunk.⁴³

⁴³ „Az MSZMP Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztályának a közhangulat alakulásáról készített jelentései jól tükrözték a társadalom nagyfokú érdeklődését és információéhségét, egyúttal értetlenségét is azzal kapcsolatban, hogy a magyar hatóságok miért nem tesznek határozottabb

Ebben a helyzetben az állami szervek aggodalommal telve, de elfogadták a (fél)civil aktivitást, mert részben a szociális intézményrendszert felkészületlenül érte a menekültek megjelenése, ugyanakkor a Vöröskereszt, illetve az egyházak már rendelkeztek tapasztalattal a segélyezések megszervezése, a szociális feladatok ellátása területén (lásd később), és így komoly terhet vehettek le az állami szervek válláról. Másrészt az államnak jól jött, hogy az MSZMP által közelről ellenőrzött, ugyanakkor mégis nem-kormányzati szervezetek vállalták fel a menekültkérdés koordinálásának jelentős részét (Kaszás, 2016, 5. és a 7. számú dokumentumok). Ezáltal a menekültügyre figyelő nemzetközi szervezeteket, tényfeltáró delegációkat nem egy esetben a Vöröskereszt, illetve az egyházak fogadták, annak ellenére, hogy a magyar állam állt a látogatások előkészítése mögött, s el lehetett kerülni a Romániával fennálló viszony további romlását.

A közvélemény részéről szintén megfigyelhető volt egyfajta kettősség. Egyrészt jelen volt a segíteni akarás, másrészt egyetértés volt abban is, hogy sem a Romániában élő magyarság számára, sem Magyarországnak nem kedvező, ha a hazai intézkedések a szülőföld elhagyására sarkallnak, s hamar megjelent a saját életszínvonal féltésének, a jövő miatti aggodalom gondolata is (lásd 8.4. ábra).

A fejezet után található mellékletben olvasható eseménytörténet alapján látható, hogy az 1988-as évben a menekültek megjelenése sokféleképpen, s olykor nagymértékben hatott a politika folyamataira, s eközben maga is gyors átalakuláson ment keresztül. Ez magában foglalt alapvető gazdasági (aláhúzással jelzett) s politikai (dőlt betűvel jelzett) változásokat.

Az ártatlanság korának szereplői

Az ártatlanság korának szereplőiről két korabeli munka⁴⁴ és újabban egy könyv (Kaszás, 2015) is született, amelyek az ekkor aktivizálódó (fél)civil szervezeteket mutatták be. Ezért itt most csak arra törekszem, hogy ezek közül néhánynak, az ártatlanság korában talán a legfontosabbaknak (néhányuk esetében az azóta is alig ismert) a viselkedését jellemezzem.

lépéseket, és miért nem beszélnek nyíltan az erdélyi magyarság helyzetéről, a magyar–román kapcsolatokról és a Magyarországra menekülőkről..., és miért esik több szó a magyar hírekben Kamabodsárról, mint a szomszédos Romániáról." (Kaszás, 2016)

⁴⁴ A *Magyarország Politikai Évkönyve* (1988) című mű 4. része röviden bemutat húsz ekkor (újja)született politikai szervezetet. Ezek szinte mindegyike vagy főtevékenység-szerűen vagy politikai aktivitásuk részeként foglalkozott a menekültügyi folyamatokkal. Bossányi (1989) részletesen jellemzi a korszak civil társadalmi aktivitását, s ezen belül bemutatja, hogy a korabeli nem-kormányzati szervezetek tevékenységében milyen helyet foglalt el az „ártatlanság kora” működtetésében.

A Magyar Vöröskereszt igyekezett távol tartani magát az erdélyieket a szülőföld elhagyására kényszerítő politikai kérdésekben való állásfoglalástól, és arra törekedett, hogy ne tegyen különbséget a magyar és a román menedékkérők között (Kaszás, 2016). Ez azért volt fontos, mert a hazai és külföldi magyar segélyezők a támogatást elsősorban az erdélyi magyaroknak szánták. A Nemzetközi Vöröskereszt semlegességi elvének megfelelően a Magyar Vöröskereszt nem vett részt a menekültáradatot kiváltó román intézkedésekkel, így az erdélyi falumrombolási tervvel szembeni megmozdulásokban, tüntetésekben. Ami a függetlenség elvének az érvényesülését illeti, a Magyar Vöröskereszt a vizsgált időszakban mint „demokratikus tömegszervezet” a párt felügyelete alatt tevékenykedett.

A Tárcaközi Bizottság⁴⁵ azt várta a Magyar Vöröskeresztől, hogy szervezze meg az „ideiglenesen letelepülni szándékozó külföldiek” társadalmi támogatását. E szerepre a Magyar Vöröskereszt azért volt igen alkalmas, mert elsőként került munkakapcsolatba Magyarországon az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságával (UNHCR), és szerzett gyakorlati tapasztalatot a menekültek helyzetének rendezésében már 1986–87-ben, amikor a Vöröskereszt rendezte a magyar hatóságokkal a védelmet kereső külföldiek ideiglenes, legális tartózkodását Magyarországon.

A Vöröskereszt átláthatóvá tette a segélyek nyilvántartását, kiadott egy, a menekültekkel kapcsolatos tudnivalókat rögzítő tájékoztató füzetet, továbbá elérte, hogy a kormány közérdekű kötelezettségvállalásnak minősítette a segélyszámlára utalt támogatásokat, melyek így az adóalapból levonhatók voltak. A Magyar Vöröskereszt javasolta az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságával (UNHCR) való kapcsolatfelvételt, az 1951. évi Genfi Menekültügyi Konvencióhoz való csatlakozást, és a menekültekhez kapcsolódó feladatok ellátására önálló központi szervezet felállítását.

1988-ban az egyházpolitikáért az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) felelt, melynek működését a párt (és a titkosszolgálat) központi vezetése irányította. Az 1970-es évek közepétől azonban az állam lazított a gyeplőn, részben mert kellett a nyugati kormányok jóindulata az 1973-as olajválság után keletkezett adósság kezeléséhez, részben mert az állam egyre több olyan társadalmi problémával szembesült, amiről azt gondolta, hogy az egyház ezek megoldását magára vállalhatja. Továbbá az egyház képes volt mozgósítani a magyar emigráció olyan csoportjait, amelyek korábban elzárkóztak a Magyarországgal való együttműködéstől. Ami az ártatlanság korának egyházakon belüli „mikrotörténelmét” illeti, a következő esettanulmány jól illusztrálja a pártállam és a civil társadalom, az egyházon belüli szövvényes rend, az egyes egyének tevékenysége közötti dinamikus összefüggéseket:

⁴⁵ A kormány által létrehozott koordináló szervezet. Létrejött 1988. február végén (lásd melléklet).

„Elsőként a református egyháznak egy kis közössége reagált az egyre növekvő számban érkező, Romániából áttelepülni kívánók problémáira. Nem véletlen, hogy a Moszkva tér mellett, a Csaba utca 3. szám alatti pincehelyiségben működő Budahegyvidéki Református Egyházközség prédikáló állomása vált az első befogadóhelyé. Egyrészt azért nem, mert a Moszkva téren működött a feketén munkához jutni kívánó munkanélküliek sajátos »piaca«, ahol egyre nagyobb számban jelentek meg Romániából érkező, munkalehetőségre váró férfiak. Másrészt pedig azért, mert a Csaba utcai prédikátor az a Németh Géza volt, akinek felesége maga is erdélyi származású volt, és aki egyházi szolgálata során mindvégig kiemelt figyelmet fordított a határon túli magyar közösségekre. A lelkész már 1987 őszén az erdélyieket invitáló feliratot akasztott a pincehelyiség aijtajára, melynek hatására egyre többen csatlakoztak a közösséghez, és végül a prédikáló állomás szűknek bizonyult számukra. Németh Géza az erdélyiek orvosolandó problémáit és az általa javasolt tennivalókat levélben osztotta meg az MSZMP KB Külügyi Osztályán Szűrös Mátyással és Tabajdi Csabával, valamint jelezte Tóth Károly református püspöknek is. A püspöknél arra a szempontra is felhívta a figyelmet, hogy a Romániából érkezők közel fele református vallású, ezért indokolt, hogy a magyar református egyházban nyitott kapukra találhassanak, valamely megfelelő helyszínen.

A református egyházi vezetés komolyan vette a problémát, és 1988. február 1-jén Tóth Károly püspök felkérte Pánczél Tivadar lelkészt, hogy presbitériumával vállalják el az erdélyi menekültek fogadását, miután az egyházi Zsinat elnöke megállapította, hogy *»a menekülők növekvő számát tényként kell kezelni, és gondoskodni kell róluk.«*

Pánczél Tivadar már 1956-tól a Rákosszentmihály-Sashalom gyülekezetben szolgált, először beosztott lelkészként, majd 1979-től 2002-ig vezető lelképásztorként. A Zsinat elnöksége Rákosszentmihály-Sashalom technikai és személyi adottságaira hivatkozva indokolta a központi segélyhely választását, mely a Németh Géza vezette közösséggel és más, elsősorban határmenti településeken tevékenykedő gyülekezetekkel együttműködve kezdhette meg munkáját 1988. február 12-én.

Valójában azonban nem logisztikai okai voltak elsősorban annak, hogy a református egyház nem a menekültügyre elsőként felfigyelő Németh Gézát bízta meg ezzel a felelősségteljes küldetéssel, mivel *»Németh Géza aktivitása és szókimondása már hosszabb ideje szálka egyházi és világi hatalmasságok szemében.«* A már a hatvanas évek második felétől kezdve felvidéki és erdélyi kapcsolatokat építő lelkész ellen már a hetvenes évek elején *»kollaboráns egyházi vezetők és beosztottak által véghezvitt koncepció per«* indul, mely hivatalvesztéssel zárul. Az Állami Egyházügyi Hivatal 1988. évi munkatervébe foglalta a lelkész és közössége ellehetetlenítését: *»Figyelemmel kísérik Németh Géza és a Megbékélés Közössége néven működő illegális csoport tevékenységét, az illetékes állami és egyházi szervezetekkel összehangolva intézkedéseket teszünk az egyházon belüli bázisuk csökkentésére, elszigetelésükre.«* Németh Géza elszigetelését az egyházi menekültügyi missziót egyébként támogató Tóth Károly református püspök is erőteljesen sürgette. Sarkadi Nagy Barna ÁEH-elnökhelyetessel 1988 februárjában folytatott megbeszélésén *»[a püspök] kifogásolta, hogy az MSZMP KB Külügyi Osztálya továbbra is aktivizálja Németh Gézát a román menekültek ügyében. Felháborodott azon, hogy a Külügyi Osztály külföldi TV-társaságokat küld Németh*

9. Újabb adalékok a magyar menekültügy kialakulásához

Gézához, aki református lelkészként nyilatkozik tevékenységéről. « Sarkadi ígéretet tett, hogy az ügyet szóvá teszi a Külügyi Osztálynál.

Pánczél Tivadar ugyanakkor a menekültszolgálat megszervezésében szorosan együttműködött lelkésztársával, Németh Gézával, akivel már korábban is dolgoztak együtt: 1975-től kezdve 25 nyáron át közösen szervezték a Pánczél házaspár balatonszemesi nyaralójában a református ifjúsági konferenciák sorozatát.

Az előzetes tervek szerint a gyülekezet a péntek délutánokat jelölte ki az erdélyi menekültekhez kapcsolódó feladatok ellátására, azonban az őket megkeresők egyre növekvő létszáma miatt a szolgálat a hét minden napján folyamatossá vált. A legtöbben szóbeszéd útján, sajtóhírekből vagy pedig a Csaba utcai állomáson értesültek arról, hogy hova fordulhatnak.

Rákosszentmihályra folyamatosan érkeztek a segélyek, magánszemélyektől, magyar és külföldi gyülekezetektől, valamint vállalatoktól, személygépkocsikkal és teherautókkal egyaránt. A Tárcaközi Bizottság döntése értelmében a szállítmányokat a határon nem ellenőrizték, hanem csak Rákosszentmihályon, így könnyítve meg a küldemények minél előbbi célba érését. A természetbeni segélyszállítmányok (ruházat, élelmiszer, gyógyszerek) vámentességet élveztek. Kikötötték ugyanakkor a Tárcaközi Bizottság ülésén, hogy *»politikai veszélyessége miatt ne kapjon hivatalos támogatást a segélyküldeményeknek konspirációs csatornán Erdélybe történő csempészése«*. *A pénzben érkező külföldi segélyeket pedig nem a rákosszentmihályi gyülekezet vette át, hanem a Zsinati Iroda pénztára.*” (Kaszás, 2015, 19–125. oldal)

Ha a két eddig bemutatott szereplője az ártatlanság korának olyan (fél)civil szervezetek voltak, amelyek belső működéséről korábban keveset tudtam, addig a következő szereplő tevékenysége teljesen ismeretlen volt a számomra. Márpedig – mint azt a következő elemzés mutatja – az állambiztonság szerepe fontos az ártatlanság korának jobb megismeréséhez (Gyarmati, 2010; Schlachta, 2019).

„Korábban a szocialista államok mindegyikében az volt a jellemző, hogy nemcsak a vasfüggönyön túlra, hanem a rendszerközösségen belül – egymás között – is szigorúan ellenőrzött volt a ki- és beutazás. Ezen belül is saját alattvalóik kiutazásának ellenőrzés alatt tartására, illetve illegális távozásának megakadályozására épült fel a politikai és igazgatási mechanizmus. A befelé irányuló menekülés – s még inkább a tömeges menekülés – lényegében ismeretlen volt a kommunista pártegyeduralom fennállása óta. Egyszerűen nem volt rendszerkompatibilis tudás arra vonatkozóan, hogy mi a teendő nagyarányú, befelé irányuló migráció esetén ... ekkorra a határbiztosító eszközök már nem csupán műszakilag korrodálódtak használhatatlanná, hanem meglazultak a politikailag is amortizálódó rendszer működési rendjének eresztékei, és vele együtt demoralizálódott az ennek működtetésére dresszírozott apparátus is. A titkosszolgálatok pedig – részben már az előző pontban jelzettek miatt is – egyre inkább légüres térbe kerültek. A rögzült drill szerint fürkésztek, regisztráltak, gyűjtötték és irták a jelentéseket, csak

éppen képtelenek voltak kezelni mindazt, ami körülöttük történt. Sőt mi több, alkalmassint azért berzenkedtek, mert kenyéradó gazdájuk – a politikai vezetés – nem adott nekik szabad kezet, hogy »odacsapjanak«, móresre tanítsák a renitenseket. Kettőzötten volt számukra demoralizáló, hogy egyfelől munkájuk alanyai és tárgyai – a megfigyeltek – egyre kevésbé méltóztattak félni tőlük, miközben munkaadók, a hatalom ismert reprezentánsai azokkal »paktáltak«, akiket nekik megbízhatatlanokként, *horribile dictu* »ellenségként« kellett szemmel tartaniuk. Másfelől úgy tűnik, hogy – legalábbis Magyarországon – a titkosszolgálatokat jószerivel kihagyták a leglényegesebb történések sub rosa bonyolított előkészítéséből.

Mindeközben Magyarország helyzetét leginkább egy régi mondás jellemezte: »Uram, csak a barátaimtól szabadíts meg! – az ellenségeimmel magam is elboldogulok.« Az észrevehetően dezintegrálódó szocialista rendszerközösségen belül Magyarország »szövetséges« sorstársai részéről tapasztalható egyre inkább fenntartásokat, gyanakvó elutasítást; egyfelől a piaccgazdaság irányába tett lépései, másfelől a politikai intézményrendszerének demokratikus irányba mutató átalakítása miatt.

Már ezek is feszültté tették a viszonyát a vele egy töről fogant román és csehszlovák szomszédaival, valamint a keletnémet rezsimmel. Ezt a lappangó, de érzékelhető ellenségeskedést gerjesztette nyílt szembenállássá a közben műszakilag szinte használhatatlanná lett határbiztosító eszközök eltüntetése, illetve a magyar kormány *már a genfi menekültügyi konvenció ratifikálása előtt is gyakorolt »befogadó«* – más államok polgárait toleráló, idegenrendészetileg önállóan gondozó – *menekültpolitikája*. A döntésre hivatottak a – több évtizedes nagyhatalmi alávétettségéből következő – függelmi beidegzettségek Szküllája és a szuverenitás újrapróbálgatásából eredő kihívások Kharübdise között kényszerültek lavírozni. Tegyük hozzá, akkoriban az »évtizedes rutintól« való eltéréshez némi személyes politikusi kurázsira is szükség volt, mert korántsem volt mindig kalkulálható, hogy egyik-másik lépés, döntés nem orosz ruletté válva folytatódik-e.” (Gyarmati, 2010, 57–59. oldal)

A nyolcvanas évek elején, amíg a törvényi keretek csak az államigazgatás ellenőrzése alatt tették lehetővé egyesületek vagy pártok alakítását, addig az ellenzéki szervezetek ún. klubokba, szövetségekbe vagy körökbe tömörültek, nagyrészt megkerülve ezt a kontrollt (Kaszás, 2016). E szerveződéseket az állampárt eleinte az „ellenzéki”, majd a „másként gondolkodó”, később az „alternatív” szervezetek, illetve mozgalmak címkéjével illette, ezzel elkerülve, hogy ellenzéknek kelljen minősítenie ezeket az új formációkat, hiszen csak 1989 januárjában született meg az egyesülési törvény, amely segítette legalizálni e szerveződéseket. Ugyanakkor a melléklet eseménytörténete jól mutatja, hogy ezek a szervezetek – sokszor éppen a menekültügy kapcsán – már 1988-ban politikai szervezetekké váltak.

A romániai menekülteket sokféle módon segítették ezek a szervezetek: segítéssel, ami azonban nem merült ki az adományok gyűjtésében és elosztásában, hanem a munka- és szállásközvetítéstől kezdve a jogi kérdésekben való

9. Újabb adalékok a magyar menekültügy kialakulásához

tájékoztatáson keresztül az orvosi ellátásig, vagy a menekültek társas és kulturális igényeinek kielégítéséig, illetve politikai lobbizással.

A következő esettanulmány egy – talán az első ilyen – politikai esemény bemutatásával illusztrálja az ártatlanság korának bizonytalan, de egyszerűen „minden lehetséges” jellegét.

„1988–1989-ben az alternatív szervezetek által kezdeményezett megmozdulások egyik fő célja Románia kisebbségi és emberi jogi politikája elleni tiltakozás volt. Ahogy láttuk, 1988 elejétől változás következett be az MSZMP-nek a határon túli magyarságot érintő nemzetpolitikájában, a tüntetéshez való jog azonban még mindig nem érvényesülhetett a maga teljességében. A szervezők a korábbiakhoz képest nagyobb jóindulatot tapasztalhattak az állami szervek részéről – például az 1988. június 27-i tüntetés előkészítése során –, hiszen ellenkező esetben az új nemzetpolitikai retorika teljes mértékben hitelét veszítette volna. Meg vélhetően azért is, mert a pártnak jól jött, hogy a magyar közvélemény és az ellenzék végre nem a belpolitikai problémákra, hanem egy »külső ellenségre« fókuszál.

Május 15-én, az MDF által szervezett újabb összejövetelen már szó volt tüntetésszervezésről is, majd Bereczky Vilmos javasolta az Erdélyt Védő Magyarországi Független Bizottság rendezvényén a június 27-i dátumot és a Hősök terét mint konkrét helyszínt. A tüntetésre szólító felhívás június 6-án született meg, és aznap be is jelentették a szervezők a demonstrációt a rendőrségen.

A szervezők fő célja volt, hogy a tüntetés békésen, provokációtól mentesen folyjon le, ellenkező esetben Románia »irredenta, sovíniszta« megmozdulás engedélyezésének vádjával illetné Magyarországot. Csakhogy e cél megvalósíthatósága bizonytalanak tűnt: a tüntetés előtti napokban az a hír jutott el a szervezőkhöz, hogy az eseményre határon túlról érkeznek nacionalista, irredenta hangot megütő provokátorok. A demonstráció jelentősége az állam újszerű hozzáállásában is keresendő. Bár a megmozdulás és annak előkészítése állambiztonsági és rendőri kontroll alatt folyt, és a szervezőkkel a rendőrségen, a résztvevőkkel pedig a sajtón keresztül tudatták az állami elvárásokat, önmagában nagy dolog volt, hogy a rendőrség – a kezdeti fenyegető hangú üzenetek után – engedélyezte a Románia politikája ellen irányuló demonstrációt. Így kerülhetett sor a legnagyobb magyarországi népi megmozdulásra 1956 óta.

Az engedélyezés hátterében az is állhatott, hogy a magyar vezetésnek érdekében állt a június 16-i tüntetés leverése körüli indulatok csillapodása. Az Erdély-tüntetés »ragyogó feszültségelevatornek« tűnt, és végre nem a hazai problémákra fókuszált. Igaz, az MSZMP azt is el kívánta kerülni, hogy a megmozdulás támogatójának tűnjön, így módon kivédve a Románia és más szocialista országok esetleges vádaskodását. A tüntetés előtt a sajtóban megjelentetett rendőrségi figyelmeztetés jelentősége többféleképpen is értelmezhető. Egyrészt Budapest ezzel részben »levédte« magát Romániával szemben, másrészt viszont a napilapokban és a HÉT műsorában is közzé tett BRFK-figyelmeztetések »reklámfelületet« is nyújtottak a szervezőknek, a közlés egyféle toborzásként is felfogható volt. A rendőrség mindenestre felkészült a szükséges beve-

tésre: a BRFK az egyeztetések során arról tájékoztatta a szervezőket, hogy »tizenkét-ezer rendőr lesz készenlétben, és provokáció vagy rendbontás esetén intézkedni fognak«.

Az előkészítés során a szervezetek között vita alakult ki azzal kapcsolatban, hogy román résztvevői is legyenek-e a megmozdulásnak. Ara-Kovács Attila és Csoóri Sándor erőteljesen kiállt a románok részvétele és saját szimbólumaik használata mellett. Csoóri javaslatára Ara-Kováccsal Horváth István belügyminisztert is felkeresték, aki biztosította a szervezőket, hogy a belügyi szervek nem fogják kiadni Bukarestnek a tüntetésen részt vevő román menekülteket, a rendőri – és vélhetően állambiztonsági – szervek csak az »esetleges kémeket és *agent provocateur*öket« kívánják kiszűrni. A tüntetésen végül Csoóri Sándorral az élen és Ara-Kovács Attilával a menet végén mintegy 150 román menekült vonult fel a Hősök terére. A román zászlóikra végül kis magyar zászlót tűző románok csoportját a tüntető tömeg lelkesen fogadta. Ahogyan Ara-Kovács fogalmazott: lázba hozta őket »néhány román látványa és az a tény, hogy ezek szabad emberként vállalhatják saját magukat ott, ahol a magyarok sem lehettek egyértelműen szabadok addig«. A tüntetők tehát a Hősök terén gyülekeztek, ahol a Himnusz elénekélése után Bubik István színművész felolvasta a Csurka István által írt beszédet, valamint Románia budapesti nagykövetségének szánt memorandum szövegét...

Az MSZMP Politikai Bizottsága a nagy Erdély-tüntetés másnapján, 1988. június 28-án összeült megvitatni a további teendőket. Fejti György beszámolóját követően a Politikai Bizottság arról hozott döntést, hogy az Országgyűlés külügyi bizottsága állásfoglalás-tervezetet terjeszt a magyar–román viszonyt érintő kérdésekről az Országgyűlés elé, melyet Szűrés Máttyás Nyers Rezsővel és Pozsgay Imrével konzultálva készíti elő. További lépést azonban nem tartottak szükségesnek: »A Politikai Bizottság úgy ítéli meg, hogy a tiltakozásnak ezt a folyamatát ezzel a lépéssel le kell zárni.« ...

1988. július 1-jén, pár nappal a nagy Erdély-tüntetést követően a magyar Országgyűlés valóban állást foglalt a romániai településrendezési program ügyében. A kérdést Szűrés Máttyás, az Országgyűlés külügyi bizottságának elnöke vezette elő, úgy vélvé, hogy a magyar–román viszonyban történt „szokatlan események” következtében »az Országgyűlésre nagy felelősség hárul, bölcsen és körültekintően kell állást foglalnia.« Kiemelte, hogy a román politika következtében egyre többen kényszerülnek elhagyni szülőföldjüket. A »területrendezési« programot elutasító állásfoglalás felhívja a Román Nagy Nemzetgyűlést, hogy »az emberi jogok tiszteletben tartása szellemében tegyen meg minden erőfeszítést e súlyos problémák megfelelő rendezésére«. Az indítványt az Országgyűlés egy tartózkodással elfogadta.” (Kaszás, 2016 , 259–261. oldal)

A magyar menekültügy kialakulását jól lehet magyarázni az útfüggőség elméletének segítségével. A folyamat elindulásának véletlen mozzanata az első szocialista országban tartott (1987. augusztus 9.) Forma-1-es futam volt, amire fiatal férfiak sokasága özönlött autóval Magyarországra Romániából, s közülük sokan

döntöttek úgy, hogy maradnak vagy tovább mennek Nyugatra (ahol ekkor még jó esélyük volt politikai menedéket kapni).

Mint az korábban bemutattam, s a mellékletben is dokumentáljuk, ez a kihívás egybeesett a politika elbizonytalanodásával, frakcióharcokkal az MSZMP-ben és annak vezető szerveiben, a Politikai Bizottságban és a Központi Bizottságban. A menekültügy kialakulásának folyamataihoz szorosan kötődve megindult a majdani politikai szereplők önszerveződése („proto-pártosodás”), fellazulás jelei mutatkoztak a médiában, és megjelentek a civil szervezetek. Jól demonstrálja mindezt a Páneurópai Piknik története is.

Az osztrák–magyar határnyitás története – a Páneurópai piknik

A Páneurópai piknik az NDK bukásának üdvtörténetében (Hirschman, 2012) megkülönböztetett szerepet játszó esemény, de a magyar rendszerváltásnak is fontos eleme. Tekinthesünk rá úgy, mint a rendszerváltás egy véletlen eseményére, amely azonban olyan hatású volt (különösen a németországi eseményekre, ám látni fogjuk egyes utalásokból, hogy kapcsolódott a hazai politikai játszmához és a román–magyar kapcsolatokhoz is), hogy a rendszerváltás menetét is befolyásolta. E helyütt csak azokat az információkat gyűjtöttem egybe, amelyek a történet szociológiai szempontból érdekes, de kevésbé ismert elemei.

A Páneurópai piknik előtörténete

Az 1949-ben, az osztrák határ mentén felhúzott, aknamezővel körbevett szögedrótrendszert a hatvanas évek végén cserélték le egy jelzőrendszer jellegű kerítésre. 1988 őszén már felvetődött, hogy ideje lenne a határzár leszerelésének:⁴⁶

„Pozsgay Imre államminiszter 1988 októberében azt nyilatkozta, hogy »az elektromos jelzőberendezés erkölcsileg, technikailag és politikailag előregedett...« A Politikai Bizottság 1989. február végén döntött a Vasfüggöny leszereléséről. A bontási próbát szigorúan titkos gyakorlat keretében tartották áprilisban. A leszerelés hivatalos megkezdését májusban hirdették

⁴⁶ Ebben nagy szerepe volt annak, hogy 1987-re a nyugati határkerítés előregedett, de a csak nyugatról beszerezhető dróthoz nem volt meg a valutafedezet és a szükséges (belügyi) költségvetési fedezet. Ezért a Belügyminisztérium javaslatára az MSZMP Politikai Bizottsága 1989. február 28-án határozott a jelzőrendszer, vagyis a vasfüggöny felszámolásáról. (*Múlt-Kor*, https://mult-kor.hu/20090629_husz_eve_bontottak_le_a_vasfuggonyt)

ki egy nemzetközi sajtótájékoztatón Hegyeshalomban, kétszáz újságíró előtt. Ezen a napon örökre kikapcsolták az elektromos jelzőberendezést. Demonstratív okokból Alois Mock és Horn Gyula külügyminiszterek 1989. június 27-én ünnepélyesen átvágták a Vasfüggönyt, melynek bontása addigra már gyors ütemben haladt. A munka befejezésének határideje 1991. január 1-je volt. Sokan nem tudják, hogy a román hatóságok ezzel egy időben megkezdték egy szögesdrót kerítés építését a román–magyar határon, és a határsávban a román határőrök egyre több menekültöt lőttek le.” (Beszélgetés... 2009)

A határzár létében leginkább érdekelt NDK-s állambiztonsági ügynökséget (Stasi) már jóval a az osztrák–magyar határszakasz „vasfüggönyének” lebontásának híre előtt is erősen foglalkoztatta az a közismert tény, hogy az NSZK és az NDK között a Balaton-part, mint a legközelebbi és legolcsóbb találkahely működött. Már 1984-ben megkezdődött a „tartósan a „szocialista külföldön” élő keletnémet állampolgárokból szervezett állandó hálózat létrehozása (Schlachta, 2019).⁴⁷ Egy 1985. májusi javaslatban a hálózat kiépítése mellett egy állandóan Budapesten tartózkodó, ún. tartótiszt, bevetését is javasolták, amitől azt várták, hogy a besúgók tevékenységének minősége javulni fog. Egy budapesti étterembe telepített is egy „Alfons” álnevű tartó, aki körébe három fő tartozott: az étterem vezetője, egy pincérnő és a szakács („René”), akinek az 1985. évi tevékenységéről a következőket tudhatjuk meg:

„Megbízásában alapvetően a »szocialista külföldön« tartózkodó NDK állampolgárok megfigyelése, különös tekintettel pedig az »államellenes emberkereskedelem«, valamint az illegális határátlépés előkészületeinek kiszűrése, az arra utaló feltűnő jelek jelentése volt a feladata. Gyanús lehetett az a keletnémet, aki »nem-szocialista külföldön« élő személlyel találkozott, és egyértelművé vált, hogy találkozájuk csak egyszeri, ám konkrét céllal jött létre, ha ehhez hasonlóan csak egy rövid ideig tartózkodnak Budapesten, és egy bizonyos cím elérhetősége, főként pedig nyugati országok követségeinek utcái iránt érdeklődnek. Gyanús volt rögtön az is, aki az osztrák vagy a jugoszláv határhoz vezető legrövidebb útról érdeklődött, jelentenie kellett azokat az eseteket is, ha valakinél a határ menti országrész részletes térképét látta, vagy olyan személyes dokumentumokat, amik nem tartoznak egy átlagos nyaralás iratai közé, mint pl. születési anyakönyvi kivonat, sorkatonaságot, végzettséget igazoló dokumentumok. Kiemelt feladata volt mindezen általános irányelveken túl a római-parti kemping és a Margitszigeten lévő diszkók és kempingek szemmel tartása. Közel hároméves budapesti tartózkodása idején azonban »René« főként a hozzá hasonlóan szintén kiküldetésben lévő keletnémetek gyanús viselkedéséről adott jelentéseket: ki az, aki szoros kapcsola-

⁴⁷ A kapcsolat egészen 1989 novemberéig, tehát a berlini fal lebontásáig olajozottan működött. (dr. Tóth, 2009)

9. Újabb adalékok a magyar menekültügy kialakulásához

tokat ápolat nyugati állampolgárokkal, ki birtokolt nagyobb tételben valutát vagy akár keletnémet márkát. Szintén gyanúsak voltak azok a nyugatnémetek vagy nyugatiak, akiknek a keletnémet étterem volt a törzshelyük... feladatai között rendszeresen szerepelt az ország illegális elhagyását tervező keletnémetek felderítése, bizonyos konkrét szórakozóhelyek, mint pl. az Anna, az Amigo és a Piccolo nevű belvárosi presszók látogatása, ... a jelentések azonban mindössze egy-egy nyugati vendégekkel átmulatott estéről számoltak be, valamint egyértelműen utaltak arra, hogy a kiküldetésben dolgozó keletnémetek szintén éltek az 1980-as évek végén már virágzó cserekereskedelem lehetőségeivel, sőt, nyugatnémet barátaikon keresztül videomagnót és kazettákat is hoztak maguknak az NSZK-ból..." (Schlachta, 2019, 58–59. oldal)

Az előtörténet egy közvetlenebb eseménye – a többi kelet-európai országhoz hasonlóan – abban állt, hogy 1988 nyarán kelet-németek nagyobb számban kezdték felkeresni a nyugat-német nagykövetséget, hogy segítséget kapjanak a nyugati német államba történő áttelepüléshez:

„A segítségkérők egy része a követség oltalmába helyezte magát, míg sokan közülük az épület előtt várták, hogy a sorsukra vonatkozó kedvező döntés szülessen. Hasonló esetek nem csak Budapesten fordultak elő. A prágai, varsói NSZK-nagykövetségen, valamint a Szövetségi Köztársaság kelet-berlini állandó képviselőjén, sőt az ottani dán és amerikai nagykövetségen is tartózkodtak keletnémetek. (...) A követségi menekültek egy részének lejárt a magyarországi tartózkodási engedélye, ám nem kívánt hazatérni. Másik részüket a magyar határőrizeti szervek tiltott határátlépési kísérlet miatt már kiutasították az országból. Ők joggal tartottak attól, hogy az útlevelükben található hivatalos bejegyzés miatt odahaza büntetőeljárás alá vonják őket. A kérelmezők számának emelkedése mögött mindazonáltal leginkább azok a híresztelések húzódtak meg, melyek szerint a keletnémet vezetés rövidesen korlátozni fogja a Magyar Népköztársaságba való beutazás lehetőségét. E sajátos »kapuzárás előtti pánik« mellett az is megsokszorozta a menekülők számát, hogy a szocialista országokból ide érkező turisták szemében a magyar állam meglehetősen liberálisnak tűnt. (...) Az áttelepülni szándékozók között élénk visszhangra talált, hogy Magyarországon nem akadályozzák a nyugatnémet követségre való bejutást, a határok Ausztria és Jugoszlávia felé pedig viszonylag könnyen átjárhatók...

A követséghez segítségért fordulóknak száma a csendesebb téli hónapok után 1989 tavaszától ismét növekedett. Ebben – az imént említettekén kívül – kétségkívül nagy szerepet játszott, hogy május 2-án hivatalosan is megkezdődött a »vasfüggöny« lebontása az osztrák–magyar határon.

Ezt követően szélteben-hosszában terjedtek olyan téves információk, melyek szerint Ausztria egy könnyed sétával elérhető. A műszaki zár elbontásának kezdete után a Német Demokratikus Köztársaságból távozni szándékozók körében még inkább nőtt az aggodalom amiatt, hogy a keletnémet vezetés drasztikusan korlátozni fogja Magyarországra történő beutazásokat, és így elvágja őket a menekülés lehetőségétől. (...) 1989 májusában már drámaian megnövekedett a budapesti NSZK-követségen tartóz-

kodó, illetve a követség közbenjárását kérő keletnémetek száma. A helyzetet még el-
lentmondásosabbá tette, hogy ... Magyarország – a Varsói Szerződés államai között
elsőként – 1989. március 14-én írta alá a menekültek helyzetére vonatkozó genfi egyez-
ményt, amit rövidesen ki is hirdetett. Ezt a lépést végső soron a Romániából egyre na-
gyobb számban Magyarországra érkező magyar nemzetiségű menekültek motiválták,
amit jól tudtak Berlinben is. (Romániából egyébként nem csupán magyar, hanem szép
számú német nemzetiségű menekült is érkezett az országba. Az ő továbbutazásuk
ügyében – ellentétben a keletnémetekével – a magyar kormány meglehetősen konst-
ruktív partnernek bizonyult.) Az egyezmény aláírásakor mindazonáltal már látható volt,
hogy rövidesen a német menekültkérdés is gondot fog okozni a magyar szervek számá-
ra. Világossá vált az is, hogy a lépés Magyarország és a Német Demokratikus Köztár-
saság közötti viszonyt, illetve a konzuli kapcsolatokat is befolyásolja...” (dr. Tóth, 2009,
18–21. oldal)

Ezek a folyamatok értelemszerűen már nem állambiztonsági ügyek voltak, ha-
nem a nemzetközi kapcsolatokat sok dimenzióban érintő külpolitikai folyamatok.
Ennek megfelelően az NDK és Magyarország mellett az NSZK, az ENSZ és a
Szovjetunió is bekapcsolódott az ügyek intézésébe, ha ez olykor alig láthatóan
(illetve tudatosan rejtve) is történt:

„Az ENSZ-megbízottaknak magyar részről többször jelezték, hogy a követségi mene-
kültek minden formalitás mellőzésével, kisebb csoportokban távozhatnak a zöld ha-
táron át. A magyar hatóságok ez esetben félrefordítanak a fejüket. Erről ... az ENSZ
tájékoztatta a nyugatnémet kormány genfi megbízottját, aki kijelentette, hogy Bonn-
nak tudomása efféle magyar javaslatokról, ám azt igen érdekesnek találja.... Genscher
(az akkori nyugatnémet külügyminiszter S. E.) elsőként üdvözölte a határzár lebontását,
és bizalmasan kérte magyar kollégáját, hogy a keletnémet polgárok NSZK-ba való tá-
vozásának kérdését kezeljék a lehető legnagyobb megértéssel... Horn (az akkori ma-
gyar külügyminiszter) ígéretet tett rá, hogy magyar részről mindent megtesznek ennek
érdekében. Genscher kérte továbbá, hogy a problémát bizalmasan és feltűnés nélkül
kezeljék, mire Horn azzal válaszolt: Magyarország tartja magát az eddigi gyakorlathoz,
hogy a konvencióhoz való csatlakozásnak megfelelően. A tárgyalóteremből kifelé jövet
Genscher négy szemközti megjegyezte: nem kívánt nyilván előhozakodni vele, de nyu-
gatnémet részről nem tartanak kívánatosnak a keletnémet menekültek visszatoloncolá-
sát az NDK-ba. A magyar külügyminiszter megjegyezte, hogy ezt eddig sem tették, és
ha lenne erről érvényben lévő megállapodás, akkor sem tartanák hozzá magukat.” (dr.
Tóth, 2009, 17–20. oldal)

1989-ben a már beindult folyamatok tovább erősödtek, amiben nyilván már meg-
nyilvánult a Páneurópai piknik áttételes hatása is. A magyar hatóságok becslése
szerint Magyarországon ez idő tájt nagyjából 200 000 keletnémet nyaralt, s a
belnémet minisztérium szerint ennek tizede nem kíván majd hazatérni. Mi több,
feltételezték, hogy

9. Újabb adalékok a magyar menekültügy kialakulásához

„a Romániából és Bulgáriából hazatérők egy része is Magyarországon marad, sőt, többben Csehszlovákia felől lépik át illegálisan a magyar határt. A Nemzetközi Vöröskereszt és a Máltai Szeretetszolgálat szeptember elején mindenesetre már több mint 5000 menekültről gondoskodott Csillebércen, Zánkán és Zugligetben. ... augusztus 23-án kiűrtették a budapesti NSZK-nagykövetséget, ám nem abban a formában, ahogy azt Kelet-Berlinben szerették volna. Az épületben tartózkodókat az éjszaka leple alatt Ferihegyre szállították, majd Bécsen keresztül az NSZK-ba menekítették. A Bonn melletti gymnichi kastélyban szigorúan titkos tárgyalások zajlottak a német kancellár és magyar miniszterelnök, valamint a két külügyminiszter között. A megbeszéléseknek a menekült-ügyet érintő fejezeteiről nem is készült a szokásoknak megfelelő diplomáciai feljegyzés. Az elhangzottakat utólag Genscher rögzítette a kancellár számára. Németh (az akkori magyar miniszterelnök) itt állítólag ígéretet tett arra, hogy a menekülteket szeptember 11-én, még a CDU brémai pártkongresszusa előtt, Ausztrián keresztül kiengedi az országból. ... a gymnichi megállapodás és a tervezett evakuálás között a magyar kormány megpróbálta a menekültkérdés miatt ingerült keletnémet vezetést tárgyalásokkal lecsillapítani. Ezért utazott Berlinbe néhány órás villámlátogatásra augusztus 31-én Horn Gyula. A feszült hangulaton azonban nem sikerült úrrá lenni. A külügyminiszterek között létrejött hűvös hangvételű találkozáson Oskar Fischer ismertette azokat a lépéseket, amelyeket az NSZK kormánya irányában tettek a probléma megoldása érdekében. A magyar külügyminiszter kérdésére, hogy a keletnémet állam tud-e bármiféle garanciát adni a kiutazási kérelmek pozitív elbírálását illetően, egyértelmű nemmel válaszolt. Mint mondta, az NDK eddig is messzemenően készséges volt e tekintetben, további ígéretek pedig csak újabb problémákat idéznének elő. Horn közölte, hogy a menekültkérdést a két német állam diplomáciai problémájaként fogják fel, amit közösen kell rendezniük. Ennek elmaradása Magyarország számára rendkívül kényelmetlen. A Magyar Népköztársaság mindenesetre nem támogat olyan megoldást, amely bármelyik állam rovására történne, ám közben a humanitárius szempontokra is tekintettel kell lennie. Hozzátette azt is, hogy az ígéret, mely szerint a visszatérőknek büntetlenséget biztosítanak, ismert a menekültek előtt, csakhogy azok nem hisznek a német hatóságoknak...

Ezért nem lehetett meglepő, hogy a magyar külügyminisztérium szeptember 8-án jegyzéket intézett az NDK külügyminisztériumához, amelyben közölte, hogy átmenetileg hatályon kívül helyezi a kölcsönös vízummentességről szóló 1969. évi szerződés 6. és 8. pontját, amely meggátolta, hogy egymás állampolgárai megfelelő engedély nélkül harmadik országba továbbutazhassanak, illetve előírta, hogy – a törvény megsértése esetén – kiutasítsák őket a vendéglátó országból. A bejelentéssel a magyar kormány gyakorlatilag a keletnémet menekültek szabad távozásáról szóló döntését közölte az NDK illetékes szerveivel. Fischer külügyminiszter még aznap táviratozott Budapestre, amelyben elutasította a keletnémet állampolgárok »illegális« kiengedését Magyarországról. A táviratban nyomatékosan ajánlotta a berlini formula alkalmazását, vagyis hogy a menekültek az NSZK és NDK közötti kormányegállapodásnak engedelmeskedve Budapestről is térjenek végre haza. Követelte a magyar döntés visszavonását, mivel az ellenkezik a magyarok által emlegetett humanitárius megoldással, és a kétoldalú kapcsolatokat is súlyosan károsítja.

A tiltakozás ellenére szeptember 11-én a magyar kormány megnyitotta az osztrák–magyar határt. Mialatt a keletnémet hivatalos szervek – a szomszédos csehszlovák hatóságok közreműködésével – mindent elkövettek egy keleti vasfüggöny leeresztése érdekében, az NDK vezetésének legsürgetőbb feladata a status quo ante visszaállítása volt. A határ megnyitását követő jegyzékében megütközéssel utasította vissza a magyar döntést, arra hivatkozva, hogy az sérti a kétoldalú megállapodást és a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. május 23-án megkötött bécsi szerződést. Berlinben jelezték továbbá, hogy az NDK valamennyi további következményért immár Magyarországot teszi felelőssé. ... A határnyitás és a menekültkiáramlás látszólag nem ingatta meg az NDK hatalmi apparátusának magabiztosságát és a mozdulatlanságba vetett szilárd hitét. Hasonló mentalitás jellemezte a kelet-berlini külügyi apparátus vezetőit is. A körülmények mindazonáltal ellentmondásosak voltak.⁴⁸ (dr. Tóth, 2009, 28–31. oldal)

A Páneurópai piknik „mikrotörténelme”

A „véletlen” (amit az eddigiek során megismert állambiztonsági és külügyi történetek alapján természetesen interpretálhatunk „irányított véletlenként” is) megjelenik a Páneurópai piknik „mikrotörténelmének” eseményei között is. A következő esettanulmányra átgúrt interjú, amit a Páneurópai piknik egyik főszereplőjével készítettek (Beszélgetés..., 2009) jól illusztrálja ennek a sorsfordító történelmi eseménynek az esetlegességeit, a véletlen szerepét, az egyes személyek és a közöttük lévő kapcsolatok hatását:

„...minden szükséges engedélyt beszereztünk. Természetesen nem tudva, hogy mi fog történni. Jellemző, hogy a hatóságoknak azt mondtuk, hogy 1500 látogatót várunk. Nem gondoltuk, hogy a tizszeresénél is többen jönnek. Vita csak azon volt később, hogy ki felel az exodusért? A határőrök? A piknik szervezői? Mi nem hívtuk az NDK-sokat, ezt megtették mások, de erről először csak 2004-ben szereztünk tudomást egy német dokumentumfilmből. Tízezrével osztogatták valakik a táborokban, kempingekben német nyelvű szórólapjaink másolatait.

... Tíz év távlatából visszatekintve, a Vasfüggöny lebontásának története felettébb idillikus politikai légkörre utal, de ez nem volt érezhető a mindennapokban. Az, hogy a legfelsőbb politikai vezetésben néhány személy európai módon próbált politizálni, persze nem jelenti azt, hogy ezek a politikusok uralni is tudták az akkori folyamatokat. Ne felejtjük el, hogy akkoriban még érintetlen állapotban voltak a múlt rendszer erőszak-szervezetei, és elvileg az akkor formálódó ellenzék minden tevékenysége büntethető

⁴⁸ A Varsói Szerződés rendkívüli ülésének összehívására vonatkozó keletnémet kérést előbb Ivan Aboimov külügyminiszter-helyettes, majd az SZKP főtitkára is elhárította. Gorbacsov szerint elmúlt az ideje annak, hogy a hivatalos irányvonaltól eltérőket a többség nyomásával térítsék vissza a helyes útra.

9. Újabb adalékok a magyar menekültügy kialakulásához

lett volna. A Páneurópai Pikniket például »tiltott határátlépésben való segítségnyújtás«-nak is lehetett volna minősíteni.

...zavaros és feszült helyzetben született meg a Piknik gondolata. Ritka az olyan esemény, melynek ötlete egy bizonyos személyhez köthető. Ez ilyen volt. Mészáros Ferenc fejében fogant meg a gondolat Debrecenben 1989. június 20-án, Habsburg Ottó egy ottani előadását követő vacsorán. Az asztalnál Habsburg Károllyal arról beszélgettek, hogy a kedvező kilátások ellenére még háborítatlanul áll a Berliini Fal és a Vasfüggöny. Mészáros úgy vélte, beszélgetésüket Magyarország osztrák határán kellene folytatni, ahol a tényleges határvonalon tüzet rakva szalonnát sütnének egy piknik keretében úgy, hogy a vendégek egy része Ausztriában, a másik része Magyarországon ül. A gondolaton jól derültek, majd másról kezdtek beszélgetni. Aztán néhány napra a debreceni MDF elnökségi ülésén Mészáros mégis felvetette tervét, de csak Filep Mária vette komolyan. Mivel Filep úgy vélte, hogy néhány ellenzéki és egy hajdani uralkodócsalád tagjai nem találkozhatnak csak úgy a határon, kibővítette a kört az általa is szervezett »Sorsközösség Tábor« résztvevőivel. A következő ülésre már tervet mutatott be »Piknik a vasfüggöny helyén« címmel. Az időpont augusztus 20-a, a helyszín Fertőrákos határa lett volna. A rendezvény védnökeinek Pozsgay Imrét és Habsburg Ottót javasolta.

A »Habsburg-kapcsolatot« Szabó Lukács hozta létre, Pozsgay Imre titkárnak telefonszámát Filep egy dunántúli település tanácselnökétől tudta meg. Pozsgaynak tetszett a terv, és rögtön meg is állapodtak Habsburg Ottóval. Időközben a rendezvény időpontja 1989. augusztus 19-ére módosult, hogy ne ütközzön az állami ünneppel, és véglegesen a Páneurópai Piknik nevet kapta. Ezután a debreceniek gőzerővel próbálták felvenni a kapcsolatot valamelyik határmenti MDF-szervezettel. Először Kőszegre írtak, de nem kaptak választ. Ekkor minket kerestek meg Sopronban. Mivel abban az időben igen jól működött nálunk a Soproni Ellenzéki Kerekasztal (MDF, SZDSZ, Fidesz, FKGP), és íratlan szabály volt, hogy minden rendezvényt közösen szervezünk, magától adódott az ötlet, hogy ezt is a másik három partnerszervezettel együtt csináljuk.

Felvetődött a gondolat, hogy az osztrák vendégeket idevonzandó, legyen a közelben ideiglenes határnyitás. Ez az eredeti koncepciónak nem volt része. Magas László javasolta, hogy a régi pozsonyi országúton, Szentmargitbánya felé nyissuk ki a határt, ahol 1948 óta nincs határátkelő. Ott egy fából készült kapu állt, lánccal és lakattal. A lakatnak már a kulcsa sem volt meg. Az ideiglenes határnyitást mindkét országban kérvényezni kellett az illetékes hatóságoktól. Magyar oldalon ez Pozsgay segítségének köszönhetően igen gyorsan ment. Engedélyt kaptunk, hogy augusztus 19-én 15-től 18 óráig ideiglenesen megnyíljon a határ. Ausztriában viszont semmilyen kapcsolatunk nem volt, nem tudtuk, mi módon kell a határnyitást kérvényezni. Csóka Pál kapta a feladatot, hogy próbáljon valahol Burgenlandban partnert keresni. Délutánonként járta a környező falvakat és városokat, hogy bármilyen hivatalos szervet találjon, mely hajlandó minket támogatni. Nyolc nappal a már meghirdetett határnyitás előtt bukkant rá Szentmargitbánya akkori polgármesterére, Andreas Wahára. Egy utcai szolgálatban lévő rendőr igazította útba, Waha úr ugyanis éppen az ottani bornapokat nyitotta meg. A polgármester az ötletet hihetetlennek, a tervet az idő rövidsége miatt szinte kivihetetlen-

nek tartotta, de látva a kész német nyelvű plakátokat és szórólapokat, fellelkesedett. Kihasználva, hogy a bornapok megnyitóján Burgenland politikai vezetőinek jó része jelen volt, meghívta asztalához Csókát. A véletlenül ott tartózkodó tisztségviselők megígérték, hogy gyorsan intézkednek. Waha szakadatlanul telefonált, de így is csak szóbeli engedély alapján nyitották ki a határt az osztrák vámőrök, mert az írásos parancs 19-én még nem érkezett meg. Nem beszélve a soproni MDF címére feladott engedélyekről: azok ugyanis »elvesztek«.

Elküldtük a követségekre a programot és a szórólapokat, a térképekkel együtt. A Szabad Európa Rádió komoly reklámot csapott az eseménynek. A *Magyar Nemzet* is hírt adott a Piknikről. Sorra jelentkeztek a nyugati televíziós társaságok. Mindegyiket ki kellett vinni a határra, mert kíváncsiak voltak a 15 órakerülő fényviszonyokra. Amikor egy új-zélandi forgatócsoport is megjelent, az már minden elképzelést felülmúlt. És döbbenetes volt a magyar állami televízió tüntető érdektelensége is.

A rendezők különösen ügyeltek arra, hogy a hatóságok előírásainak megfeleljenek. Mindenki tudta, hogy politikai okokra hivatkozva ilyen rendezvényt 1989-ben már nem lehet betiltani. Félő volt azonban, hogy valamilyen hatósági előírás megsértésére hivatkozva mégis lehet.

Fél négy után értünk a határra, de csak száz méternyire tudtuk megközelíteni azt, mert az Ausztriából érkező várt, és a kukoricásból kiözlő nem várt vendégeinktől mozdulni sem tudtunk. A program szerint, a határra busszal érkező delegáció a határt gyalogosan átlépve Szentmargitbánya főterére ment volna, ahol Andreas Waha és Csóka Pál készült a delegáció fogadására, a helyi fűvószkenekarral. Ezt követően együtt mentünk volna vissza a határra, majd Sopronpusztára, a Piknik helyszínére, ahová a hivatalos programot terveztük. Ez lehetetlennek bizonyult, a határon teljes káosz uralkodott.

Bella Árpád alezredes, az ideiglenes határátkelő helyszíni parancsnoka így emlékezik: »Amikor megérkeztek az osztrák kollégák, Johann Göttl barátommal megbeszéltem a delegációk átléptetésének általunk tervezett rendjét. Beszélgettünk és vártunk. A 15.00 órára tervezett érkezés előtt néhány perccel a mintegy százméteres távolságra belátható útszakaszon feltűnt egy nagy gyalogoscsapat, akikről közelebb érve kiderült, hogy bizony nem delegáció, hanem vélhetően egy NDK-s csoport. Eléjük mentem a kapu elé, hamar kiderült, hogy Ausztriába kívánnak távozni. A további kérdésekre már nem adtak lehetőséget, a kapuszárnyakat benyomva gyorsvonatként száguldottak át, óriási felfordulást okozva.

Az idő bennünket igazolt, hogy amit tettünk, és amit nem, vélhetően itt és most, ezen a helyen találkozik mindannyiunk egyetértésével. Meg kell jegyezni, nem biztos, hogy ami történt, annak így kellett történnie. Normális körülmények között nem szerencsés, ha egy szabad, demokratikus jogállamban határőr alezredek döntenek, mert akkor nem lenne rend, nem érvényesülne a jog. Természetesen 1989 augusztusában más idők jártak.«

Az NDK-beli menekültek az első hullám után csoportosan vagy családonként, de egyesével is folyamatosan érkeztek a határátkelőhöz. A felfordulásban a magyar határőrök Magyarországnak háttal kezelték az osztrák útleveleket – a megegyezéstől eltérően.

9. Újabb adalékok a magyar menekültügy kialakulásához

rően. A menekültek a magyar határőröket hátulról kerülgetve – néha majdnem fellökvé – özönlöttek át a határon. Az osztrák vendégek, sorukra várva, udvariasan folyosót nyitva engedték a menekülteket Szentmargitbánya irányába. Waha és Csóka, értesülve az eseményekről, a határra sietett. A polgármester látta, mi történt, visszarohant a községbe, és minden panziót, vendéglőt felhívott, szállást, ételt, italt és telefonálási lehetőséget kérve a menekültek részére. A költségeket a helyi önkormányzat nevében vállalta. Telefonált a bécsi NSZK-nagykövetségre, és buszokat rendelt a német állampolgárok elszállítására. A buszok Bécsbe vitték őket, majd még aznap este különvonaton utaztak tovább Giessenbe (NSZK-beli város, S. E.) ...

Senki se tudta, mi lesz a határon történetek következménye. A határőrség egyik magas rangú illetéke még aznap délután azzal fenyegetett, hogy »nem erről volt szó, ennek lesz még folytatása!« Vass László viszont megnyugtatót bennünket, ő volt a legmagasabb rangú köztisztviselő a rendezvényen. Azonnal konzultált a határőrökkel és biztosított minket arról, hogy minden későbbi megtorlástól megvédenek minket. Megadta Pozsgay Imre titkos számát is, szinte cinkosságot vállalt velünk.

A Lövér Szállóban ebéden találkoztak a vendégek és a szervezők. A Határőrség egyik tisztje mellé ültem. Arra a kérdésemre, hogy mi lesz velük, így válaszolt: »majd telexen Budapestről kapunk egy fadugós fegyelmet, amit eldugunk egy fiókban!« Megtudtam, hogy a fadugós fegyelmi olyan, ami van, de nincs is, mint a fadugós gyakorló gránát – azt is használják, de az sem robban.

... Ismert volt-e a németek áttörési szándéka a magyar hatóságok előtt? Mi lett volna, ha megbomlik az egyensúly a hatalomban az ortodox kommunista szárny javára? Mi lett volna, ha a Gorbacsov elleni puccs két évvel korábban, 1989 augusztusában következik be? Lehetne a kérdéseket tovább sorolni, mert gyakran ellentmondó válaszokat kapunk az akkori illetékesektől. Hallottuk, hogy Németh Miklós 1989 tavaszán Moszkvában Gorbacsovval »virágnyelven« beszélt meg a tervezett magyarországi változásokat. Az is elhangzott, hogy a magyar politikai vezetés tudatosan támogatta Pozsgayt és a Pikniket, amely számukra tesztként szolgált. Kíváncsiak voltak, mi módon reagál Berlin, Prága, Bukarest és Moszkva. De mi lett volna a szervezőkkel, ha a »baráti országok« retorziót követelnek? Ha teszt volt, miért éppen Bella Árpádnak felejtettek el szólni, mikor kizárólag az ő katonáinál volt éles lőszer? Ha lőnek, akkor most »nem emlékhely, hanem kegyhely lenne a határon«, mondta ő később, méghozzá nem Magyarország dicsőségére, hanem szegyenére. Mint említettem, egy magasrangú soproni határőrtiszt szerint »nem erről volt szó«. Tehát ő nem örült az áttörésnek, nyilván inkább megakadályozta volna. Főnökei is így gondolkoztak? Valószínűleg, mert karhatalmi század állt készenlétben akár fegyverhasználatra is. Viszont ezzel egyidejűleg országos parancs érkezett, hogy a Piknik egy kilométeres körzetében nem tartózkodhat egyenruhás, mivel ez egy civil rendezvény. Így valóban nehéz tiltott határátlépést megghiúsítani.

Ha a Piknik teszt volt és nem volt reakció az említett fővárosokból, akkor miért kellett később lövöldözni? (...) Ki mozgósította a Munkásőrséget? Vajon helyi túlkapas volt-e ez, vagy a központi hatalmi harc egyik eleme? Vagy csak Honeckert kellett nyugtatgatni? Hiszen figyelt itt mindenki mindent. A Stasi delegációja például július végén szemlét tartott a Piknik szóba jöhető helyszíneinek térségében. Igaz, ezt csak tíz évvel később

tudtuk meg. Ha minden a tervek szerint zajlott a határon augusztus 19-e délutánján, miért indult eljárás Bella Árpád ellen? Ha az eljárás elindult, miért nem fejezték be? Még mindig tart? Mintha a központi akarat nem mindig jutott volna el a címzettekhez. Óvatosságból nem adhatták írásba, vagy útközben kallódtak el az utasítások? Vagy csak arról volt szó, hogy a bizonytalan szituációban az óvatos középkezdők is kettős életet éltek?

...a huszadik évfordulón szervezett konferencián Németh Miklós elmondta, hogy ő keményített be a Piknik után. Célja az volt, hogy Honeckert megtévessze. Veszélyesnek tartotta a helyzetet és fenn akarta tartani a látszatát annak, hogy a határ őrzését komolyan veszik Magyarországon. El akarta kerülni, hogy az NDK ijedtében ellenlépéseket tegyen, mondjuk, még erősebb *Stasi*-akciókat indítson Magyarországon, vagy hogy Honeckerék kétségbeesésükben követeljék a Varsói Szerződés csapatainak mozgósítását. Ezt különben Ceaușescu felvetette Gorbacsovnak. Mire ő állítólag azt válaszolta, hogy »te beszélsz, aki nem voltál hajlandó Csehszlovákiába se bevonulni!«

Még előtte a legfőbb ügyész helyettese iránymutatást adott a megyei ügyészeknek, hogy a határon elfogott menekülők esetében, ha a »bűncselekmény« nyomós ok miatt követték el, akkor a nyomozást megrovás alkalmazásával meg kell tagadni. A már megkezdett nyomozásokat pedig le kell állítani. A »nyomós ok« egyébként kiváló kibúvó. Nem sokkal később a Legfőbb Ügyészség Államellenes Ügyek Osztálya szintén átiratot intézett a megyékhez, melyben közli, hogy az iránymutatásban foglaltakkal a Belügyminisztérium és a Külügyminisztérium is egyetért, valamint azt, hogy a genfi Menekültügyi Egyezmény alkalmazására előreláthatólag október 1-jén kerül sor. Akkortól lép hatályba a menekültek jogállásáról szóló jogszabály. A ki- és bevándorlásról, valamint az útlevélről szóló törvények az akkori tervek szerint 1990. január 1-jén léptek volna életbe.

Többirányú nyomás nehezedett a kormányra. Kevesen tudják, hogy augusztus utolsó napjaiban Lezsák Sándor – teljes titoktartást kérve – Sopronban járt. Alakulóban volt egy terv a német menekültek tömeges Sopronba szállításáról, és Lezsák az alkalmas helyszín kiválasztásában kért segítséget. Végül az akcióra nem került sor, de nyilván az ilyen tervek is siettették a kormány döntését, hogy kiengedi a németeket, ahogy a Piknik maga is. Jó volna ismerni, valójában ki mit is tudott. Kit és honnan biztattak – és mivel? Gyanítom, hogy a történelmünkben ismert tanácsokat kapták a legtöbben: »A királynét megölni nem kell félnetek...« Hány forgatókönyv volt? Nekünk csak egy. A kormánynak valószínűleg több is, mindegyik a rá nézve kedvezőnek remélt végkifejlet lehetőségével.

A Páneurópai Piknik és a szeptember 11-i kormánydöntés nélkül is átrajzolódott volna Európa térképe. Lehet, hogy később, talán másképp, esetleg véresebben. Örüljünk együtt annak, hogy »gyanútlan felforgatóként« bár, de mi is részesei voltunk az átalakulás egy fontos epizódjának. Ha majdan az archívumok megnyílnak, az akkori történészek eldönthetik, hogy egy ügyesen felépített »bizánci megoldásról« volt-e szó, vagy inkább »magyaros kontármunkáról«. Lehet, hogy az igazság a kettő között van?"

Az ártatlanság kora azonban, ahogy az az ártatlansággal lenni szokott, nem tartott soká. Hamar magukra találtak az állami szervek, s a gyorsított ütemben újjászerveződő hatalom (amely talán nem csupán a szocialista totális állam örököse volt, de magán hordozta a II. világháború előtti és alatti kormányzati rendszerek örökségét is) útjának tehetetlenségi ereje olyan nagy volt, hogy hamar maga alá gyűrte az ártatlanság korában kialakulni látszó liberális útkezdeményt. Ennek jelei voltak, hogy

- a menekültügy azonnal alárendelődött a nacionalista elveken működő kvázidiaszpóra-politikának (jó példája ennek, hogy a sietve aláírt genfi konvenció területi korlátozással született meg (1989. március 14.), ami azt jelentette, hogy 1997-ig (amikor az EU-hoz való csatlakozás harmonizációja ezt ellehetetlenítette) Magyarországon nem indulhatott menekültügyi eljárás Európán kívüli menekültek esetében);
- a menekültügy a Belügyminisztérium felségterülete, tehát biztonságpolitikai ügy lett (s ami még erősebbé tette ennek az útnak az inerciáját: az állományt a kvázidiaszpóra (főleg Erdélyből áttelepült) szakembereivel, volt III/III-as ügynökökkel és a kormányzat konzervatív szereplőivel töltötték fel);
- hamar megjelent az a működési elv, hogy menedéket kérők ne jöjjenek, de ha mégis jönnek, akkor mindent el kell követni, hogy hamar tovább menjenek, vagyis az integráció nem cél.

Melléklet

Az ártatlanság korának eseménytörténete⁴⁹

A melléklet az ártatlanság korának eseménytörténetét tartalmazza. Az eseményeket három csoportba soroltam: **kiemeléssel** jelzem a menekültügy korabeli történetének legjelentősebb mikroeseményeit, aláhúzással a menekültügy történetével közvetlenül összefüggő gazdasági eseményeket, és **dőlt betűvel** a kapcsolódó politikai eseményeket.

1988. jan. 1. Hatályba lép az új útlevéltörvény, valamint a személyi jövedelem-adóról, az általános forgalmi adóról és a vállalkozási adóról szóló törvény.

1988. jan. 1. Budapesten – több száz értelmiségi aláírásával – nyilatkozatot adnak ki, amely elítéli a Ceaușescu-rendszert, és szolidaritásáról biztosítja a diktatúra ellen küzdőket. A felhívást nemzetközi sajtótájékoztatón teszik közzé Für Lajos lakásán, Vásárhelyi Miklós elnökletével.

1988. jan. 28. Menedék Bizottság alakul a romániai menekültek magyarországi segítésére.

1988. jan. 30. A Magyar Demokrata Fórum elő nyilvános gyűlése a Jurta Színházban.

1988. febr. 1. A budapesti román nagykövetség előtt Ceaușescu politikája ellen tüntetnek.

1988. febr. 8. Gorbacsov bejelenti, hogy a szovjet csapatokat kivonják Afganisztánból.

1988. febr. 25. A kormány tárcaközi bizottságot hoz létre a Magyarországra érkező román állampolgárok megsegítésére.

1988. márc. 15. A rendőrség ismert ellenzéki személyiségeket „preventív” őrizetbe vesz a nemzeti ünnep reggelén. Mintegy 15 ezren tüntetnek Budapesten a Petőfi tér–Batthyány-örökmécses–Kossuth Lajos tér–Bem tér–Batthyány tér útvonalon. Tamás Gáspár Miklós a Kossuth-szobor talapzatán Kádár János távozását követeli, az őrizetbe vett Demszky Gábor beszédét a Batthyány-örökmécsesnél Hodosán Róza olvassa fel. A Ráday Kollégiumban tartott beszédé-

⁴⁹ <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/09/09krono.htm> alapján.

ben Csengey Dénes az MDF nevében elhatárolódik a tüntetéstől. A megmozdulások nyolc résztvevőjét őrizetbe veszik.

1988. márc. 17. Felhívás jelenik meg a Szabad Kezdeményezések Hálózatának létrehozására.

Kádár János iparvállalatok vezetőivel találkozik. A találkozó után adott nyilatkozatában a főtitkár kijelenti, hogy Magyarországon semmiféle válság nincs.

1988. márc. 30. Harminchét egyetemista és fiatal diplomás megalakítja a Fiatal Demokraták Szövetségét (Fidesz).

1988. ápr. 3. Romániában ezentúl hivatalosan és a sajtóban csak a román helységnevek használhatók.

1988. ápr. 29. Ceaușescu bejelenti a településszerkezet átalakításának programját, mely szerint 2000-ig közel kétezer falut számolnának föl.

1988. máj. 1. Megalakul a Szabad Kezdeményezések Hálózata.

1988. máj. 14. A Metro Klubban 1028 alapító taggal megalakul a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete.

1988. máj. 20–22. Az MSZMP országos értekezletén Kádár Jánost a párt elnökének választják meg. Utóda a főtitkári tisztségben Grósz Károly.

1988. máj. 27. Tüntetés a budapesti osztrák nagykövetség előtt a bős–nagymarosi vízlépcső megépítésének osztrák támogatása miatt.

1988. jún. 5. A Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB) bejelenti megalakulását. A felhívást a Nagy Imre-perben kivégzettek öt közvetlen hozzátartozója és 34 ötvenhatos elítélt írja alá. A TIB, az Inconnu Csoport és az SZKH felhívást tesz közzé: a magyar társadalom követelje az 1956-os forradalom után kivégzettek méltó eltemetését és egy nemzeti emlékmű felállítását, az '56-os elítéltek priuszának eltörlését. Június 16-ára, Nagy Imre és társai kivégzésének 30. évfordulójára kegyeleti emlékezésre hívnak mindenkit.

1988. jún. 16. Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 30. évfordulóján Párizsban, a Père Lachaise temető 44-es parcellájában felavatják Nagy Imre, Losonczy Géza, Maléter Pál, Szilágyi József, Gimes Miklós és a forradalom minden kivégzettjének jelképes síremlékét.

Független csoportok megemlékezést tartanak Budapest több pontján. A rákoskeresztúri temető 301-es parcellájában Rácz Sándor és Fónay Jenő mond beszédet, Nagy Gáspár olvassa fel versét, majd Mécs Imre és Hegedűs László olvassa fel annak a 244 kivégzettnek a nevét, akiről biztosan tudják, hogy a 301-es parcellában nyugszanak. A temetői megemlékezést, a sok száz résztvevőt nem zavarja meg a rendőrség. A Hősök terét az ünneplők nem tudják megközelíteni, így az összegyűltek nagy része a Hősök teréről a Batthyány–Nagy Imre-örökmécseshez vonul, bár itt is rendőrordonba ütköznek. A körülbelül 200 főnyi ünneplő tömegeből – a kettős rendőrfal között – néhányan virágot helyeznek el az örökmécsesnél. A tüntetők a Szabadság téren, a televízió épü-

lete előtt meghallgatják Kis János és Mécs Imre beszédét, majd Nagy Imre nevét skandalva a Vörösmarty térre vonulnak, ahol a rendőrség erőszakkal feloszlatja a tömeget. 19.30-kor a ferencesek Mártírok úti templomában mintegy háromszázan vesznek részt a gyászmisén.

1988. jún. 21. Közleményt adnak ki az MSZMP és a Román Kommunista Párt levélváltásáról. A magyar fél kifejti, hogy fontos számukra a romániai magyarság helyzete, és találkoztát javasol a két párt külügyi titkárai között.

1988. jún. 25. Megalakul a Tudományos Dolgozók Szakszervezete (Tudosz).

1988. jún. 27. Budapesten, a Hősök terén 70-80 ezren tüntetnek a romániai falurombolás ellen. A román nagykövetség nem hajlandó átvenni a tüntetés szervezői által fogalmazott tiltakozó levelet.

1988. jún. 28. Romániában – válaszul a „településrendezés” elleni magyar tiltakozásra – bezárják a kolozsvári magyar főkonzulátust.

1988. jún. 29. Megkezdődik az Országgyűlés nyári időszaka. Állásfoglalást tesznek közzé a romániai falurombolásról.

1988. júl. 1. A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának határozata szerint: Magyarországon újabb nacionalista és szocialistaellenes megnyilvánulások voltak hivatalos jóváhagyással.

1988. júl. 2. Grósz Károly kijelenti: változatlanul kész eleget tenni a kormányfőként kapott bukaresti meghívásnak, hogy közvetlen párbeszédet folytasson a településrendezési tervek által kiélezett ellentétéről. Hangsúlyozza: Magyarország ezután sem kívánja felülvizsgálni a II. világháború utáni határokat, és a nézeteltérések feloldására sem akar igénybe venni semmilyen nemzetközi szervezetet, de az enyhülést akadályozná, ha Közép-Európában tartósan megromlana a viszony két szomszédos ország között.

1988. júl. 11. Grósz Károly nyilatkozatot ad a *Newsweek* című amerikai hetilapnak, melyben kijelenti: „A június 16-i tüntetés fasiszta propagandára, sovinizmusra, irredentizmusra uszított. (...)

1988. júl. 13–14. Az MSZMP KB ülésén a radikálisabb gazdaságátalkítási programot fogadják el. Ez előírja a piaci eszközök fokozott alkalmazását (importliberalizálás, forintleértékelés, az ár- és bérrendszer átalakítása, a teljes foglalkoztatottságra való törekvés feladása). A testület indokoltan nevezi, hogy törvényben szabályozzák a gyülekezési és egyesülési jogot. Az ülésről először sugároz összefoglalót a rádió és a televízió.

Hivatalosan közlik: 1988. első félévben 6178 román állampolgár kért letelepedési engedélyt a magyar hatóságoktól. Támogatásukra a kormány alapot létesít.

1988. aug. 22–23. Ülősztrájk a budapesti román nagykövetség előtt a romániai falurombolás elleni tiltakozásul.

1988. aug. 28. Grósz Károly és Ceaușescu találkozója Aradon. Tárgyalásaik érdemi eredmény nélkül érnek véget.

1988. aug. 30. Major László, az MSZMP szóvivője közli: a román vezetés elfogadta az 1989-re javasolt legfelső szintű eszmecserét és azt, hogy azon közös deklaráció szülessen a nemzetiségi kérdésről. Román részről hajlandók a gazdasági együttműködés kiszélesítésére és arra, hogy újból összeüljön a kulturális vegyesbizottság. Közös testület vizsgálja meg a Magyarországon tartózkodó román állampolgárok helyzetét.

1988. szept. 3. *Demokratikus szellemi-politikai mozgalommá, független társadalmi szervezetté alakul a Magyar Demokrata Fórum (MDF) Lakiteleken.*

1988. szept. 12. A Fidesz küldöttsége találkozik Pozsgay Imre államminiszterrel. Pozsgay kijelenti, hogy az alternatív szervezetek és az MSZMP közötti esetleges tárgyalások során az ellenzéki szervezetek két területen ne várjanak kompromisszumot. Az egyik kérdéscsoport 1956 és Nagy Imre, a másik pedig a szövetségi kapcsolatok kérdése.

Budapesten mintegy húszezren vesznek részt a bős–nagymarosi vízlépcső megépítése elleni tüntetésen. A Parlamentben Grósz Károlynak és Straub F. Brúnónak címzett petíciót adnak át, hangsúlyozva: a vita demokratikus rendezése egy megújuló politikai konszenzus alapja lehet.

1988. szept. 15. *Megjelenik az Új Magyar Márciusi Front felhívása a társadalmi megújulás szellemi megalapozására. A tavasszal megalakult ÚMF az 1938-as Márciusi Front baloldali népfrontos törekvéseit vallja magáénak. Az ÚMF elnöke Újhelyi Szilárd, titkára Vitányi Iván.*

1988. szept. 16. *Megalakul a Recski Szövetség, a volt munkatábor rabjainak érdekvédelmi szövetsége.*

1988. szept. 25. 12 erdélyi magyar menedékkjogot kér a szófiai magyar nagykövetségen azért, hogy Magyarországra juthassanak.

1988. szept. 26. Brüsszelben kereskedelmi és gazdasági együttműködési megállapodást köt a Közös Piac Magyarországgal – elsőként a szocialista országok közül. A 10 évre szóló szerződés megszabja, hogy az EGK milyen ütemben számolja fel Magyarországgal szemben a mennyiségi korlátozásokat.

1988. szept. 27. *Az MSZMP KB ülésén közlik, hogy az utóbbi egy évben – 1957 óta először – csökkent a párt taglétszáma – 73 000 fővel.*

1988. szept. 28. *Megalakul a Bibó István Emlékbizottság és a Baloldali Alternatíva Egyesülés (BAL).*

1988. szept. 29. *Budapesten mintegy 3000 egyetemista és főiskolás tüntet a bős–nagymarosi erőmű ellen.*

1988. szept. 30. *Az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletet hoz az „1956. október 23.–1957. május 1. közötti időben elkövetett bűncselekmények miatt elítéltek kegyelemben részesítéséről”. A kegyelem nem terjed ki azokra, akiket haza-*

árulás vagy kémkedés miatt, illetve köztörvényes bűncselekmény vádjával ítélték el.

A Magyar Katolikus Püspöki Kar felkéri az Európa Parlamentet, hogy legközelebbi ülésén foglalkozzon a romániai falurendezi tervvel.

1988. okt. 1. Gorbacsovot megválasztják a Szovjetunió elnökének. Gromiko nyugdíjba vonul.

1988. okt. 2. A Fidesz I. kongresszusa.

1988. okt. 4. Az MSZMP PB úgy foglal állást, hogy párttagok is beléphetnek olyan alternatív szervezetekbe, amelyek törvényesen működnek, elfogadják a szocialista társadalmi rendet és az ország nemzetközi elkötelezettségét.

Budapesten, a Duna-parton élő láncsal tiltakoznak a nagygyarosi építkezés ellen.

1988. okt. 5. Az Országgyűlés egyhangúlag elfogadja a társasági törvényt (1988:VI.), amely lehetővé teszi, hogy kizárólag magánszemélyek is – legfeljebb 500 alkalmazottal – részvénytársaságot vagy kft.-t alapíthassanak.

1988. okt. 21. A BRFK betilt minden, október 23-ára tervezett megmozdulást. A szervezők ennek ellenére a demonstráció megtartása mellett döntenek.

1988. okt. 22. Este az MDF a televízión keresztül felhívja tagjait, hogy maradjanak távol az október 23-ai utcai megmozdulásoktól. A BZSBT, a Fidesz, az SZKH és a TIB ezt követően kényszerűen visszalép a békés megemlékezés megtartásától.

1988. okt. 23. A forradalom 32. évfordulója. Az óriási rendőri készültség ellenére kisebb csoportok gyülekeznek a főváros különböző pontjain (Műszaki Egyetem, Batthyány tér, Bem tér, Váci utca stb.). Az ellenzéki szervezetek tiltakozó levélben fordulnak Grósz Károly miniszterelnökhöz. Este a Jurta Színházban több száz néző részvételével a TIB által szerkesztett dokumentumműsor keretében emlékeznek meg a forradalomról.

1988. okt. 27. A Határőrség Országos Parancsnoksága kezdeményezi a belügyi vezetőknél, hogy a nyugati határon számolják fel a műszaki zárat.

1988. nov. 11. Megalakul a Münnich Ferenc Társaság.

1988. nov. 13. Az SZKH utódként megalakul a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ).

1988. nov. 15. Brüsszelben Horn Gyula külügyminisztériumi államtitkár részt vesz az Észak-atlanti Közgyűlés ülészakán, ahova a NATO felállása óta először hívták meg a Varsói Szerződés egyik tagállamának hivatalos képviselőjét.

Budapesten a rendőrség fegyveres erővel oszlatja szét azt az 500-1000 fős tüntetést, amelyet a hatósági tilalom ellenére néhány alternatív csoport szervezett a román nagykövetség közelében a brassói munkásfelkelés első évfordulóján.

1988. nov. 18. Budapesten, a Pilvax kávéházban újjáalakul a Független Kisgazdapárt.

1988. nov. 19. A román hatóságok kiutasítják az országból Győrfi Károly bukaresti magyar kereskedelmi tanácsost, akit néhány nappal azelőtt izgató röpcédulák osztogatásának vádjával állítottak elő.

1988. nov. 24–26. A bukaresti magyar kereskedelmi tanácsos kiutasításával összefüggésben kiutasítják Magyarországról a román nagykövetség főtanácsosát.

1988. dec. 17. Megalakul az Erdélyi Szövetség és a Raoul Wallenberg Egyesület.

10. Migráció a világban és az ütközőzónában

Ebben a fejezetben egy szűkülő fókuszú látcső mintájára előbb a migráció világ-méretű, majd kelet-közép-európai történetbe ágyazott, magyarországi folyamatainak néhány vonását ismertetem. Az első alfejezetben azt mutatom be, hogy (1) a munkaerőpiaci migrációt világméreteken vizsgálva mennyire sokféle „történelme” van a migrációnak, majd (2), hogy ha a migrációnak olyan világtérképeit tanulmányozzuk, amelyek nem szűkítik le a migrációt a munkaerőpiacra, akkor mennyire másféle képét látjuk a világnak. A második alfejezetben a magyar migráció folyamatait vázolom fel. Itt visszautalok az első fejezetre, amennyiben a módszertani nacionalizmus csapdáját elkerülendő olyan folyamatokat fogok bemutatni, amelyek érintik Magyarországot, de természetesen csak annyiban tekinthetők magyarországi migrációnak, hogy a magyar határokat is érintik ezek a mozgások.

Célom nem az, hogy „friss” adatokat közöljek, hiszen azok holnapra már elavulnak, hanem inkább az, hogy olyan trendeket vázoljak fel, amelyek a migráció mértékét, irányait, összetételét hosszú távon meghatározzák. Ebben Zolberg gondolatait igyekszem követni, mely szerint a modern migrációs kutatásoknak:

„...számos hasonló eleme van: (1) általában történelmi léptékűek, azonban nem abban az értelemben, hogy jobbra a távoli múlttal foglalkoznak, hanem azért, mert figyelembe vesznek idő- és térbeli sajátosságokat; (2) általában inkább strukturálisak és azokra a társadalmi erőkre koncentrálnak, amelyek az egyéni tevékenységet korlátozzák, ... (3) általában globalisták abból a szempontból, hogy a nemzeti entitásokat úgy tekintik, mint az őket körülvevő nemzetközi társadalmi környezettel interaktív kapcsolatban álló egységeket, amelyeket áthatnak a transznacionális és internacionális gazdasági és politikai folyamatok; valamint (4) általában kritikusak, amennyiben elkötelezettséget mutatnak a társadalomtudomány mint egyfajta demisztifikációs folyamat iránt, és (5) a nemzetközi migrációnak a származási és a célországokra, valamint magukra a migránsokra gyakorolt hatásaival is foglalkoznak.” (Zolberg, 2001, 45. oldal).

Munkaerőpiaci migráció a világban

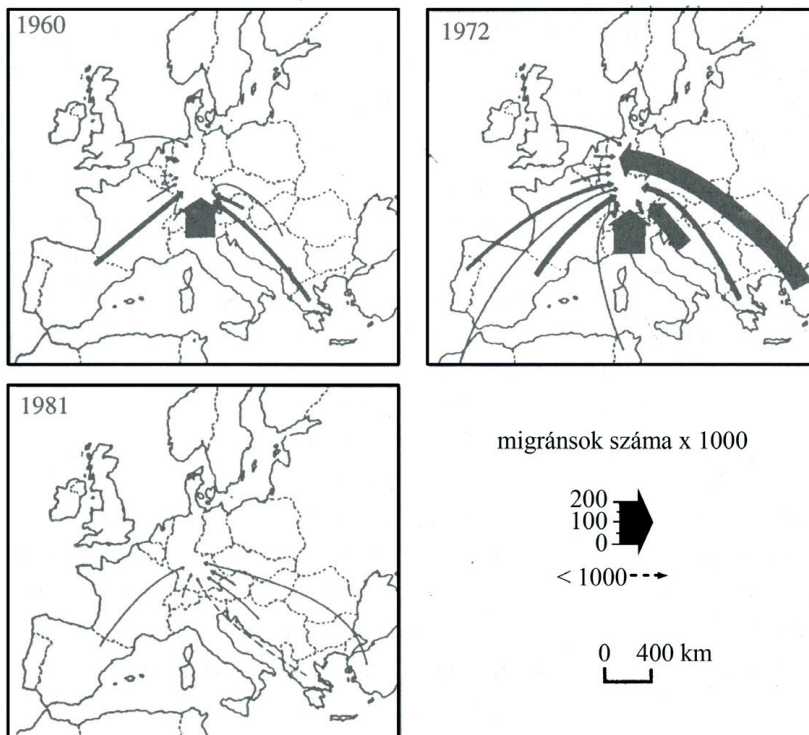
Felvezetésnek Salt (2012) munkáját használom, amiből a világ nagyméretű munkaerőpiaci migrációs rendszereinek alakulását ismerhetjük meg, s aminek legfontosabb üzenete számunkra talán az lehet, hogy 1960 óta ezek a migrációs áramlások nagy tehetetlenségű hálózatokat alkotnak. Salt megállapítása szerint ezeknek a

„hálózatoknak vannak általánosan érvényes jellemzői, azonban az egyes rendszerek egy adott pillanatban különböznek minden más rendszertől, és ez egyediséget kölcsönöz a hálózatnak. Ebből következik, hogy az egyes nemzetközi migrációs hálózatokra úgy kell tekintenünk, mint egy egységes egész egymással kölcsönhatásban lévő részeire, amelyeket erős – sok esetben globális – gazdasági és társadalmi erők mozgatnak. Ezek alkotják azt a kontextust, amelyben az egyes hálózatok kialakulnak. ... A migrációra mindig meghatározott történelmi kontextusban kerül sor, de maga a migráció is megváltoztathatja a kontextust, azon országok kapcsolatát, amelyek között a migráció zajlik. A történelmi kontextus folytonos, mivel az áramlási hálózatok gyökerei a korábbi rezsimek idejére nyúlnak vissza, valamint megvan az a képességük is, hogy mindaddig szunnyadjanak, amíg a megváltozott körülmények életre nem keltik őket.” (Salt, 2012, 34. oldal)

Mivel ezeknek a munkaerőpiaci mozgásoknak nagyon eltérő szabályozási és kulturális hatásoknak kell megfelelniük, ezért nem meglepő, hogy az egyes munkaerőpiaci migrációs rendszerek hosszú távon is képesek egymás közelében, de érdemleges kölcsönhatások nélkül fennmaradni. Egy ilyen nagy tehetetlenségű, a második világháború utáni újjáépítési periódusban generált munkaerőhiány miatt kialakuló, vendégmunkás rendszerben gyökerező, munkaerőpiaci áramlás példája látható az 10.1. ábrán.

10.1. ábra

A Nyugat-Németországba irányuló munkaerő-áramlás változásai

Forrás: Salt, 2012, 36. oldal

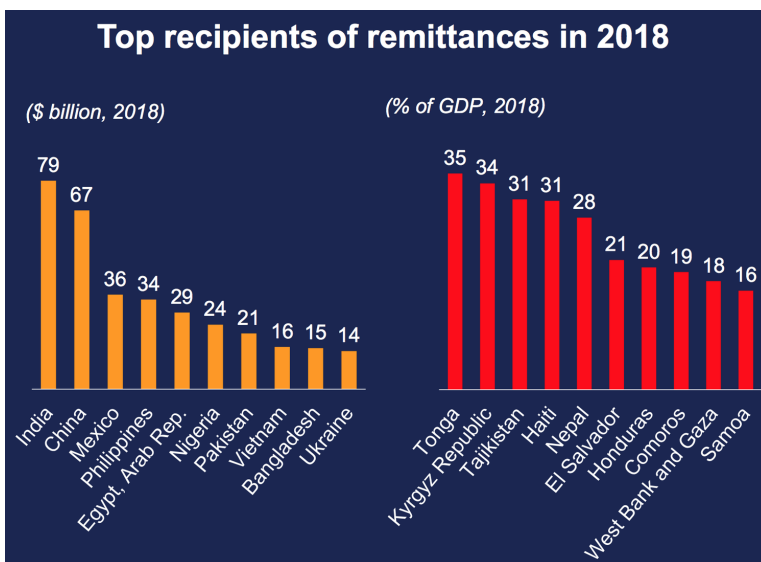
A három térkép alapján szépen kirajzolódik a vendégmunkásrendszerre jellemző tudatos szervezés, ahogy a munkaerőhiány első időszakára jellemző spontán kialakuló (főleg a közlelől válogató) migrációs rend átalakul távolabbi országok közül történő tudatos válogatássá. A harmadik ábra „üressége” ugyanakkor azt a hamis képzetet keltheti, hogy megszűnt a migráció, pedig inkább arról van szó, hogy a vendégmunkás-szabályozás ért véget, a migráció pedig más formában (családegyesítés, letelepedés, illegális migráció stb.) folytatódott.

A migráció egyéb formái a világban

Ha kitágítjuk az elemzés fókuszát és a jövedelem alakulását vizsgáljuk (10.2. ábra), akkor azt látjuk, hogy a migrációból származó jövedelem mennyisége és aránya a GDP-ben nagyon eltérő országcsoportokra jellemző: az előbbi esetben a munkaerőben gazdag és nagy lélekszámú, az utóbbiban a kicsi, de szegény és valamilyen hálózat részeként a nemzetközi migrációban részt vevő országokat találjuk.

10.2. ábra

A migránsok hazaküldött pénzeinek mennyisége és aránya

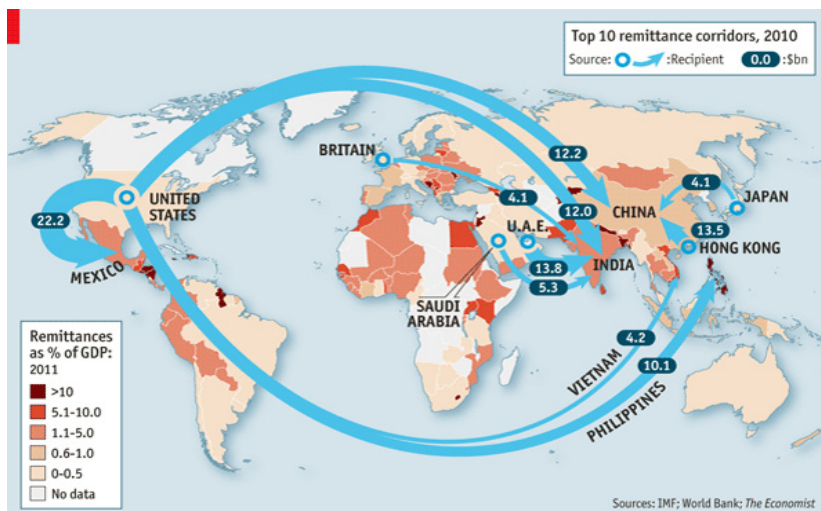

Forrás: <https://www.chrismccann.com/blog/tag/ripple>

Ugyanezt a folyamatot a hazaküldött pénz származása és fogadása közötti kapcsolaton keresztül vizsgálva jól láthatóak azok a nagy tehetetlenségi erejű migrációs rendszerek (volt gyarmatbirodalmak részei, azonos nyelvterületek, a központi és (fél)periféria országainak szimbiotikus összetartozása), amelyek a világ migrációs rendszerének alapstruktúráját jelentik (10.3. ábra).

10.3. ábra

A migránsok hazaküldött pénzeinek iránya és mennyisége/aránya a fogadó országokban*

* Milliárd dollár és aránya a kibocsátó ország GDP-ben

Forrás: *Economist*, New rivers of gold, April 28, 2012,

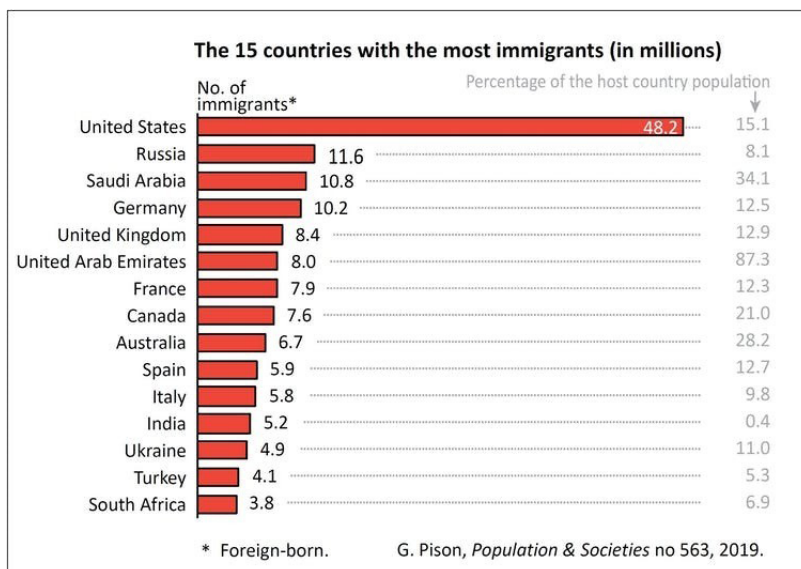
<http://www.economist.com/node/21553458>

A folyamatot a befogadó országok felől nézve ismét egy egészen eltérő világ képe bontakozik ki előttünk (10.4. ábra).

A legtöbb migránst fogadó országok listáján európai (és ezen belül magyar) nézőpontunk miatt találhatunk néhány meglepő szereplőt, így például Orosz-országot és Ukrajnát, amelyekre kivándorló országként gondolunk, illetve az Egyesült Arab Emírátsukat és Dél-Afrikát, amik egyáltalán nincsenek rajta egy átlag magyar mentális térképén.

10.4. ábra

A világ 15 legtöbb bevándorlót befogadó országa és ezek aránya a lakosság létszámához képest (millió fő és %)

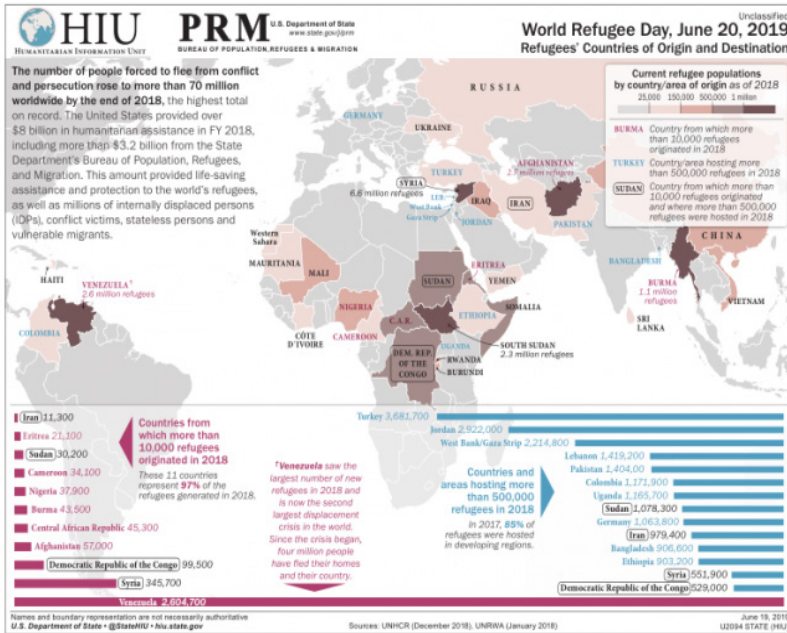
Forrás: <https://www.weforum.org/agenda/2019/03/which-countries-have-the-most-immigrants-51048ff1f9/>

Ha a menekültek térbeli elhelyezkedésére pillantunk, akkor megint egy egészen eltérő térképet láthatunk.

10. Migráció a világban és az ütközőzónában

10.5. ábra

A menekültek származási országa és tartózkodási helye (2018)

Forrás: <https://reliefweb.int/map/world/world-refugee-day-june-20-2019-refugees-countries-origin-and-destination>

Az infografika alaposabb elemzése sem érdektelen, hiszen nagyon eltérő a kép, ha a menekültek származási országát és elhelyezkedését vizsgáljuk, ami megint nagyon eltér attól, amit az európai/magyar tudásunkból kiindulva feltételeznénk.

Zolberg (2001) szerint a menekülés részben azért vált a migráció tömeges formájává, mert az 1970-es évek közepén Ázsia és Afrika egész régióira kiterjedő konfliktusok eredményeként rendre új népvándorlási hullámok indultak el. Ez a tendencia tovább erősödött az 1980-as évek elején, amikor régóta érelődő etnikai konfliktusok robbantak ki Sri Lankán, Libanonban Szudánban, Csádban és Ugandában, és a fellángoló forradalmi konfliktusok nyomán az eladdig nyugalmas közép-amerikai és nyugat-ázsiai (Afganisztán) régióban.

A fejlődő országokban a menekültek korábban két nagy történelmi folyamat „termékei” voltak: a gyarmatrendszer felbomlása miatt létrejövő új államok szaporodása és a helyi konfrontációk globalizálódása miatt. Zolberg a következő példákat hozta:

„A menekültek egyik fő utánpótlását a nemzeti felszabadító háborúk adták. Az alapeset az, hogy a nacionalisták hatalomra jutása után a menekültek gyors ütemben visszatértek otthonaikba. Angolában azonban ezt a megoldást eleve kizárta a konfliktus nemzetközivé válása, ami nagy menekülthullámokat generált. Hasonló helyzet állt elő később Mozambikban is. Az egymást követő hatalmváltások tömeges menekültáradatot vagy kiutasítási hullámot váltottak ki mind az európaiak, mind pedig bennszülött támogatóik és szövetségeseik körében, akik között számos keverék fajú is előfordult, és akik ma kvázimenekültként élnek a korábbi gyarmatosító országokban (pl. az algériaiak Franciaországban)... Az »etnikai sokféleséget« gyakran tekintik az Ázsiában és Afrikában jelenleg zajló népességmozgalom fő okozójának. (...) ám az etnicitás olyan társadalmi képződmény, amelyet tudatosan felhasználnak az erőforrások és a hatalom elosztásáért vívott harcokban... A legrobbanékonyabb képződmény az olyan »etnikai hierarchia«, amelyben a társadalmi osztályhoz tartozás és az etnikai hovatartozás egybeesik, (...) mint például Ruandában és Burundiban. Az előbbi esetében a sikeres forradalmat az uralkodó csoport lemészárlása, vagy tömeges elűzése követte; az utóbbi esetében a forradalom sikertelen volt, ami a domináns csoport véres megtorlásához vezetett a többség ellen.

Az Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában a második világháború óta lezajlott minden sikeres forradalom nagy nemzetközi népességvándorlást idézett elő... Továbbá, a forradalom ellenforradalmat szül és a forradalomtól való félelem preventív önkényuralmi rezsimeket teremt, amelyek szintén menekülteket »termelhetnek«... A (...) jelenlegi egyenlőtlen ségek uralta világban a nemzetközi határok arra szolgálnak, hogy fenntartsák a globális egyenlőtlen séget. (...) Az elmúlt évtizedekben a kapitalista demokráciák megszilárdították régóta érvényes bevándorlási politikáikat, amelyek együttesen védőfalat alkotnak az öngerjesztett migráció előtt, azonban nyitva hagynak néhány kiskaput bizonyos áramlatok számára. Az egyik kiskapu munkaerő beszerzése céljára maradt nyitva, a másik pedig kisszámú menedéjgokérő bebocsátására. A nemzetközi migráció jövőbeli alakulása nagymértékben függ attól, hogy ezeket a kiskapukat hogyan manipulálják. (...) A jelenleg ismert világban a nemzetállamok alkotják azt a legátfogóbb keretet, amelyben az emberek liberális és demokratikus politikai szervezeti formákat képesek létrehozni. Ebben az összefüggésben valamilyen módon korlátozni kell a »tagságot«, a politikai közösség működőképességének fenntartása érdekében. Bármilyen nagyarányú bevándorlás speciális problémákat okoz, amelyekre oda kell figyelni, azonban az ilyen problémák hatványozódnak akkor, ha az újonnan jöttek kulturálisan nagyon különböző emberek, akiket nem ugyanazon politikai tradíciók szellemében szocializáltak. Nyilvánvaló, hogy a más nyelvet beszélő, más vallású, vagy akár csak más szokásokat követő bevándorlók nagy hullámának érkezése még a legjobb esetben is kihívást jelent a fogadó ország kulturális *status quo*jára nézve, és egyfajta kollektív stresszt vált ki. Ezért a liberális demokráciáknak jogukban áll, hogy megfontoltak legyenek és kezelhető szinten tartsák a bevándorlók tömegét.” (Zolberg, 2001, 53. oldal)

A Zolberg elemzése óta eltelt időszakban ezeknek a társadalmi kataklizmáknak az állandó újratermelődését és felerősödését tapasztalhatjuk a világ sok részén, amihez legújabban természeti (környezeti degradáció és a klímaváltozás miatti) katasztrófák fenyegetése is hozzáadható (különösen azért, mert nincs is rá megfelelő jogi megoldás, Lehoczky, 2015; Tóth, 2010).

S ha mindehhez hozzárendeljük az intézményelmélet (2. fejezet) öngerjesztő hatását, akkor érthetővé válik, hogy miért vált mára a migráció gyakori formájává a menekülés. Hozzátehetünk ehhez két további okot is: a 20. század vége óta az új országok száma megnőtt, illetve megjelentek a transznacionális migráció olyan formái, amelyek megkönnyítik az etnikai alapú migrációt (5. és 6. fejezet). Továbbá, az új migrációs formák bármikor átalakulhatnak menekülésbe, ha a célszágok határvédő politikája ezt kikényszeríti.

Magyarország helye a nemzetközi migráció rendszerében

A címben ígért elemzés alanya Magyarország, de vizsgálódásunk az egész régióra, sőt annak az európai migrációs rendszerbe való illeszkedésére is kiterjed.

Melegh – Sárosi (2015) megközelítésére alapozva abból indulunk ki, hogy az aggregált migrációs egyenleg (a bevándorlók és a kivándorlók különbsége) nem alkalmas annak megismerésére, hogy egy adott ország a migráció világrendjében „vesztes” vagy „nyertes”, mivel egy ilyen mutató nem érzékeny arra, hogy a be- és kivándorlók összetétele igen eltérő lehet, vagyis hogy

„...milyen összetételű népesség (pl. iskolai végzettség, szakmastruktúra stb.) vándorol el és be; (...) milyen migrációs kapcsolatokba integrálódik az ország, s e kapcsolatokban mely strukturális tényezők (pl. etnikai kapcsolatrendszerek, intézményesült gazdasági struktúrák, globális oktatási intézményrendszerek) játszanak szerepet, és ezek hogyan alakulnak az idő folyamán. (Melegh – Sárosi, 2015, 125–126. oldal)

A szerzőpáros úgy látja, hogy a szocializmus időszakának vége felé negatív elvándorlási hullám indult el, amit a környező országok magyar kvázidiaszpórája egy ideig ellensúlyozott. Miközben Magyarország a rendszerváltás után Európa nyugati és déli térségeitől ugyan mind jobban elmaradt a gazdasági modernizálás során, ám helyzete a félperiféria azon országaihoz képest, ahol a legnagyobb magyar kvázidiaszpórák találhatóak (Románia és Ukrajna), javult. Ez az oka annak, hogy a kilencvenes évek végéig – bár csökkenő mértékben – Magyarország tudta pótolni az elvándorlás okozta népességveszteséget. Miután azonban az EU-csatlakozás adta lehetőség és a 2008-ban kezdődő gazdasági válság hazai

begyűrűzése hirtelen megnövelte a külföldi munkavállalási és kivándorlási hajlandóságot, a kvázidiaszpórából nyerhető utánpótlás már nem volt elégséges (bár nem tudhatjuk, hogy 2020-ig egyszerűsített eljárásban magyar állampolgárságot szerzett 1,1 millió emberből, éppen a szomszédos régiókban élő kvázidiaszpóra kettős állampolgáraiból, hányan telepednek majd át Magyarországra, például 2011–2015 között csupán 54 ezer fő létesített itt lakóhelyet (Tóth, 2019).

Magyarország nemzetközi trendekbe illesztett hosszú távú migrációs folyamatait a világrendszer elméletbe ágyazva a következőképpen lehet leírni:

„Magyarország bevándorlási struktúrája nagymértékben és stabilan a szomszédos államokon nyugszik, amely történeti migrációs rend az etnikai kapcsolatokon túl részét képezi egy tartósan, rendszereken áthúzódóan fennálló regionális gazdasági egyenlőtlenségi rendszernek is. Magyarország a szocialista blokk fennállása idején a globális változások és a keleti blokk sajátos érdekei mentén aktív kapcsolatokat épített ki olyan blokk- és harmadik világbeli országokkal, amelyek közül Vietnám maradt meg fontos kapcsolatként. A többiek (Lengyelország, Líbia, Kuba) súlya a későbbiekben visszaesett. (...) Más szóval, történeti kapcsolataink okán a fogadói viszonyban versenybe kényszerültünk más fogadó államokkal, ami pedig megnehezíti, hogy migrációs csere révén pótolni tudjuk a mind jobban elvándorló magyarországi népességet.

Magyarország migrációs kapcsolatrendszere az irányok tekintetében jelentős stabilitást mutat. Ez a kapcsolati rend és a kapcsolódó történeti struktúrák túlmutatnak még a rendszerváltozáson is, sőt, még mélyebb történeti gyökereket is találhatunk. Ez igazolható a legfontosabb célországok tekintetében, s az említett kapcsolati függőség több tényezőnek köszönhetően mindvégig fenn tudott maradni. Egyrészt a célországok tartósan megőrizték előnyüket a globális és az Európán belüli egyenlőtlenség rendszerén belül, sőt ezen a relatív előnyön még javítani is tudtak az államszocializmus bukása után. Magyarország tulajdonképpen egy magasabb szinten megvalósuló, korlátozottabb, és részben az államszocialista munkaerőpiac stabilitása által visszafogott többes függőséget cserélt fel egy alacsonyabb jövedelmi szinten megvalósuló, szinte kizárólag a Nyugat irányába mutató kapcsolati függéssel, illetve tartós félperifériás helyzettel, ami migrációs szempontból kulcsfontosságú strukturális... Másrészt a vonatkozó célterületek, de főképp az európai országok esetében ez kiegészült egy jelentős geopolitikai intézményi átalakulással, azaz Magyarország egyre jobban beépült egy Európán belüli nyitott migrációs és gazdasági csererendszerbe, ez pedig az európai országok irányába mutató migrációs diverzifikáció irányába hatott, illetve migrációs szempontból egy egészen sajátos helyzetet állított elő.

Ha a fenti komplex tényező-együttest leegyszerűsítjük és megvizsgáljuk Magyarország mai általános strukturális helyét, akkor azt látjuk: az államszocializmusból és egy zártabb félperifériás blokkból való kikerülés után egy viszonylagosan kicsi és gazdaságilag rendkívül nyitott állam jött létre. Történt pedig mindez a szabad kereskedelmet, a szabad tőke mozgást és a szabad munkaerő-vándorlást intézményesítő Európai Unión belül. Az Unió olyan térség, amely jövedelmi tekintetben összességében a világtáglag felett van, és a világ termelésének egynegyedét mondhatja magáénak, s amely növekvő

10. Migráció a világban és az ütközőzónában

vő mértékben vesz részt a migráció folyamatában. (...) E viszonylagosan gazdag tömbön belül Magyarország a világátlag körüli jövedelemszintet teljesíti. (...) Az ország a világ összes országához hasonlítva viszonylagosan jól él (legalábbis amit ebből a GDP megmutat), miközben egy gazdag, bevándorlókat vonzó és erős tömb szegényebb tagja, amely tömbön belül intézményesült a szabad mozgás. (...) Más szóval az ország nem egy »klasszikus« félperifériás ország, hanem egy gazdag és belső viszonyaiban kivételesen szabad országcsoport félperiférián élő tagja, ezért (...) a többi EU-tag kelet-európai országot leszámítva nem igazán találunk hasonló államot a világon, amely migrációs szempontból jó összehasonlítási alap volna. Ha a nagyságtól eltekintünk, akkor Mexikó ilyen állam lehetne, de a NAFTA-tagság csak a beruházásokra és a kereskedelemre engedélyez teljesen szabad mozgást, miközben az emberek szabad áramlását nem engedi meg (...) a volt szovjet térség egyes államai jöhetnek számításba összehasonlítás terén, bár az a térség egyrészt nem gazdag (és jelentős belső egyenlőtlenségek vannak), másrészt történetileg egy egységes birodalmi szerkezet részei voltak, amely gyorsan szétszakadt az 1990-es évek elején. (...)

Ebben a térben (az EU-ban, S. E.) Magyarország olyan egyenlőtlen tőke-munkaerő cserébe bonyolódott főként a történeti célországokkal, amelyben a főbb célországok nemcsak a migrációhoz kapcsolódó társadalombiztosítási, jövedelemadózási transzferek szempontjából kerülnek előnyös helyzetbe, nemcsak válogatott munkaerő-népességet adnak át az így jobban teljesítő munkaerőpiacok számára, hanem ezek a migrációs célországok egyben a fő tőkebefektetők is. (...)

A vándorlási egyenleg romlását Magyarország esetében az akadályozta meg, hogy egyrészt a 2000-es évek elejéig fennmaradt egy viszonylag stabilabb jóléti rendszer, másrészt sikerült fenntartani a gazdasági előnyöket egy másik masszív migrációs történeti szerkezeten belül, amely a szomszédos államokkal fűzte össze Magyarországot. Ebben a történeti-etnikai térben Magyarország többféle intézményi formában nyitott államként viselkedett, és támogatta egy rendkívül szabad migrációs tér létrejöttét, amely valamilyen formában még a kedvezményes honosítás után is fenntartja ezen történeti migrációs rendszert." (Melegh – Sárosi, 2015, 154–157. oldal)

Ugyanezt regionális kontextusba helyezve (SEEMIG, 2014) a kutatók azt találták, hogy

„bár a 20. század végére Európa összességében bevándorlási célterületté vált (szemben a korábbi évszázadokkal), de több régióban, különösen Délkelet-Európában az elvándorlás a legtöbb országban továbbra is jelentősebb, mint a bevándorlás. (...) Régióink országai az 1950-es években még nagyon közel álltak egymáshoz gazdasági fejlettség tekintetében, ám azóta egyre erősebb belső különbségek szabdalják. A fejlett Ausztriával, Szlovéniával és Olaszországgal szemben Bulgária, Románia és Szerbia relatív világgazdasági pozíciójában nem éri el az 1950-es évek szintjét. Magyarország Szlovákiával együtt köztes pozícióban van a fent említ-

tett két pólus közt, bár Magyarország a 2008-as válságtól kezdődően ismételtelen veszített relatív pozíciójából, és a rendszerváltás óta nem nyerte vissza azt a relatív pozíciót, ahol akkor állt a világgazdaság egészéhez képest.” (SEEMIG, 2014, 16. oldal)

A rendszerváltás és a migráció

Az előbbiek érvényességét nem megkérdőjelezve egy speciális (természetes kísérletnek is tekinthető) jelenséget, a rendszerváltást, s ennek Magyarország (és a többi közép-keleti európai ország) migrációs folyamataira gyakorolt hatását elemezve, abból kell kiindulni, hogy a szocializmus négy évtizede alatt ebből a régióból a migráció erősen (bár messze nem azonos erősséggel az egyes országokban és időszakokban) korlátozott volt, továbbá a régió belüli, és még inkább a kívülről befelé irányuló migráció mértéke, elhanyagolható volt. Ebben az értelemben a világnak ez a szegmense nem volt része a migráció Zolberg (2001) és Salt (2012) művei alapján, a fejezet elején, felvázolt nemzetközi rendszerének.

A rendszerváltás ezt a helyzetet gyökeresen megváltoztatta, méghozzá oly módon, hogy az így kialakuló új migrációs rend – a kb. tíz évig tartó csatlakozási felkészülés és társulási időszakban (1994–2004), sőt már az előtt is – az EU érdekeit szem előtt tartó intézményi átalakuláson ment keresztül.

Ezt a folyamatot Wallace és szerzőtársai (Wallace et al., 2001) mint az „ütköző-zóna” működését jellemezték. Az elemzés impliciten utal a Közép-Európáról folytatott diskurzusra, ám megközelítésük lényege az, hogy ez a történelmi kontextus ugyan segítette annak a (világrendszer-elméletből kölcsönzött fogalommal élve) „penetrációnak” a bekövetkezését, ami az EU-csatlakozási tárgyalások kapcsán beindult, s ami nem kis részben a várhatóan megnövekedő migrációs nyomás fékezését, visszatartását célozta.

Ekkoriban a közép-európai ütközőzóna lett a keleti posztoszocialista világrend legnyugatiasabb pereme, amiről sejthető volt, hogy leghamarabb lesz képes létrehozni a maga piacgazdaságát és demokratikus intézményeit. A társadalom különböző alrendszerének eltérő súrlódása miatt ugyanakkor lehetett sejteni, hogy ez a folyamat nem azonos ütemben és módon fog végbe menni a különböző országokban. Ez következett az útfüggőség elméletéből, illetve az intézményi közgazdászok tételeiből. Dahrendorftól, kora mértékadó politikusától származik a tranzitológia idevágó egyik mondása, mely szerint: „Egy politikai rendszert hat hónap alatt le lehet váltani, egy gazdasági rendszert hat év alatt át lehet alakítani, a társadalmihoz hatvan év kell.”

Ám az ütközőzóna kialakulása részben az Európai Unió politikájának következménye volt. Az elszegényedett kelet-európaiak tömeges beáramlásától rette-

gő EU-országok arra törekedtek, hogy az új világrendben is megőrizzék társadalmi-gazdasági stabilitásukat, ezért előbb keleti szomszédjaikkal kötöttek társulási szerződést, majd – szűkített tartalommal – ezt kiterjesztették Szlovéniára, Romániára, Bulgáriára és a balti államokra is. A reformok korai szakaszában ezekben az országokban olyan segélyprogramok indultak el, mint amilyen a PHARE, a TEMPUS, amelyek elősegítették a felkészülést az EU-hoz való majdani csatlakozási tárgyalások megkezdésére. Az érintett országok maguk is törekedtek arra, hogy csatlakozzanak az Unióhoz, és intézményi reformjaik kialakítása során az európai mintákat követték, összehangolva ezeket az EU-s szabályokkal és normákkal.

Mint a 7. fejezetben már láttuk, az ütközőzóna és nyugati szomszédjaik között húzódo határokat (amelyeket korábban megfigyelőtornyokkal, kutyákkal, fegyveres katonákkal őriztek) hamar elkezdtek lebontani. Míg azonban az ütközőzóna országainak állampolgárai vízummentesen utazhatnak keresztül-kasul a határon, addig az ütközőzónától keletebbre, elsősorban a volt Szovjetunió területén, élő emberek csak addig utazhatnak, amíg az ütközőzóna határaihoz nem érnek, és komoly nehézségekkel találják szembe magukat, ha Nyugat-Európába akarnak lépni. Emiatt az érintett országoknak nagyon gyorsan ki kellett alakítaniuk migrációs politikájukat, hogy reagálni tudjanak az új helyzetre. Elsősorban arra törekedtek, hogy átültessék a Nyugat-Európában alkalmazott vízum-, munkavállalási engedély és menekültpolitikák modelljeit, és hónapról hónapra egyre szigorúbb korlátozásokat vezettek be. Hogyan történt ez? A nyomás mindenekelőtt az Európai Unió migrációs politikája felől érkezett. Hiszen most, hogy a szögesdrótok és megfigyelőtornyok szerepét a „zöldhatár” ellenőrzése vette át, az EU abban lett érdekelt, hogy ellenőrizhető legyen, ki megy át ezen a zöldhatáron. ... Azok az európai országok – mint Németország és Ausztria –, amelyek a legjobban tartották a keletről érkező migrációs nyomásól, kétoldalú (tolonc) megállapodásokat kötöttek arról, hogy az illegálisan bejutó „harmadik országbeli állampolgárokat” visszafordíthassák (toloncegyezmények, vagyis visszafogadásra kötelező egyezmények révén). Ennek megfelelően az illegális bevándorlókat abba az országba toloncolták vissza, amelyben utoljára törvényesen tartózkodtak: ez pedig az esetek legnagyobb részében az ütközőzónában található.

Ahogy folyamatosan előrehaladt a belső határok lebontásának a rendszere a schengeni országok között, úgy nőtt az aggodalom a külső határok átjárhatósága miatt – különösen azokban az országokban, amelyeknek nagy kiterjedésű államhatáruk van az ütközőzóna államaival. Ezek a toloncegyezmények viszont arra ösztönözték az ütközőzóna országait, hogy hasonló megállapodásokat kössenek keleti szomszédjukkal, és hogy megerősítsék keleti határaikat.

Irodalom

- A Távol-Keletről Magyarországra érkező állampolgárok munkavégzésének fő jellegzetességei, típusai (2009). MKIK, Budapest.
<http://publikon.hu/htmls/tanulmányok.html?ID=52&essayID=470>
- anarki (2015): Migráns 444.hu <https://444.hu/2015/08/28/migrans>
- Avineri, S. (2008): Állam nélküli államiság. 1. sz. 6–17.
<http://ketezer.hu/2008/01/allam-nelkuli-allamisag/>
- Bächer, I. (1996): „Kínai cipő”, *Népszabadság*, augusztus 26., 9.
- Balcsók I. – Dancs L. (2001): A határon átnyúló kapcsolatok lehetőségei Magyarország egyik leendő schengeni határán. Konferencia-előadás, Földrajzi konferencia, Szeged, 2001. <http://geography.hu/mfk2001/cikkek/BalcsokDancs.pdf>
- Barash D. P. (1977): Szociobiológia és viselkedés. Natura Kiadó, Budapest. 8. és 9. fejezet. https://mandadb.hu/tetel/346080/Szociobiologia_es_viselkedes
- Bauer, T. – Epstein, G. – Gang, I. N. (2002): Herd Effects or Migration Networks? The Location Choice of Mexican Immigrants in the U.S. *IZA DP* No. 551.
- Bernáth G. – Messing V. (2015): Bedarálva. A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 2015. tél.
<http://www.socio.mta.hu/bernath-gabor-messing-vera-2015-bedaralva>
- Beszélgetés Nagy Lászlóval: Bizánci megoldás vagy kontármunka? A Páneurópai piknik történetéhez (2009), *2000*, 11. sz. <http://ketezer.hu/2009/11/beszelgetes-nagy-laszloval-bizanci-megoldas-vagy-kontarmunka-a-paneuropai-piknik-tortenetehez/>
- Bonacich, E. (1973): A theory of middleman minorities. *American Journal of Sociology*, 38 (Oct): 583–594.
- Bossányi K. (1989): *Szólampróba*, Láng Kiadó, Budapest.
- Botticini, M. – Eckstein, Z. (2007): From Farmers to Merchants, Conversions and Diaspora: Human Capital and Jewish History, *Journal of the European Economic Association*, 5(1): 885–926. <https://doi.org/10.1162/JEEA.2007.5.5.885>

- Boyé Lafayette De Mente: A kínai észjárás – A hagyományos kínai gondolkodás-mód és kortárs kultúrára gyakorolt hatásai. Pallas Athéné, 2018.
- Brubaker, R. (2006): Nemzeti kisebbségek, nemzetesítő államok és anyaországok az új Európában. *Régió* 6(3): 3–30.
- Cohen, S. (2000): Ifjú szörnnyetegek. A modok és a rockerek megteremtése. *Replika* 40(6): 49–65.
http://replika.hu/system/files/archivum/replika_40-03_cohen.pdf
- Csöte, A. et al. (1995): Csencselők és maffiózók Kárpátalján. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, (2): 253–261.
- Dencső, B. – Sik, E. (2007): Adalékok az előítéletesség mértékének és okainak megismeréséhez a mai Magyarországon. *Educatio*, 2007/1. 50–66.
- Dudás E. – Sik E. (2013): A piréz jelenség. Tárki, Budapest.
http://tatkteszt.elte.hu/Apirezjelenseg_2013oktober-1.pdf
- Egedy, T. (2017): A külföldre ingázás statisztikai, demográfiai és területi jellemzői Magyarországon. *Területi Statisztika*, 57(4): 385–405. DOI: 10.15196/TS570403
- Földes A. (2015): Úgy pörög a török embercsempész város, mint Las Vegas.
<http://index.hu/kulfold/2015/09/17/izmir03/>
- Gerő, M. – Sik, E. (2020): The Moral Panic Button (2020) in Europe and the Refugee Response. Godziak, E. M. – Main, I. – Suter, B. (eds.). Routledge, 39–58. <https://www.taylorfrancis.com/books/e/9780429279317/chapters/10.4324/9780429279317-4>
- Gyarmati Gy. (2010): „Nem kár értük”. Az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon, 1989-ben. In: Okváth Imre (szerk.): Állambiztonság és rendszerváltás. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, Budapest, 39–43.
- Hajnal L. E. (2012): „Romák Kanadában”. Kivándorlás Magyarországról az 1990-es évek második felétől. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája, 2. kötet. Budapest, 60–82.
http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Migracio_Szociologiaja_2.pdf
- Harpaz, Y. (2016): Compensatory citizenship. PhD dissertation, Princeton University, Manuscript.
- Herendi Gy. (2015): Határesetek. In: Sik E. – Surányi R. (szerk.): Határhátások, ELTE Tátk, 357–376.
http://www.tarki.hu/hu/research/euborderregions/2015_hatarhatas.pdf
- Hirschman, A. O. (2012): Kivonulás, tiltakozás és a Német Demokratikus Köztársaság sorsa: egy elméletitörténeti esszé. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája 1. kötet, Budapest. 122–145.
- Jánosy O. (2019): Ki nyeri el az aranyszőrű bárányt? avagy nyugat-afrikai migrációs életutak egy folyamatosan változó Európában. *Metszetek*, 8(4): 153–160.

- <http://metszetek.unideb.hu/cikk/ki-nyeri-el-az-aranysz%C5%91r%C5%B1-b%C3%A1r%C3%A1nyt-avagy-nyugat-afrikai-migr%C3%A1ci%C3%B3s-%C3%A9letutak-egy-folyamatosan>
- Jansen, J. – Oonk, G. – Engbersen, G. (2018): Nationality swapping in the Olympic field: towards marketization of citizenship?
<https://doi.org/10.1080/13621025.2018.1477921>
- Járosi K. (2006): Felkerekedni egy másik világba. *Régió* 17(3): 116–140.
https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=26624
- Jobst Á. (2019): Jelentések a befogadó táborokról. A keletnémet menekültellátás megszervezése 1989 nyarán. *Betekintő* 13(3): 67–89. DOI: 10.25834/BET.2019.3.4. http://www.betekinto.hu/hu/szamok/2019_3
- Joobs (2015): Egy ember, aki 7000 kilométert tett meg 500 euróból.
https://index.hu/kulfold/2015/08/18/menekultek_migracio_kerites_2015_pakisztan_vece_tisztalkodas/
- Kanjo, M. (2017): Menekülés a háborúból. ELTE TáTK, kézirat.
- Kaszás V. (2014): A magyarországi „alternatív szervezetek” fellépése az erdélyi menekültek ügyében 1988–1989-ben. *Múltunk* 1: 221–266.
- Kaszás V. (2015): Erdélyi menekültek Magyarországon 1988–89. Út a menekültkérdés tagadásától az 1951. évi genfi menekültügyi egyezményhez való csatlakozásig. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kaszás V. (2016): Erdélyi menekültek 1988–1989-ben és a magyarországi közvélemény, 16(4).
http://www.archivnet.hu/menekultkerdes_migracio_magyarorszagon_a_20_szazadban/4_erdelyi_menekultek_19881989ben_es_a_magyarorszagi_kozvelemeny.html?oldal=1
- Kemkers R. (é. n.): Benelux polgárok Magyarországon.
<https://www.mostmagyarul.nl/mensen-portretten/benelux-polgarok-magyarorszagon>
- Király E. – Soltész P. (2017): A Pityu Pláza és Iomudvarok Devecserben. *Metszetek*, 6., különszám, 147–154. DOI 10.18392/metsz/2017/2/1
- Kitzinger D. (2000): A morális pánik elmélete. *Replika* 40(6): 23–48.
https://www.replika.hu/system/files/archivum/replika_40-02_kitzinger.pdf
- Kókai S. (1995): A nyíregyházi ún. KGST-piac nemzetközi vonzása. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2: 238–252.
http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/sik_kokai_sandor.pdf
- Koltai, J. – Sik, E. – Simonovits, B. (2020): Network capital and migration potential. *International Journal of Sociology*. DOI: 10.1080/00207659.2020.1726110
- Konsztantinov, J. (2012): A múlt újraértelmezése: kereskedőturizmus a Balkánon (Bulgáriában). In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája, 1. kötet, Budapest, 103–119.

- Kovács E. – Lőke Zs. – Bacsí Zs. (2010): Lomizás a mai Magyarországon. In: Czakó Á. – Giczi J. – Sik E. (szerk.): Piachely, kgst-piac, emberpiac. TáTK, Budapest, 291–319.
https://www.academia.edu/13197755/Piachely_kgst-piac_emberpiac
- Kyle, D. (2012): Az otaváló indián kereskedelmi diaszpóra: kapcsolati tőke és transznacionális vállalkozás. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája, 2. kötet, Budapest 51–58.
http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Migracio_Szociologiaja_2.pdf
- Ladancsik T. (2019): A „kiegészítő állampolgárság”. *Metszetek* 8(2).
<http://metszetek.unideb.hu/cikk/%E2%80%9Ekieg%C3%A9sz%C3%AD-t%C5%91%E2%80%9D-%C3%A1llampolg%C3%A1rs%C3%A1g>
- Lázár D. – Sik E. (2019): A morálispánik-gomb 2.0. *Mozgó Világ* 11: 15–32.
https://www.academia.edu/40971554/A_mor%C3%A1lisp%C3%A1nik-gomb_2.0
- Lehoczky A. (2015): Klímavándorok a kapuk előtt. január 31.
<http://prherald.hu/klimavandorok-a-kapuk-elott/>
- Levinszon, A. (2007): Alattam a „Kaukázus”. *2000*, 9. sz.
<http://ketezer.hu/2007/09/alattam-a-kaukazu/>
- Magyarország Politikai Évkönyve (1988), szerk. Kurtán S. – Sándor P. – Vass L. R-Forma Kiadó, Debrecen.
- Massey, D. S. – Arango, J. – Graeme, H. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, J. E. (2012a): A nemzetközi migráció elméleti: áttekintés és értékelés. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája 1. kötet. Budapest 103–119.
- Massey D. S. – Goldring, L. – Durand, J. (2012b): Folyamatosságok a transznacionális migrációban: tizenkilenc mexikói közösség elemzése. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája, 2. kötet, Budapest. 23–48.
http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Migracio_Szociologiaja_2.pdf
- Melegh A. – Sárosi A. (2015): Magyarország bekapcsolódása a migrációs folyamatokba: történeti-strukturális megközelítés. *Demográfia*, 58(4):119–163.
<https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/2667/2521>
- Menekültekkel és migrációs politikával foglalkozó attitűdök. Artemisszó, 2017, Budapest. <http://www.artemisszio.hu/kiadvanyok/menekultekkel-es-migracios-politikaval-kapcsolatos-attitudok-osszefoglalo-tanulmany-2017/21>
- Messing, V. – Ságvári, B. (2019): Still Divided but More Open. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. <http://cps.ceu.edu/article/2019-04-29/still-divided-more-open-study-mapping-european-attitudes-towards-migration>
- Mészáros D. (2017): Šverc – a kőolajtól az akupunktúráig, *Metszetek*, 6., különszám, 168–173. DOI 10.18392/metsz/2017/2/1

- Németh B. – Lőrincz L. (2019): Hálózati hatások a belföldi migrációban. *Szociológiai Szemle* 29(1): 117–145 .
- Nurse, L. – Sik E. (2012): Zene és identitás. *Pro Minoritate*, Tél, 3–39.
https://www.academia.edu/4054796/zene_%C3%A9s_identiti%C3%A1s
- Nyíri P. (1996a): Egyén és közösség: kínai társadalmi szervezetek Magyarországon 1989–1995. In: Sik E. – Tóth J. (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 119–129.
- Nyíri P. (1996b): Magyarország helye a kínaiak világkereskedelmi hálózatában. In: Sik E. – Tóth J. (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 130–138.
- Örkény A. – Székelyi M. (2015): Határrégió és etnikai identitás. In: Sik E. – Surányi R. (szerk.): *Határhatások*. ELTE Tátk, 332–356.
http://www.tarki.hu/hu/research/euborderregions/2015_hatarhasas.pdf
- Palloni, A. – Massey, D. S. – Ceballos, M. (2001): Social Capital and International Migration: A Test Using Information on Family Networks. *American Journal of Sociology*, 106(5): 1262–1298.
- Pauker Cs. (2010): „A lomizáshoz nemcsak jó érzék, éles szem, jó szimat, orr, hanem erős gyomor is kell” (részletek). In: Czakó Á. – Giczi J. – Sik E. (szerk.): *Piachely, kgst-piac, emberpiac*. TáTK, Budapest, 320–324.
https://www.academia.edu/13197755/Piachely_kgst-piac_emberpiac
- Pettigrew, T. F. – Tropp, L. R. (2006): A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5): 751–783.
http://www.iaccp.org/sites/default/files/pettigrew_tropp_2006_contact_theory_0.pdf
- Portes, A. – Sensenbrenner, J. (2012): Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról. In: Sik E. (szerk.): *A migráció szociológiája 1. kötet*. Budapest, 54–71.
- Prykyl E. – Schwarcz F. (2017): Embercsempészek – Szentgotthárd és környéke. *Metszetek*, 6., különszám, 174–178. DOI 10.18392/metsz/2017/2/1
- Public opinion in the EU (2019). Standard Eurobarometer 92. <https://ec.europa.eu/comfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2255>
- Rác V. – Bernáth V. (2017): Csempészek és vámosok Európa kapujában – a tiszacsernyi és a lónyai határátkelőhely. *Metszetek*, 6., különszám, 155–162. DOI 10.18392/metsz/2017/2/1
- Ravenstein E. G. (1889): The Laws of Migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, 52(2): 241–305. <http://www.jstor.org/stable/2979333>.
- Rítea, R. N. (2017): Drogcsempészet Románia és Magyarország között. *Metszetek*, 6., különszám, 163–167. DOI 10.18392/metsz/2017/2/1

- Sallai J. (2019): A változások kezdete, az erdélyi magyarok kiengedése a nyugati határon 1985-től. *Nemzetbiztonsági Szemle*, 7(3): 70–80.
doi: 10.32561/nsz.2019.3.6
- Salt, J. (2012): A nemzetközi tendenciák és típusok összehasonlító áttekintése, 1950–1980. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája, 1. kötet. Budapest, 30–39.
- Sandall, R. (2007): A haladás-paradoxon, *2000*, 3.
<http://ketezer.hu/2007/03/a-haladas-paradoxon/>
- Sarány O. (2020): „Úristen! Úton vannak a lengyelek!": Egy morális pánik narratívája. *Metszetek*, 9(2): 168–175.
- SEEMIG – Helyzetkép a magyarországi elvándorlásról (2014). KSH Népeség-tudományi Kutatóintézet, Budapest.
http://www.ksh.hu/docs/szolgaltatasok/sajtoszoba/seemig_sajto_reszletes.pdf
- Slachta K. (2019): Barátból ellenség? A magyar rendszerváltás előzményei az NDK és állambiztonsága szemével. *Betekintő* 13(3): 50–66. DOI: 10.25834/BET.2019.3.3 http://www.betekinto.hu/hu/szamok/2019_3
- Scipiades, E. (1996): „A felügyelők párban járnak”. *Népszabadság*, november 21., 25.
- Sik E. (1995): Az xxxellenesség Magyarországon 1994-ben. *Replika*, 17–18. sz., 282–290.
- Sik E. (2010a): Az informális piachely a világban. In: Czakó Á. – Giczi J. – Sik E. (szerk.): Piachely, kgst-piac, emberpiac. TáTK, Budapest, 39–92.
https://www.academia.edu/13197755/Piachely_kgst-piac_emberpiac
- Sik E. (2010b): A KGST-n túl, a kgst-piachelyig és tovább. In: Czakó Á. – Giczi J. – Sik E. (szerk.): Piachely, kgst-piac, emberpiac. TáTK, Budapest, 93–122.
https://www.academia.edu/13197755/Piachely_kgst-piac_emberpiac
- Sik E. (2012a): Magyarok az osztrák munkaerőpiacon. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája, 2. kötet. Budapest, 159–181.
http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Migracio_Szociologiaja_2.pdf
- Sik E. (2012b): A migrációs burok. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája, 2. kötet. Budapest. 133–158.
http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Migracio_Szociologiaja_2.pdf
- Sik E. (2012c): Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája, 2. kötet. Budapest, 107–120. http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Migracio_Szociologiaja_2.pdf
- Sik E. (2012d): Adalékok a menekültek, a menekülés és a menekültügyi rendszer születésének szociológiai jellemzőihez – Magyarország, 1988–1991. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája, 2. kötet. Budapest, 212–256.
http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Migracio_Szociologiaja_2.pdf

- Sik E. (2015): Adalékok a határ szociológiai elemzéséhez. In: Sik E. – Surányi R. (szerk.): Határhatások. ELTE Tátk, 12–33.
http://www.tarki.hu/hu/research/euborderregions/2015_hatarhatas.pdf
- Sik E. (2016): Egy hungaricum: a morálispánik-gomb. *Mozgó Világ*, október, 67–80. https://www.academia.edu/29226543/Egy_hungaricum_a_mor%C3%A1lisp%C3%A1nik-gomb
- Sik E. (2018): Migrációs burok és migrációs potenciál. In: Sisákné Szilasi B. – Halász L. (szerk.): Boldogulni itthon vagy külföldön: Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban. Miskolci Egyetem, Miskolc, 106–127.
http://foldrajz.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/Boldogulni_itthon_kulfoldon.pdf
- Sik E. – Szeitl B. (2015): Quasi-diaspora and Cross-border Diaspora in the Hungarian-Slovak-Ukrainian Triborder Region. *Review of Sociology* 25(4): 29–47.
http://www.szociologia.hu/dynamic/107_125_oldal.pdf
- Sik E. – Simonovits B. – Szeitl B. (2016): Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a viseigrádi országokban. *Regio* 24(2): 81–108.
http://regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/view/114/pdf_95
- Sik D. – Szécsi J. (2015): Iskolák a határon. In: Sik E. – Surányi R. (szerk.): Határhatások. ELTE Tátk, 128–156. oldal.
http://www.tarki.hu/hu/research/euborderregions/2015_hatarhatas.pdf
- Simonovits B. – Bernát A. (eds.) (2016): The Social Aspects of the 2015. Migration Crisis in Hungary. Budapest, TÁRKI, 155.
http://old.tarki.hu/en/news/2016/items/20160330_refugee_en.html
- Simonovits B. – Szeitl B. (2016): Menekültekkel és migrációs politikával kapcsolatos attitűdök Magyarországon és nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 2016. Budapest, 422–441.
<http://old.tarki.hu/hu/publications/SR/2016/index.html>
- Simonovits, B. – Szalai, B. (2013): Idegenellenesség és diszkrimináció a mai Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 2013/3.
<http://www.matud.iif.hu/2013/03/03.htm>
- Sütő T. (2015): Egyház, identitás, és határon átnyúló kapcsolatok. In: Sik E. – Surányi R. (szerk.): Határhatások. ELTE Tátk, 117–127.
http://www.tarki.hu/hu/research/euborderregions/2015_hatarhatas.pdf
- Szalai B. – Simonovits B. (2011): A személyes ismerős léte és a társadalmi távoltság kapcsolata. In: Sik E. – Simonovits B. (szerk.): Abena, Sára, Chen és Ali esélyei Magyarországon. Migráns esélyek és tapasztalatok. Tárki, Budapest, 45–64. http://www.tarki.hu/hu/research/migrans/tarki_eia_tanulmanyok_2011
- Teveli G. (2010): Thai jellegű sorsok. HVG, március 13. <https://delkelet-azsia.eoldal.hu/cikkek/kulturakoz-i-kommunikacio-problemai.html>

- Thomas, W. I. – Znaniecki, F. (2002): A lengyel paraszt Európában és Amerikában, 1. kötet. Új Mandátum, Budapest.
- Tilly, C. (2012): Áthelyeződött hálózatok. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája, 1. kötet. Budapest, 40–53.
- Tóth J. (2008): When an emergency has come to stay – The birth of the refugee administration in 1988–1989. *Regio*, 11(1): 96–145.
<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=101429>
- dr. Tóth I. (2009): Menekültkérdés és határnyitás. A magyar és a német diplomáciai szolgálatok szerepe az 1989-es menekültválság megoldásában. *Múltunk*, 4. sz. <http://www.multunk.hu/letoltesek/#2009/4.%20sz%C3%A1m>
- Tóth J. (2010): Klíma-vándorok és a nemzetközi menekültügyi rezsim.
<https://slideplayer.hu/slide/2101799/>
- Tóth J. (2019): “They Only Use the Opportunities Provided by the Law” Chapters from the History of Ukrainian-Hungarian Migration Relations. In: Paul, Minderhoud; Sandra, Mantu; Karin, Zwaan (szerk.): Caught In Between Borders : Citizens, Migrants and Humans : Liber Amicorum in Honour of prof. dr. Elspeth Guild Tilburg, Hollandia : Wolf Legal Publishers, 221–230.
- Turner, J. H. – Bonacich, E. (2012): A közvetítő kisebbség elmélete. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája, 1. kötet. Budapest, 75–89.
- Vadas A. (2013): Udvari zsidók. Pénzemberek az uralkodói udvarokban. *Rubicon*, 4. sz. http://www.rubicon.hu/megrendelhető/termek_cikkek/vadas_andras_udvari_zsidok_penzemberek_az_uralkodoi_udvarokban/16/4/0
- Vullnetari, J. (2012): Albania on the Move, Amsterdam University Press.
<http://library.oapen.org/handle/20.500.12657/34526>
- Wallace, C. – Chmouliar, O. – Sidorenko, E. (2001): Nyugat-Európa keleti határa: mobilitás az ütközőzónában. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája. Szociális és Családügy Minisztérium, Budapest, 171–193.
- Wiegand, B. (2012): A feketepiaci bűnözés etnikai és társadalmi struktúrája. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája, 1. kötet. Budapest, 89–102.
- Wimmer, A. – Glick Schiller, N. (2012): Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája, 2. kötet. Budapest, 8–22.
http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Migracio_Szociologiaja_2.pdf
- Zipernovszky K. (2015): Hegedűvel könnyebb menekülni. *Magyar Narancs*, 35. sz. <https://magyarnarancs.hu/zene2/hegeduvel-konyebb-menekulni-96232>
- Zolberg, A. (2001): Újabb hullámok: migrációs elmélet egy változó világban. In: Sik E. (szerk.): A migráció szociológiája. Szociális és Családügy Minisztérium, Budapest, 41–59.

■ ■ ■ A SOROZATBAN MEGJELENT KÖTETEK ■ ■ ■

1. Albert Fruzsina: *Emberi kapcsolatok. A személyes kapcsolat-hálózatok szociológiai szempontú elemzése*
2. Czibere Ibolya: *Egyenlőtlenségek a vidéki társadalomban*
3. Csizmady Adrienne: *A városszociológia alapjai*
4. Elekes Zsuzsanna: *Rizikó-magatartások epidemiológiai megközelítésben*
5. Kovách Imre: *Vidékszociológia*
6. Krémer Balázs: *Kisebbségpolitika. Szempontok a kisebbségek társadalmi helyzetének és a kisebbségpolitikák értelmezéséhez, magyarázatához*
7. Murányi István: *Fiatalok állampolgári szocializációja*
8. Nagy Terézia: *Differenciáltan a migrációról. Migráns életek, élethelyzetek és a migráns élethelyzet keretei*
9. Sik Endre: *A migráció szociológiája 3.0*
10. Sik Endre: *Traktátus a társadalomtudományok kutatási módszereiről gondolkodók számára*
11. Szabari Vera: *A történet szociológiája – Kontextus és reflexivitás a szociológia örökségének feldolgozásában*
12. Szarvák Tibor: *Adalékok a társadalmi felzárkózás szociológiájának értelmezéséhez. Közösségi és egyéni szerepek, társadalmi meghatározottságok a vidéki Magyarországon*
13. Szalma Ivett – Takács Judit: *Családszociológiai mozaik*